

Міністерство освіти і науки України
Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського
Навчально-науковий інститут історії,
політології та права

Л. М. Хрящевська

**ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА
В УКРАЇНІ
В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

Миколаїв
2016

УДК 323.1(477)(075.8)
ББК 66.5(4Укр)я7
Х 97

Рекомендовано Вченою радою
Навчально-наукового інституту історії, політології та права
Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського
(протокол № 5 від 13 січня 2016 року)
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів

Рецензенти:

Даниленко В. М. – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, завідувач відділом історії України другої половини ХХ ст.

Шитюк М. М. – академік, доктор історичних наук, професор Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Щукін В. В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Миколаївського навчального центру Одеської національної юридичної академії.

Хрящевська Л. М.

Х 97 Етнонаціональна політика в Україні в період незалежності: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Л. М. Хрящевська. – Миколаїв : Видавничий дім «Гельветика», 2016. – 208 с.

ISBN 978-966-916-060-7

Посібник складається з тем, які розкривають сутність, особливості, висвітлюються досягнення етнонаціональної політики, показані суттєві успіхи України з цих питань. Зроблена спроба довести, що толерантність в етнонаціональній політиці, її реалізація є суттєво переконливим виміром досягнення демократії; розкрити досвід у забезпеченні етнонаціональних прав і деякі питання етнонаціональних відносин в Україні, висвітлити національно-культурний розвиток етнічних меншин, сучасні міграційні процеси та міжнаціональні відносини в Україні. Навчальний посібник дає змогу перевірити свої знання за допомогою запитань та завдань, які подані після розгляду тем. Доступність та логічність викладу, чіткий понятійний апарат сприятимуть кращому засвоєнню навчального матеріалу, що відповідає навчальній програмі з курсу «Етнонаціональна політика в Україні».

Навчальний посібник побудований за стандартами кредитно-трансферної системи навчання. Для студентів гуманітарних факультетів і вузів.

УДК 323.1(477)(075.8)
ББК 66.5(4Укр)я7

ISBN 978-966-916-060-7

© Хрящевська Л. М., 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
ТЕМА 1.	
СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ....	7
1.1. Поняття «етнонаціональна політика»	7
1.2. Зміст і особливості етнонаціональної політики.....	7
1.3. Функції та принципи етнонаціональної політики	16
ТЕМА 2.	
СТАНОВЛЕННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ	28
2.1. Перші кроки втілення етнополітики в УНР.....	28
2.2. Суперечливість етнонаціональної політики в УРСР	32
2.3. Стратегія етнонаціонального розвитку незалежної України	37
ТЕМА 3.	
ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА СФЕРА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....	45
3.1. Особливості етнонаціональних відносин в Україні.....	45
3.2. Етнодемографічний та етномовний склад населення України (за переписами 1989 та 2001 рр.).....	49
3.3. Політико-правова база та засади етнонаціональної політики України	56
ТЕМА 4.	
ПИТАННЯ ЕТНОМУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ В УКРАЇНІ.....	95
4.1. Розмаїття національно-культурного розвитку	95
4.2. Миколаївщина багатонаціональна.....	100
4.3. Питання участі етноспільнот у політичному житті	111
ТЕМА 5.	
ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ВИМІР ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ	124
5.1. Толерантність як загальнолюдська цінність	124
5.2. Толерантність в етнонаціональній сфері.....	126

5.3. Етноспільноти в соціумі	130
5.4. Держава та етноси: проблеми толерантності в умовах суперництва і співробітництва.....	136
5.5. Досвід Ради Європи у формуванні толерантних відносин	142
ТЕМА 6.	
ЕТНІЧНИЙ ВИМІР МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ	148
6.1. Причини та особливості еміграції з України	148
6.2. Проблеми української діаспори	162
6.3. Імміграція в Україну і питання громадянства	168
6.5. Політико-правові заходи запобігання нелегальній міграції	177
ПІСЛЯМОВА.....	182
ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ	184
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	190
ЛІТЕРАТУРА З КУРСУ	
«ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ»	196

ПЕРЕДМОВА

Одержання Україною незалежності поставило перед вітчизняною наукою завдання глибокого обґрунтування етнонаціональної політики у всіх сферах суспільного життя. Перехід до результативних реформ соціального розвитку є неможливим без розробки такої політики, яка має враховувати всі реалії етнічних процесів, що розгортаються на теренах нашої держави. Етнічні меншини є одним з елементів системи етнонаціональних відносин. Широкий етнічний ренесанс спільнот держави не може не впливати на розвиток України, що зумовило зміщення уваги історичної науки саме на етнонаціональні процеси. У зв'язку з цим етнополітичний розвиток українського суспільства потребує адекватного забезпечення політико-правовими механізмами. Першочерговими потребами є наукове осмислення вітчизняної етнонаціональної самоорганізації, увага до національного питання та національних прав людини, політико-правове закріплення демократичного розвитку української етнічної нації, забезпечення прав етнічних меншин, національно-культурного розвитку, толерантності в етнонаціональній сфері, вирішення проблем імміграції, сучасних міграційних процесів та міжнаціональних відносин в Україні.

Етнонаціональна політика в Україні спрямована на відродження та збереження духовної та культурної спадщини не тільки українців, а й кожного з етносів, які мешкають на її території. Можливо, через те, що Україна майже не має власного досвіду вирішення проблем взаємовідносин держави та нації, розв'язання національного питання, її етнонаціональний розвиток в умовах перехідного періоду, по суті, не вийшов за межі конституювання атрибутики держави. Відсутній цілісний стратегічний план розвитку українського суспільства. Тому і надалі залишається відчутною незбалансованість інтересів, цінностей і традицій населення різних регіонів України, внаслідок чого не вдається подолати в деяких з них – особливо в східних та південних – відцентрових тенденцій. За відсутності загальнонаціональної доктрини, концепції та засад етнонаціональної політики в Україні енергія етнонаціональної самосвідомості недостатньо задіяна в процеси державного будівництва. Звідси – накопичення в суспільстві соціального та національного незадоволення, духовно-морального пригнічення, соціально-політичного розчарування.

Цим та іншим питанням присвячений навчальний курс етнонаціональної політики в Україні. Посібник складається з тем,

які розкривають сутність та особливості етнонаціональної політики, висвітлюються досягнення етнонаціональної політики, показані суттєві успіхи України з цих питань.

У посібнику доводиться, що толерантність в етнонаціональній політиці, її реалізація є суттєво переконливим виміром досягнення демократії; розкриваються досвід у забезпеченні етнонаціональних прав і деякі питання етнонаціональних відносин в Україні, висвітлюється національно-культурний розвиток етнічних меншин, сучасні міграційні процеси та міжнаціональні відносини в Україні.

Вказані проблеми покладені в основу запропонованого видання, тематика якого обумовлена не тільки логічним взаємозв'язком основних складових частин та дослідницьких проблем етнонаціональної політики, але і державних програм, які по відношенню до такого роду літератури носять нормативний характер. Автор намагалася досягти відповідності цих двох обставин у своїй праці, для чого було використано Закони України у сфері етнонаціональних відносин і міжнародні законодавчі акти; опубліковані та неопубліковані документи та матеріали, довідкові та періодичні видання (журнали, бюлетені державних установ, статистичні щорічники).

Для закріплення і поглиблення розуміння вивченого матеріалу, після розгляду основних тем подано запитання та завдання для самоперевірки, тематику практичних занять, а в кінці видання – словник. Така побудова роботи, треба сподіватися, сприятиме ефективному вивченню та сприйманню матеріалу основних проблем етнонаціональної політики в Україні.

ТЕМА 1.

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

1.1. Поняття «етнонаціональна політика»

Науковий термін «етнонаціональна політика» з'явився у працях західних політологів у 60-х рр. XX ст. у зв'язку з етнічним відродженням, що охопило країни Європи та Америки. Тепер він поширився на колишні колоніальні континенти та постсоціалістичні країни.

На заході політику, що регулює етнополітичні відносини, називають або національною (National Policy), або етнічною (Ethnopolitics). В Україні в науковій літературі вживаються як близькі за змістом три поняття: «національна політика», «етнічна політика» і «етнонаціональна політика». Застосування поняття «національна політика» тут узагалі недоречне, оскільки Україна є не багатонаціональною, а поліетнічною державою. Назва «етнічна політика» також не зовсім личить, оскільки тут, окрім етнічних меншин, існує ще й українська нація. Отже, щодо умов України більш конкретно можна вважати назву «етнонаціональна політика».

Поняття «етнонаціональна політика» введене в науковий обіг в українському суспільствознавстві порівняно недавно. Власне, воно стало синонімом поняття «етнічна політика», яке нині вживається в західних країнах. Поштовхом до активізації вивчення етнополітичних явищ стало так зване «етнічне відродження» («етнічний ренесанс»), яке означає посилення політичної активності національних меншин у переважній більшості поліетнічних країн. Нерідко «етнічне відродження» має своїм проявом загострення відносин між меншинами і національною більшістю.

1.2. Зміст і особливості етнонаціональної політики

Етнонаціональна політика – явище надзвичайно складне. Тому доцільно з'ясувати співвідношення та взаємообумовленість таких понять, як «політика», «влада», «державна», «державне управління» та «етнонаціональна політика».

Звернімося до визначення політики в інтерпретації М. Сазонова: політика – це діяльність, спрямована на загальну організацію суспільства, узгодження інтересів окремих громадян і соціальних спільнот шляхом застосування влади як відносин панування і підкорення. Субстрат політичного тут складають, по-перше, діяльність щодо керівництва та уособлення єдності матеріальної (організаційна і контрольна діяльність державних структур) і духовної (теоретична діяльність, політична свідомість і т. ін.) форм; по-друге, загальне організаційне начало, у центрі якого є інтереси; по-третє, влада, що являє собою особливе вольове ставлення суб'єкта до об'єкта, в якому перший примушує, а другий підкорюється.

Влада є засобом здійснення політики і одним із фундаментальних управлінських чинників. Вона всюди, де є стійкі об'єднання людей, класів, етнospільнот, груп та колективів. Влада – це певні взаємозв'язки, що передбачають наявність суб'єкта і об'єкта за особливого вольового ставлення першого до другого. Володарювання в суспільстві багатоманітне, але найбільш ефективно воно здійснюється у формі легітимних конструкцій. Легітимність влади пов'язана з наявністю у неї авторитету, підтримки з боку суспільства.

Центральним інститутом вищої політичної влади виступає держава. У сучасній науці держава розуміється як організація, система установ, наділених верховною легальною політичною владою на певній території, що має певні ознаки, а саме:

- відокремлення публічної влади від суспільства, її розбіжність із організацією всього населення, поява верстви професіоналів-управлінців;

- обмежена кордонами територія, на якій діють закони й повноваження держави щодо людей;

- суверенітет, тобто верховна влада, рішення якої обов'язкові для всіх громадян, організацій та установ держави;

- монополія на легальне застосування сили і фізичного примусу;

- право на збирання податків з населення;

- обов'язковість членства в державі – громадянство;

- право на представництво суспільства як цілого і захист його інтересів у міжнародних інстанціях та інституціях;

- етнос посідає домінуюче місце в державі (нація-держава).

Таким чином, державна влада – це найвище й найбільш повне втілення політичної влади. Це влада, яка здійснюється за допомогою спеціального апарату на певній території і має

можливість застосовувати засоби організаційного та законодавчо-правового примусу.

Між поняттями «політика», «влада», «держава» та «державне управління» простежується певна підлеглисть та взаємозалежність. Політика зумовлює необхідність своєї реалізації засобом влади в особі держави. Остання безпосередньо здійснює функції державного управління соціальними процесами, національними відносинами зокрема. Тож, державне управління є впливом суб'єкта на об'єкт (суспільство) з метою його упорядкування, удосконалення і розвитку. Наукове управління суспільством – це свідоме використання суб'єктом управління відносин влади, матеріальних і людських ресурсів, наукових знань для одержання результатів, у яких найбільш повно реалізуються цілі, що виражають потреби суспільства на даному етапі розвитку.

У чому ж полягає зміст етнонаціональної політики, які її особливості? На думку більшості дослідників, її бажано розглядати з урахуванням того, що етноспільноти як суб'єкти політики взаємодіють на різних рівнях, зокрема в стосунках з титульною (державною) нацією, між собою та інститутами влади. Етноси, які не здатні піднятися до рівня розуміння своїх політичних інтересів, перетворюються на об'єкт маніпуляцій або на засіб досягнення інтересів інших політичних суб'єктів (колоніальні та залежні народи). В етносів, які усвідомили свої інтереси як політичні, виникає потреба в їх самовизначенні через певні інститути – національну державу, різновиди автономії, національні рухи, партії та ін. Політизовані етноси є двигуном, рушійною силою процесів розвитку та модернізації поліетнічного суспільства. Сучасні етноси в Україні політизовані, піднялися до рівня усвідомлення самих себе як етноспільноти і потребують захисту своєї національної специфіки.

Звичайно, провідну роль серед суб'єктів етнонаціональної політики відіграє держава, зокрема правова, яка разом з іншими суб'єктами виробляє шляхи досягнення балансу інтересів і стабільності суспільства. Тому етнонаціональну політику можна визначати як діяльність суб'єктів (держави і етноспільнот), спрямовану на досягнення стабільності поліетнічного суспільства через урахування, узгодження й розв'язання їх інтересів і вимог.

Зіткнення інтересів основних суб'єктів етнонаціональної політики концентрується навколо питань розподілу влади, матеріальних, соціальних та духовних благ, задоволення специфічних потреб етноспільнот та збереження їх ідентичності. Саме держава як головна ланка етнонаціональної політики має за

мету якнайточніше виразити міжнаціональні інтереси, виявляючи їх і узгоджуючи з усіма етноспільнотами, за пріоритету загальнодержавних. Тому державна етнонаціональна політика, вважає В. Трощинський, розуміється як комплекс поглядів щодо закономірностей функціонування етноспільнот і заходів офіційних та загальнонаціональних політичних інститутів з регулювання етнонаціональних аспектів поліетнічного суспільства.

Етнонаціональну політику можна поділити на два різних, діаметрально протилежних типи: антидемократичну і демократичну.

Антидемократична етнонаціональна політика – це сукупність дій, заходів і методів правлячих кіл пануючої етнонації та підпорядкованої їм влади, спрямованих на збереження свого статусу, своїх власних потреб та інтересів, формування єдиної нації, придушення етнополітичних конфліктів і дезінтеграційних тенденцій. Однак ця характеристика не стосується політики підлеглих етнонаціональних спільнот, оскільки вона має протилежну мету – завоювання незалежності або досягнення справедливості та рівноправності – і спирається на демократичні принципи.

Із вищезазначених типів етнонаціональної політики О. Картунов виокремлює тоталітарну й авторитарну, а з демократичної – демократичну й ліберальну.

Тоталітарна етнонаціональна політика проводилася колишніми колоніальними імперіями й тоталітарними державами. Її суб'єктами були пануюча етнонація та підпорядкована їй держава; людина та решта спільнот були лише об'єктами. Мета такої політики – забезпечення потреб та інтересів пануючої етнонації за рахунок і на шкоду іншим підлеглим спільнотам та для запобігання національно-визвольним революціям. Тоталітарна етнонаціональна політика спиралася на закон сили і діяла за принципом «divide et impera» («поділяй і володарюй»). Вона застосовувала силові методи, зокрема етноцид, етнічні чистки та «зачистки», депортацію нескорених етнонаціональних спільнот тощо. Прикладів тут більш ніж достатньо: колоніальні імперії, фашистська Німеччина та мілітаристська Японія, СРСР 30–50-х рр. ХХ ст. тощо.

Авторитарна етнонаціональна політика проводиться в державах з авторитарними режимами. Її мета – забезпечення потреб та інтересів пануючої етнонації, запобігання посиленню дезінтеграційних процесів, сприяння злиттю етнонаціональних спільнот у «єдиний народ» (наприклад, радянський народ). Методи

цієї політики дещо м'якші. Ставка робиться на примусову асиміляцію підлеглих спільнот і пропаганду концепцій «пролетарського інтернаціоналізму», «дружби народів» та ін. В окремих випадках може бути застосована і збройна сила. Саме така політика проводилася в СРСР у 60–80-х рр., а сьогодні – в деяких пострадянських державах.

Демократична етнопонаціональна політика – це діяльність системи суспільних, державних та етнопонаціональних інститутів і механізмів, спрямована на врегулювання відносин між етнопонаціональними спільнотами і між ними та державою, забезпечення їхніх прав та інтересів, запобігання ескалації етнополітичних конфліктів і зміцнення національної (громадянської) єдності. У більш стислому розумінні, демократична етнопонаціональна політика – це владні відносини та управління поліетнічним суспільством.

Така політика притаманна країнам з демократичним устроєм. Її мета полягає в забезпеченні прав та інтересів субординованих етнопонаціональних спільнот та в збереженні етнополітичної стабільності. Методи такої політики загалом демократичні, найбільш поширеним серед них є напівдобровільна, напівпримусова асиміляція субординованих спільнот. Прикладом тут може бути більшість західних демократичних країн, зокрема сучасні Італія, Німеччина, Франція та ін.

Демократична етнопонаціональна політика має відповідати багатьом вимогам. Зокрема, вона повинна бути науково обґрунтованою; базуватися на демократичних принципах і конструкційно-правових засадах; бути чітко визначеною (це стосується, перш за все, державної концепції етнопонаціональної політики); послідовною, але водночас і гнучкою; здатною до інновацій; «прозорою», тобто досить відкритою і зрозумілою; без подвійних стандартів; інформаційно й матеріально забезпеченою та ін. Водночас вона не повинна бути всеосяжною та всепроникною, оскільки етнічні/національні почуття людини є її особистою справою, а етнопонаціональні спільноти є природними, самодостатніми та значною мірою самоврядними феноменами.

Ліберальну етнопонаціональну політику проводять лише кілька справді демократичних, правових держав. Мета цієї політики – забезпечення прав і свобод кожної людини, всіх етнопонаціональних спільнот, досягнення та збереження гармонійних етнополітичних відносин, інтеграція суспільства. Така політика користується виключно правовими, гуманістичними методами. Зразковими прикладами тут вважаються Швейцарія, Голландія, Канада та Скандинавські країни. Часто така політика називається також

політикою або «етнічного плюралізму», або «багатокультурності», або етнокультуралізму.

Етнонаціональна політика може бути змішаного типу, тобто мати ознаки кількох підтипів. Скажімо, етнонаціональну політику Великобританії можна охарактеризувати як демократичну, але авторитарну (щодо Північної Ірландії), політику Російської Федерації як тоталітарну (щодо Чеченської республіки) та авторитарну (щодо інших республік Північного Кавказу) і демократичну (щодо Татарстану та ін.). Етнонаціональну політику України можна вважати переважно демократичною.

Досить велику, але далеко не однакою роль в етнонаціональній політиці відіграє держава. В умовах антидемократичної політики вона перетворюється на знаряддя найбільш численної етнонації і повинна забезпечувати її пануюче становище. В умовах демократичної політики держава відіграє зовсім іншу роль. Показово, що спочатку (до 80-х рр. XX ст. – XXI ст.) їй відводилася роль «чесного брокера» («honest broker»), тобто нейтрального спостерігача за розвитком взаємовідносин між етнонаціональними спільнотами. Однак сьогодні від держави вимагається значно більше. Зокрема, вона повинна забезпечувати «етнокультурну справедливість» («ethnokultural justice») та всіляко підтримувати корінні народи та меншини за умови збереження цілісності держави.

Головним напрямком у взаєминах етноспільнот або з нацією-державою завжди постає національне питання як форма і тенденція до відкритого висунення на порядок денний проблем, пов'язаних із невірешеністю їх прав і інтересів.

У теоретичних розробках філософсько-політологічної думки є різні точки зору на національне питання і можливості його вирішення державницько-управлінським методом. Їх можна звести до трьох напрямків.

Перший напрямок – марксистський, який передбачає можливість вирішення цього питання лише за умов побудови соціалістичної держави. Національне питання виявляє себе переважно у зв'язку із соціально-економічними проблемами класово-антагоністичного суспільства, що спонукало марксистів до висновку про його підпорядкованість питанню щодо зміни суспільного ладу та можливості його повного усунення з етнічного життя людей на основі соціалістичних суспільних відносин, на принципах права націй на самовизначення, добровільного їх об'єднання, взаємоповаги та взаємодопомоги. Радикальні соціалістичні перетворення міжнаціональних відносин у різних державах

створювали видимість успіхів, однак на практиці загострювали ці відносини через зашореність управлінських рішень, їх обмеженість марксистською моделлю. Була спроба довести, що, наприклад, у Радянському Союзі національне питання цілковито і повністю розв'язане, що ніби «...вперше в історії багатонаціональний склад країни перетворився з джерела її слабкості на джерело сили і процвітання». Та насправді воно було загнане вглиб. Протягом десятиліть під гаслом втілення в життя ленінського передбачення про те, що нібито соціалізм «гігантськи прискорює зближення і злиття націй», штучно здійснювалась уніфікація національного життя, форсувалися процеси інтеграції народів у «єдиний радянський народ» тощо. Національне питання поглибило загальну кризу суспільства, що й привело до розпаду СРСР.

Сучасні неокомуністичні концепції етнонаціональної політики ґрунтуються на марксистсько-ленінській теорії нації та національних відносин. «Національне питання, – говориться у Програмі Компартії України, – завжди має конкретний соціально-класовий зміст. У наш час воно визначається поступом людства до соціалістичного майбутнього, тобто протиборством сил, що обстоюють соціалістичний шлях розвитку, та тих, хто цьому заважає. Саме це є зараз сенсом національного питання в Україні».

Другий напрямок теоретичних розробок щодо національного питання полягає в тому, що буцімто з усталенням політичної демократії в багатонаціональній державі зникає, немовби випаровується національне питання. Але практика доводить, що національне питання виникає й навіть набуває гострих форм і в тих країнах, де нації, етнігрупи перебувають приблизно на одному рівні соціально-економічного розвитку, де відсутнє національне гноблення і наявні умови політичної демократії. В Англії, наприклад, причиною загострення національного питання є проблема самовизначення Північної Ірландії (Ольстер) і відносини між католиками та протестантами, які набувають етнополітичного забарвлення. У Франції не зникає з політичного життя питання незалежності Корсики, а питання іноземних робітників викликає постійне напруження в країнах Європи. У центрі етнополітичного життя Бельгії гостро стоїть проблема взаємовідносин між валлонами та фламандцями, у Канаді – між англомовними і франкомовними громадами.

Третій напрямок – національне питання існуватиме доти, доки існуватимуть етноси як суб'єкти або, навпаки, об'єкти політики. Прийнятність цієї концепції полягає в тому, що національне питання виникатиме і щодо соціально-економічного розвитку, і як

мовно-культурне питання, і навіть як проблема екологічного захисту. Постаючи як питання політичної демократії, воно щоразу викриває недоліки того чи іншого боку існуючої політичної системи, знову і знову висуваючи проблему національної рівноправності та справедливості. В Іспанії це виявляється в боротьбі за політичну рівність та одержання автономії п'ятьма її провінціями. У Бельгії таким чином реалізується принцип федералізму, а Квебек у Канаді саме таким шляхом просувається до політичної самостійності. Навіть державні нації потребують мовно-культурного сприяння й заступництва: Франція, Швеція, Голландія.

Пильної уваги етнонаціональної політики потребує розвиток держав, що утворилися на терені СРСР. Розвал останнього сам по собі не зміг вирішити національного питання в його багатоманітності. Лишилися складні проблеми в кожній державі. Побудова або відтворення власних національних держав є пріоритетною метою народів колишніх радянських республік, до якої вони були здатні йти навіть через економічні труднощі. В Україні, наприклад, невід'ємною складовою національного питання є відродження національної мови та національних культур усіх етноспільнот, запобігання сепаратистським тенденціям, ідентифікація громадян у єдину державу. Бажання великої частини громадян України російського походження в Криму приєднатися до етнічно близької Росії, навіть усупереч економічним розрахункам, спровокувало так звану проблему Криму. Побоювання щодо втрати власної етнічної ідентичності зумовлює рух русинів у Закарпатті. Складними є питання етнополітики в Росії, у складі якої понад 30 національно-територіальних автономій та 60 корінних етносів, які потребують самовизначення. Гострота національного питання кавказьких республік, Казахстану, Середньої Азії, Молдови не зменшується і набуває нових форм, а подекуди переростає в збройні конфлікти.

Утім, етнонаціональна політика має будуватися на незмінних принципах урахування і вирішення національного питання лише на засадах пріоритетності людських прав порівняно з національним та збереження територіальної цілісності держави. Особливу небезпеку становить досить рельєфно виявлена в колишньому Радянському Союзі тенденція будувати етнополітику на класових принципах доцільності, а не всебічного врахування об'єктивних процесів та пошуків шляхів розв'язання національного питання. Життя довело хибність думки про можливість остаточного вирішення національного питання. Воно існуватиме постійно. Важливо прагнути до гармонізації міжнаціональних відносин, щоб запобігти

загостренню суперечок і переростанню їх у міжетнічні антагоністичні конфлікти.

Національне питання безпосередньо пов'язане з реалізацією етноспільнотами права на самовизначення. Ю. Римаренко визначає цей феномен як «вільний вираз народом своєї волі відносно до національного та державного устрою, розпорядження своїми природними багатствами, здійснення свого соціально-економічного та культурного розвитку». Національне самовизначення є ключовим принципом етнополітики і найбільш повним виразом демократизму в міжнаціональних відносинах. Воно виникло з досвіду національних рухів, формування національних держав та світового досвіду етнодержавотворення. Проблеми самовизначення будуть розглянуті в наступних темах.

Нині в політиці певної частини держав можна спостерігати обережність щодо питань самовизначення. Інколи висувуються концепції, що зводять цей принцип виключно до права на відокремлення, до сепаратизму або, навпаки, ведуть до його цілковитого заперечення, оскільки самовизначення нібито містить у собі загрозу територіальній цілісності держав (події в Карабасі, Косові, Курдистані, Чечні). Однак і за сучасних умов цей принцип є актуальним, виявляючись у трьох аспектах. По-перше, самовизначення й справді може привести до державного відокремлення, до створення самостійної держави. Для багатонаціональної держави це означатиме її руйнування, як це відбувається в імперіях. По-друге, національне самовизначення може означати на практиці й добровільне, на підставі демократичного виявлення народів, входження етнотрупи, націй до складу унітарної чи союзної держави в якості суб'єктів політики на рівноправних засадах (Російська Федерація, Грузія, Швейцарія тощо). По-третє, відбувається інтеграція здавна незалежних національних держав у більші утворення на зразок Європейського Економічного Співтовариства. Такі утворення відповідають інтересам прогресу, суверенітету націй. Складні процеси інтеграції відбуваються нині в СНД. Труднощі тут і в пам'яті націй про недавній негативний досвід нерівноправного становища республік у колишньому СРСР, і в нинішньому прагненні імперських кіл прискорити процес інтеграції, утворити наддержавні структури, які загрожують втратою незалежності кожному з учасників Співдружності. Європейські країни вдаються до інтеграції, пройшовши чималий шлях національного розвитку, досягнувши на ньому величезного прогресу. Тепер вони досить успішно

інтегруються, щоб стати ще більш заможними й сильними. Цього не можна сказати про СНД.

Отже, право національного самовизначення – це право кожного етносу самому визначати форми національно-державного устрою, зв'язки із сусідами. Обстоювати національне самовизначення – це бути проти насильницького утримування будь-якого етносу в межах багатонаціональної держави. Розквіт багатонаціональної держави, наприклад Російської Федерації, неможливий без справжньої реалізації права кожного з її народів на самовизначення. Новоутворені держави (Азербайджан, Боснія, Болгарія, Грузія, Латвія, Молдова, Сербія, Словаччина, Чехія тощо) не можуть розраховувати на соціальний прогрес, продовжуючи утискувати права інших етноспільнот (особливо корінних народів), які проживають на території цих країн. В етнонаціональній політиці право на самовизначення визнають усі. Але є й ті, хто всіляко протидіють його реалізації. В.І. Ленін, наприклад, активно пропагував ідеї самовизначення нації, та на практиці сам став організатором окупації й насильницького приєднання республік до РСФСР. Доведено, що чим демократичнішою буде багатонаціональна держава, чим більше реальних прав і повноважень мають етноси, тим активнішим ставатиме їх прагнення до поєднання, до інтеграції. І навпаки, тільки-но в суспільстві беруть гору імперські настрої, як виникає підозрілість стосовно національного самовизначення, бажання, з одного боку, перетворити його на «порожнє» гасло, а з іншого, – відкинути.

1.3. Функції та принципи етнонаціональної політики

Демократична етнонаціональна політика виконує досить багато різноманітних і важливих функцій. Основними серед них є:

1) управлінська, яка полягає в розробці основних напрямів розвитку етнонаціональної політики й управління етнополітичними процесами та відносинами; превентивних засобів щодо можливих ускладнень та загострення етнонаціональної ситуації;

2) функція цілепокладання – визначення цілей і завдань, розробка програм діяльності відповідно до інтересів етноспільнот;

3) мобілізаційна, призначення якої – мобілізувати духовні та матеріальні сили етнонаціональної спільноти для досягнення поставленої мети;

4) організаційна, що має сприяти налагодженню організованого життя та цілеспрямованої діяльності етнонаціональних спільнот, зокрема створенню організаційних структур, здатних забезпечувати їхні потреби й інтереси;

5) контрольна, яка покликана спостерігати та здійснювати контроль за дотриманням всіма суб'єктами етнонаціональної політики законів і норм, що визначають етнополітичні відносини;

6) захисна, що спрямована на забезпечення етнополітичної безпеки людини, етнонаціональних спільнот, усього поліетнічного суспільства;

7) стабілізаційна, що підпорядкована збереженню етнополітичної стабільності та зміцненню національної безпеки;

8) інтеграційна, яка полягає у зміцненні внутрішньої єдності етнонаціональних спільнот, їх інтеграції, тобто включенню в суспільно-політичне життя, у зміцненні національної єдності поліетнічного суспільства та територіальної цілісності держави;

9) етнопримирювальна, що має на меті узгодження специфічних потреб та інтересів різних етнонаціональних спільнот між собою та із загальносуспільними, запобігання ескалації етнополітичних конфліктів та їхнє цивілізоване розв'язання;

10) функція етнічної та політичної соціалізації, тобто формування етнічної та політичної свідомості, включення людини в етнополітичне життя;

11) виховна, завданням якої є формування високої етнополітичної культури як сплаву й синтезу високої політичної культури та культури міжетнічного спілкування;

12) інноваційна, що покликана вести постійні пошуки і запроваджувати нові засоби та методи вдосконалення етнонаціональної політики;

13) прогностична, що вимагає моніторингу (відстежування) етнополітичних процесів і відносин, з'ясування тенденцій їх розвитку та передбачення наслідків;

14) функція виховання громадян в дусі поваги до національної гідності, непримиренності до проявів ксенофобії.

Справжня демократична етнонаціональна політика ґрунтується на кількох загальних, універсальних, фундаментальних принципах, визнаних міжнародним правом (документи ООН, ЮНЕСКО, МОП, ОБСЄ та ін.) та апробованих багатьма західними країнами. Деякі з них заслуговують не лише на згадку, а й на стислий виклад.

1. Принцип рівноправності, який поширюється на кожную людину та етнонаціональну спільноту.

Рівноправність індивідів полягає у визнанні рівності прав і свобод кожної людини, незалежно від її етнічного/національного походження, політичних уподобань, соціального статусу, віросповідання тощо.

Рівноправність етнонаціональних спільнот передбачає рівність прав і свобод, незалежно від їх чисельності, рівня соціально-економічного, політичного та культурного розвитку. При цьому етнонаціональні спільноти визнаються рівноправними суб'єктами не лише політики, а й права. Слід особливо підкреслити, якщо десь до середини 80-х рр. XX ст. носіями права (Rights Holders) вважалися переважно нації (народи), то сьогодні до них зараховуються корінні народи й етнічні та національні меншини.

2. Право на самовизначення, яке стосується кожної людини та всіх етнонаціональних спільнот.

Право людини на самовизначення означає її право самостійно визначати своє етнічне походження, обирати мову (мови) спілкування, належати чи не належати до певних етнокультурних організацій, брати чи не брати участь в етнополітичному житті.

Право корінних народів та етнічних меншин на самовизначення стосується так званого «внутрішнього самовизначення», що передбачає їх право самостійно визначати свою долю. Формами реалізації цього права може бути національно-/етнічно-територіальна автономія (республіка, край, область, район) – для тих спільнот, які проживають компактно; національно-/етнічно-культурна автономія – для тих спільнот, які проживають як компактно, так і дисперсно (розсіяно); інтеграція у «велике суспільство» із збереженням своєї етнічної ідентичності; добровільна асиміляція. Єдине обмеження тут – реалізація цього права повинна відбуватися в межах тієї країни, в якій проживають корінні народи та етнічні меншини.

Право нації (народів) на самовизначення означає право нації (народу) самостійно вирішувати свою долю, визначати форму своєї державності чи навіть відокремлюватися та створювати власну державу. Тут слід звернути увагу на те, що право на самовизначення не зводиться лише до відокремлення та утворення власної держави і тим більше не вимагає обов'язковості саме такого кроку; особливо сьогодні, в умовах могутніх інтеграційних процесів і зростаючої демократизації етнонаціональної політики. У XXI ст. самовизначення у формі відокремлення вже не буде загальним принципом вирішення етнополітичних проблем. У цілому самовизначення установлює глибинний зв'язок особи, нації та держави і є дійовим засобом самоорганізації етноспільнот.

3. Принцип суверенітету, який означає верховенство і незалежність влади, стосується лише нації-держави, народу (політичної нації) та держави. Суверенітет поділяється на національний, народний і державний.

Національний суверенітет – це сукупність суверенних прав нації, що гарантують її існування та створення власної держави чи державного утворення.

Народний суверенітет означає верховенство, незалежність і повновладдя народу в державі як єдиного законного та правочинного носія верховної влади.

Державний суверенітет – це верховенство, єдність і самостійність державної влади, її незалежність від будь-якої іншої влади всередині держави, а також поза нею.

4. Принцип невтручання у внутрішні справи держав, що впливає з принципу суверенітету. Однак світова спільнота все наполегливіше обстоює думку, що етнонаціональна політика не є виключно внутрішньою справою окремих держав. Сьогодні порушення прав людини та етнічних меншин у деяких країнах (особливо в умовах етнічних війн, етнічних «чисток» і «зачисток») розглядаються як прояви етноциду (знущання та знищення людей за етнічною ознакою) та виклик світовій спільноті і гостро засуджуються.

Більше того, посилюється тенденція прямого втручання міжнародних організацій у внутрішні справи таких держав (надсилання до них інспекційних комісій, введення «блакитних шоломів» ООН та військ НАТО, бомбардування тих сил, які здійснюють злочини, та ін.). Формально такі дії є грубим порушенням принципу невтручання. Однак їх можна зрозуміти і певною мірою виправдати, якщо: 1) порушення прав людини та етнонаціональних спільнот набувають масового характеру; 2) вичерпано всі інші шляхи та методи впливу на порушника – дипломатична ізоляція, політичний тиск та економічні санкції; 3) втручання відбуваються за спеціальним рішенням ООН; 4) застосування сили є адекватним; 5) втручання виключає нові жертви серед мирного населення, а матеріальні збитки чи шкода докільку зведені до мінімуму та ін.

5. Принцип територіальної цілісності, що передбачає недоторканність кордонів держави та її територіальну цілісність. Звичайно, сьогодні в умовах могутніх інтеграційних процесів недоторканність кордонів не лише не виключає, а, навпаки, передбачає їх відкритість для пересування людей, ідей, капіталів тощо. Та й саму територіальну цілісність не варто абсолютизувати.

До того ж принцип територіальної цілісності суперечить принципів права націй на самовизначення, точніше, вони виключають один одного. І все ж таки протиріччя двох зазначених принципів – це не квадратура кола (тобто питання, що не має рішення), як вважають деякі теоретики та практики етнополітичної політики. Це питання має рішення! Але шукати його слід виключно на шляхах вдосконалення ліберальної етнополітичної політики.

6. Принцип гармонізації індивідуальних прав людини та групових, колективних прав етнополітичних спільнот почав отримувати визнання із середини 80-х рр. XX ст. Цей принцип не заперечує і не ставить під сумнів важливість забезпечення індивідуальних прав людини. Навпаки, він підкреслює їхню величезну роль. Проте дедалі очевидними стають вузькість і обмеженість ставки виключно на індивідуальні права людини та намагання довести їх пріоритетність. Адже індивідуальні права були непридатні представляти й захищати групові, колективні інтереси етнополітичних спільнот. І тим більше нездатні вони робити цього сьогодні, коли на арену політичного життя вийшли етнополітичні спільноти і стали головними рушійними силами суспільного розвитку. Ось чому разом і поряд із забезпеченням індивідуальних прав людини ліберальна етнополітична політика базується на захисті групових, колективних прав етнополітичних спільнот. Отже, не пошук пріоритетів, а гармонізація індивідуальних прав людини та групових, колективних прав етнополітичних спільнот може забезпечити етнополітичну стабільність, національну єдність суспільства та територіальну цілісність держави.

Демократична етнополітична політика користується також гуманістичними, цивілізованими методами, зокрема правовими та морально-етичними. Втім, інколи їй теж доводиться вдаватися до силових методів. Однак застосування силових методів припустиме лише: 1) як поодинокі вимушені випадки; 2) у форс-мажорних обставинах, що загрожують життю людей; 3) лише після того, коли всі інші методи не дали позитивних результатів; 4) із суворим дотриманням усіх відповідних правових законів і норм; 5) якщо застосування сили є адекватним злочинів тощо. Звичайно, впровадження демократичної етнополітичної політики потребує також належних механізмів і засобів. Однак оскільки вони суттєво залежать від особливостей політичної та етнополітичної систем конкретної держави, форми її устрою, специфіки існуючих в ній етнополітичних відносин, рівня

етнополітичної культури та інших чинників, то їх краще розглядати в контексті саме цієї держави.

В Україні суспільних економічних, соціальних і політичних зв'язків потребує перегляду принципів взаємовідносин між головними суб'єктами етнополітики – державою, створеною українською нацією, та етнічними групами у її складі. Тоталітарна система суспільного устрою передбачала повний і беззастережний контроль держави за всіма сторонами міжетнічних відносин і монополію на прийняття рішень щодо розв'язання міжетнічних протиріч.

Тоталітарна традиція, яка зводить суть етнонаціональної політики до підпорядкування всіх її проявів державній волі, не могла зникнути водночас і поки що являє собою помітну складову етнополітичного процесу в Україні. Разом з тим, із державною монополією на політичну дію в країні поступово формується багатопартійність із плюралізмом доктринальних підходів до регулювання міжетнічних відносин. Плюралістичне розуміння етнополітики, з одного боку, відкидає державний монополізм, орієнтуючись на власну ініціативність етнічних груп та їх представницьких організацій. З другого боку, плюралістичний підхід в умовах України також не позбавлений традиційних стереотипів, успадкованих від тоталітарної доби. Одночасно слід враховувати, що останнім часом у політичному спектрі дедалі яскравішають екстремістські кольори, що загрожує поверненням до класичного тоталітарного розв'язання етнополітичних проблем.

Щодо особливостей етнонаціональної політики України, то тут слід враховувати, що тривалий час український народ та його землі перебували в складі різних держав (переважно Росії та Польщі), правлячі кола яких нав'язували йому свою антидемократичну етнонаціональну політику. Внаслідок цього досить повільним, складним і суперечливим виявляється процес відродження і формування української нації, розвиток її мови й культури. Разом із українською етнонацією значних утисків і втрат зазнали інші (за винятком «русской») етнонаціональні спільноти, але відповідальність за це несуть правлячі кола царської Росії, колишніх СРСР та Польщі.

1.4. Суб'єкти етнонаціональної політики

Між державною нацією і національними спільнотами утворюється складна система суб'єктно-об'єктних відносин. Будь-яка політика – це гра, в якій беруть участь певні дійові особи (суб'єкти), кількість яких визначається обставинами. Серед суб'єктів етнополітики можуть бути нації, різновиди етноспільнот, етнічні та національні групи, держава та її інституції, автономії, національно-культурні центри, партії та рухи тощо.

Серед головних суб'єктів етнополітики варто зупинитися на такому явищі як «політизована етнічність», що опинилося на вістрі етнічного конфлікту і вимагає участі багатьох чинників суб'єктно-об'єктних відносин в управлінні. Політизована етнічність (тобто етнічна група, що охоплена прагненням досягти певної політичної мети), як правило, є ініціатором конфліктних ситуацій, кидає виклик іншому, не менш важливому суб'єктові етнополітики, яким є державна нація.

Провідним суб'єктом етнонаціональної політики виступає нація-держава, і остання виникає здебільшого двома шляхами: 1) відбувається політизація етносу, його самовизначення та утворення власної держави, у якій він стає ядром; 2) держава, на території якої опинилися через збіг обставин різні етнічні компоненти, згуртовує їх у спільну націю шляхом «етнізації політики».

Нація і політизована етнічна група виступають суб'єктами з власними політико-ідеологічними доктринами, покликаними обґрунтовувати свої інтереси, цілі й права. Інтерес нації-держави формується як національний, а доктрина етноспільноти іноді одержує назву «етнонаціоналізм», у центрі якого перебуває вимога національного самовизначення.

Одним із найважливіших питань етнонаціональної політики й управління є врахування позиції та діяльності політичних лідерів та етнічної еліти. Як правило, до них належать ті, хто найглибше усвідомлює потребу в свободі, особливо відчуває необхідність покінчити з національною несправедливістю, хто найбільш здатний усвідомити причини й зміст свого неволення та шляхи виходу з такого становища. Вони гуртують і мобілізують етноспільноту навколо етнічних символів, закликають до суперництва з іншими групами за політичне самовизначення або за рівний чи привілейований доступ до можливостей та ресурсів суспільства. Етнічна еліта залишається проводирем і тоді, коли внаслідок компромісу вона утримує свою групу від сепаратизму. У таких

випадках вона відіграє роль «буфера» між центральною елітою і своєю групою.

Зрештою, залежно від етнополітичної ситуації, національні лідери та еліта визначають етнополітичну поведінку суб'єкта етнонаціональної політики – етноспільноти в цілому, яка може бути:

- наступальною, активною, наприклад, боротьба в Косові албанців проти панівної групи сербів;

- пасивною, конформістською. Така позиція характерна для нечисленних етноспільнот або етногруп, задоволених своїм етностановищем;

- агресивною чи екстремістською – ірландська проблема;

- безкомпромисною (іраціональною) – курдське питання;

- компромісно-раціональною – більшість етносів на теренах СНД;

- легальною, насильницькою – бойові дії в Чечні;

- нелегальною, ненасильницькою – проблема корсиканців.

Вищесказане в основному стосується політизованої етноспільноти (національної меншини).

Нація-держава, яка домінує, може через підконтрольні їй органи управління демонструвати такі форми етнополітичної діяльності:

- усунення з політичної арени суб'єкта етнополітики, який є ініціатором загрозливого виклику (геноцид, етноцид, примусова асиміляція);

- депортація етнічних груп у межах держави з метою ліквідації компактності їх проживання та подальшого розселення в дисперсному стані, щоб позбавити їх можливості політичної консолідації. Така політика здійснювалася сталінщиною відносно кримських татар, чеченців, інгушів, калмиків, німців, лемків, західноукраїнських, польських українців та ін.;

- колонізація території етнічної групи представниками панівної нації з метою зміни ситуації на власну користь (зокрема, заселення в колишньому Радянському Союзі етнічних територій вищеназваних депортованих народів);

- відверте нехтування державою вимог етнічної групи з метою збереження статус-кво, який задовольняє титульний етнос;

- утворення механізму узгодження етнополітичних проблем суб'єктами етнонаціональної політики. В окремих випадках кожен із них одержує право вето, використовуючи його проти можливого тиску з боку титульного або іншого етносу;

- надання етногрупі певної автономії на її етнічній території;

- федералізація країни з метою задоволення етнонаціональних проблем тощо.

Для останніх трьох форм етнонаціональної політики в Українській державі створено певні управлінські структури при відповідних державних органах, до яких входять представники національних меншин, що дає можливість приймати рішення стосовно задоволення їх етнопотреб. Усі етноменшини використовують право на самовизначення у формі національно-культурних товариств, а етнополітична ситуація в Криму зумовила утворення і конституційне закріплення адміністративно-територіальної автономії.

Зі здобуттям незалежності України розпочалось утвердження української нації як державної (нації-держави) та як суб'єкта етнонаціональної політики її управлінських функцій. Якщо раніше вона була лише об'єктом національної політики КППС, то тепер фактично перебрала на себе функцію з планування й вироблення етнонаціональної політики, відіграє роль гаранта збереження гуманістично-толерантних відносин між етноспільнотами, гармонізації їх інтересів. По суті, українська нація стає головним суб'єктом етнонаціональної політики, зумовлюючи її людський вимір. Одночасно під впливом загальноетнічного відродження відбувається згуртування всередині більшості етноспільнот, які, будучи суб'єктами свого розвитку, також стають і об'єктами етнонаціональної політики Української держави. Між державою, титульною нацією і етноспільнотами утворюється складна система об'єктно-суб'єктних відносин.

Українська держава виходить із того, що в поліетичному суспільстві соціально-економічні та духовно-політичні перетворення повинні узгоджуватись з політикою у сфері міжнаціональних відносин, засадами якої є:

- конституційне гарантування рівних можливостей для участі громадян в усіх сферах суспільного життя незалежно від їхньої національності;

- визнання національних прав особи невід'ємною частиною прав людини та громадянина, її основних свобод;

- дотримання балансу загальнонаціональних, регіональних та етнічних інтересів;

- забезпечення прав осіб, що належать до національних меншин, сприяння збереженню їх культури, мови і традицій;

- відновлення прав депортованих етносів, не допускаючи при цьому нових дискримінаційних утисків за національно-культурними ознаками;

- створення атмосфери взаєморозуміння та терпимості, культурного діалогу між усіма етнічними групами, громадянами

незалежно від статі, віри, національного походження, соціального стану та місця проживання;

– розвиток поліетнічного українського суспільства на засадах діалогу, мирного розв'язання конфліктів, відмови від застосування сили, крім адекватних дій при загрозі масового порушення прав людини та окремих етнічних спільнот;

– використання існуючих та сприяння у створенні нових міжнародних механізмів захисту прав та свобод українців у зарубіжних країнах.

Головною метою державної етнопонаціональної політики України є забезпечення рівноправних відносин та тісної взаємодії представників різних етносів, які проживають в Україні, підтримання атмосфери толерантності, довіри й поваги у взаєминах між ними; оптимальне врахування інтересів усіх етнопонаціональних спільнот, створення сприятливих умов для розвитку української нації, корінних народів та національних меншин. Змістом етнопонаціональної політики є міжнаціональна злагода в умовах етнічної розмаїтості.

Залежно від змісту, спрямованості етнополітики деякі її функції можуть надалі активізуватися, інші – виявляти себе меншою мірою. У взаємодії вони доповнюють, підсилюють одна одну і здатні досягати мети, якщо суб'єктно-об'єктні відносини розвиватимуться шляхом демократії і реалізації прав та свобод людини й нації. Їх буде конкретизовано в наступних розділах.

За роки незалежності в Україні склалася відносно чітка система організаційної структури управління національною сферою. Під останньою розуміють сукупність управлінських ланок, розміщених у чіткій супідлеглості, які забезпечують взаємозв'язок між керівною та керованою системами. До центральної ланки управління належать:

1. Верховна Рада України – Комітет з питань прав людини, національних меншин, міжнаціональних відносин та міграції.

2. Уповноважений з прав людини Верховної Ради України.

3. Адміністрація Президента України – Управління внутрішньої політики.

4. Кабінет Міністрів України – відділ з питань освіти, культури та охорони здоров'я.

5. Державний комітет України у справах національностей та міграції.

6. Рада Міністрів Автономної Республіки Крим – Державний комітет Автономної Республіки Крим у справах національностей та депортованих громадян.

7. Обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації – управління (відділи) у справах національностей, міграції та релігій.

8. Благодійний фонд «Міграція».

9. Центр досліджень проблем міграції.

10. Міжнародна організація з міграції (представництво в Україні).

11. Український Центр прав людини.

12. Відділ етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

13. Інститут народознавства НАН України.

14. Центр вивчення проблем народонаселення при Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

15. Інститут держави і права НАН України.

16. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України та ін.

Керуючись Конституцією України, законодавчими та нормативними актами, управлінська система спрямовує свої зусилля на залучення громадян усіх національностей, які проживають в Україні, до розбудови української державності, створення сприятливого етнонаціонального клімату, що стабілізує соціум і створює умови для здійснення і розвитку національної самобутності етноспільнот та зміцнення їх зв'язків з етнічними батьківщинами.

Запитання і завдання

1. Політика та етнонаціональна політика: їхня взаємообумовленість і пріоритетність першої у порівнянні з другою.

2. Проаналізуйте типологію етнонаціональної політики.

3. Сучасний стан національної сфери України.

4. Основні завдання етнонаціональної політики України.

5. Які існують типи етнонаціональної політики і в чому їхня відмінність?

6. На яких принципах і методах ґрунтується демократична етнонаціональна політика?

7. Які досягнення, основні цілі та завдання етнонаціональної політики України?

8. Особливості національного питання на сучасному етапі.

Рекомендована література

1. Даль Р. Демократия и её критики. – М.: РОССПЕН, 2003. – 576 с.
2. Картунов О.В. Вступ до етнополітології: Науково-навчальний посібник. – К., 1999. – 300 с.
3. Майборода А.Н. Теория этнополитики в западном обществоведении: структура и принципы. – К.: Наукова думка, 1993. – 228 с.
4. Політологія: Навчальний посібник для вузів/ Упоряд. та ред. М. Сазонова. – Х.: Фоліо, 1998. – Гл. VII, VIII, XXIII.
5. Римаренко Ю., Шкляр Л.Є., Римаренко Ю.І. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. – К.: НАН України, 2001. – 264 с.

ТЕМА 2.

СТАНОВЛЕННЯ

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

2.1. Перші кроки втілення етнополітики в УНР

У часи існування СРСР Україна була позбавлена можливості здійснювати власну етнонаціональну політику. Все, що робилося в галузі міжнаціональних відносин в Україні, планувалося в центральних органах КПРС. Українське ж керівництво було лише виконавцем загальносоюзних програм. Українська нація, інтереси якої мала б захищати місцева партійна еліта, лише формально мала свою державність. Унітарний (на практиці) характер радянської федерації відводив українцям роль звичайної етнічної групи, яка жила під патронажем союзного центру. У такому стані перебували всі народи СРСР. Винятком була хіба що російська нація, яку режим використовував як провідника своєї політики на місцях. У зв'язку з цим варто розглянути становлення етнонаціональної політики України.

Можливості втілення в життя ідей самостійного етнополітичного розвитку України з'явилася лише в 1917 р. Саме з того часу почала формуватися політика Української держави у сфері регулювання міжнаціональних відносин. Очолили цей процес М. Грушевський, В. Винниченко, П. Христюк та ін. Перед ними поставили такі завдання: по-перше, втілити ідеї федералізму в практику політичного життя і виробити концепцію етнополітичних перетворень в Україні з активним залученням до них усіх національностей, які населяли її територію. Відновлення української державності (саме на цьому наголошував М. Грушевський) розпочалося зі створення Центральної Ради 17 березня 1917 р. Її керівники передусім доклали зусиль для оформлення принципів автономії й федерації в найважливіших законодавчих актах (перших трьох Універсалах). По-друге, провідні діячі української революції прагнули створити правову базу регулювання міжнаціональних відносин у поліетнічній Україні, де кожний четвертий мешканець був неукраїнцем. По-третє, на початку діяльності Центральної Ради соціаліст М. Грушевський рішуче підкреслював, що оборонці української національності не будуть націоналістами. У брошурі «Вільна Україна» він запропонував визнати «всякі прояви українського шовінізму,

виключності, нетолеранції супроти інших народностей національним злочинством». Принципово не погоджуючись із гаслом «Україна – для українців» (яке відстоювали М. Міхновський та його прихильники), він засуджував прояви національної нетерпимості та екстремізму, робив усе можливе для нормалізації міжетнічних відносин в Україні.

Першим законодавчим актом Центральної Ради в галузі етнополітики був I Універсал, у якому проголошувалася необхідність розроблення власних законів і самостійного порядкування на своїх землях. В Універсалі повідомлялося, що центральний російський уряд відкинув домагання Центральної Ради, і вона була змушена взяти свою долю в свої руки, щоб оборонити край від анархії та руїни. Рада закликала всі села волості та міста організувати власну владу і підкоритися Центральній Раді, взявши до уваги права й інтереси національних меншин. «У городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, – зазначалося в цьому документі, – приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією інших національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя». Крім того, Центральна Рада виставила надію, що «народи неукраїнські, які живуть у нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашій країні і в цей тяжкий час всдержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України».

При цьому слід підкреслити, що в I та II Універсалах Центральна Рада наголошувала лише на автономних правах українського народу. У III Універсалі Україна проголошувалася Українською Народною Республікою в складі федеративної Російської республіки як рівноправна держава. «Не віддаляючись від республіки Російської, – зазначалося в III Універсалі, – і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів».

III Універсал визначав і програму діяльності у сфері міжнаціональних відносин, зокрема необхідність:

- а) чіткого визначення етнічних земель і кордонів України;
- б) зміцнення братерського союзу України і Росії у федерації вільних і рівних народів;
- в) вживання місцевих мов у зносинах з усіма установами,
- г) «твердо охороняти волю національного розвитку всіх національностей»;

д) надання національно-персональної автономії великоруському, єврейському, польському та іншим народам, що мешкають в Україні.

IV Універсал Центральної Ради, проголошуючи УНР самостійною, «від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу» і підтверджуючи вищеназвані питання етнополітики, доручив Установчим Зборам вирішити проблеми «федеративних зв'язків з народними республіками колишньої Російської імперії». Йдеться тепер уже про союз не з Росією, оскільки російські більшовики розв'язали війну з Центральною Радою, а з республіками колишньої імперії.

Керівництво Центральної Ради добре розуміло, що в багатонаціональній Україні, крім українців (титульної нації), залучити до державотворчих процесів представників інших національностей можна лише завдяки послідовному проведенню демократичної етнополітичної політики, основу якої становила б відповідна правова база, що свідчила би про наміри Центральної Ради не на словах, а ділом вирішувати проблеми іноетнічного населення України.

Генеральне секретарство міжнародних (міжнародних) справ та його керівництво (С. Єфремов, О. Шульгін) своє завдання вбачало у вирішенні таких питань: боротьба за автономно-федеративний устрій Росії; налагодження порозуміння українців з неукраїнською людиною; досягнення угоди з «національними меншостями»; захист їх від юридичних і фактичних обмежень у громадських і політичних відносинах; сприяння на засадах свободи і демократизму вдосконаленню тих, що існують, та створення нових національних установ та інституцій тощо.

Через складні політичні обставини, у яких діяла Центральна Рада, їй, зрозуміло, не вдалося здійснити намічену програму демократичних перетворень у сфері міжнародних відносин. На перешкоді були численні внутрішні й зовнішні фактори, які значною мірою нейтралізували її зусилля.

Передусім слід зазначити, що недостатньо були підготовлені до побудови власної незалежної держави український народ та його еліта. Роз'єднаність у політичних, соціально-економічних, духовно-культурних процесах унаслідок існування у складі двох імперій зумовила незавершеність етнічної консолідації українців. Це виявилось, зокрема, в тому, що до кінця XIX – початку XX ст. вони не мали спільної самоназви. Українці, які проживали на території Росії, звалися малоросами, а в Австро-Угорщині, Польщі – русинами. Серед українського народу не було належного розуміння значення

своєї державності, готовності до активної участі в державотворчій діяльності.

До цього слід додати, що більшість керівництва Центральної Ради також не мала достатнього політичного досвіду та професійної підготовки, необхідних до побудови незалежної держави, перебувала нерідко в полоні «романтизму», не завжди реально оцінювала стан справ у державі.

Слід підкреслити й ту обставину, що заходи Центральної Ради щодо регулювання міжетнічних відносин по-різному сприймалися в середовищі найбільш структурованих національних меншин, зокрема російської, єврейської, польської. Так, Д. Дорошенко – один із найактивніших політичних діячів української революції – писав, що «серед запланованих національних меншостей тільки поляки прагнули зорганізуватися на ґрунті своїх національних інтересів», євреї ж «зовсім не думали якомось відокремлюватися, навпаки беручи якнайактивнішу участь у революції, вони вважали, що загальні досягнення революції цілком задовольнять і їхні інтереси, із занепадом усіх національних чи релігійних обмежень падав для них усякий смисл якомось відокремлення від спільного фронту із загальноросійською демократією».

Особливо складною, як зазначав Д. Дорошенко, була ситуація з російськомовним населенням, яке зовсім не хотіло визнавати себе в Україні за якусь національну меншість, а в обмеженні російських культурних впливів і зростанні українства бачили занепад культури взагалі. Та відокремити всіх цих людей у якусь осібну національність було важко ще й тому, що сьогоднішній «руський» чи «малорос» міг завтра свою національну приналежність усвідомити і стати вже українцем. Навпаки, сьогоднішній соціаліст-українець, ставши більшовиком, дивився на «український націоналізм» як на щось реакційне, вороже інтересам трудових мас і вступав з українським рухом у боротьбу.

З приходом до влади Директорії чинність закону про національно-персональну автономію була підтверджена. До затвердження національних міністерств тимчасово було створено відділ у справах національних меншостей. Однак з різних причин розпочало роботу лише одне з них – з єврейських справ. В. Винниченко це пояснював тим, що за єврейською меншістю не стояла як протектор жодна сусідня країна. Тому українським євреям залишалось лише орієнтуватися на Українську державу. Національне питання гостро постало перед багатонаціональною Західноукраїнською Республікою (ЗУНР), яку було створено в жовтні 1918 р. Її представницький орган – Українська Національна

Рада, яка очолила національно-визвольний рух у Галичині, – у своїх перших правових актах підкреслила, що всім громадянам ЗУНР будь-якої національності та віросповідання надаються і гарантуються «громадянська, національна і віросповідна рівноправність». Основним національним меншинам – полякам, євреям, німцям – було запропоновано обрати своїх представників до Української Національної Ради. Однак поляки бойкотували вибори, а євреї з німцями, щоб не втягуватися в українсько-польський конфлікт, вирішили не брати в них участі. Керівництво ЗУНР високо оцінювало закон про національно-персональну автономію УНР. Агресія Польщі перешкодила державотворчим процесам в ЗУНР.

Таким чином, у період існування Української Народної Республіки було започатковано підвалини формування політики у сфері регулювання міжетнічних відносин. Очолювана М. Грушевським Центральна Рада виступила основним етнополітичним чинником в Україні. Діяльність Центральної Ради:

- надала Українській державі статус відповідальної легітимно-державницької структури, що визначила генеральний напрям української історії ХХ ст. – перехід українців від етноспільноти до державної нації;

- забезпечила високий рівень демократичності й гуманізму законодавчих актів, пов'язаних із міжетнічною сферою;

- надала росіянам, євреям, полякам право на національно-персональну автономію, решті іноетнічного населення України – на вільний духовно-культурний розвиток.

2.2. Суперечливість етнонаціональної політики в УРСР

Розвиток етнополітичних процесів в Україні у 1920–1930-х рр. відбувався суперечливо. Якщо 20-ті рр. характеризувалися в основному позитивним досвідом розв'язання міжнаціональних проблем, то протягом 30-х рр. усе набуте було ліквідоване сталінським політичним режимом.

Новий напрям і зміст етнополітики впливали з проголошеного керівництвом СРСР курсу на коренізацію партійного і радянського апаратів. Такий курс був зумовлений наступними факторами: надання престижу національним гаслам і цінностям в умовах переходу до непу, лібералізацією суспільства, зростанням опозиційних настроїв у республіках і регіонах, складністю управління територіями з іншими мовними та культурними орієнтаціями населення, погіршенням міжнародної ситуації та

намаганням розіграти національну карту для виправдання геополітичних домагань. Москва також сподівалася продемонструвати відмінність своєї національної політики від імперської політики Росії і в разі ймовірних невдач перекласти відповідальність за них на республіканське керівництво.

Першим практичним кроком у напрямку українізації, тобто здійснення процесу дерусифікації державного й суспільно-політичного життя в Україні, розвитку української мови та культури, стало прийняття таких документів: постанови ВУЦВК «Про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоросійською» (21 лютого 1920 р.), Декрету РНК УСРР «Про заходи в справі українізації навчально-виховних і культурно-просвітніх установ» (17 липня 1920 р.), Постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови» (1 серпня 1923 р.). Останнім документом передбачалося передусім провести українізацію навчально-виховних і культурно-освітніх закладів, поступово запровадити українську мову в усіх радянських установах, включаючи і господарські. Для цього планувалося відкрити спеціальні курси з вивчення української мови.

Поряд із українізацією у 1920-ті рр. державна політика в галузі національних відносин передбачала реалізацію спеціальних заходів, що сприяли політичному і культурному розвитку національних меншин, аж до врахування етнічних факторів в адміністративно-територіальному поділі. З метою управління цими процесами було створено мережу спеціалізованих радянських адміністративних культурно-освітнянських наукових установ. Зокрема, у травні 1921 р. Президія ВУЦВК прийняла рішення про створення відділу національних меншостей при Наркоматі внутрішніх справ.

Центральній комісії у справах національних меншостей (ЦКНМ), створеній у квітні 1924 р. при ВУЦВК, у зв'язку зі зростанням обсягу й ускладненням завдань надавалося право скликати наради, брати участь у створенні національних адміністративно-територіальних одиниць, сприяти діяльності кооперативних і громадських організацій. Аналогічні органи діяли при губернських й окружних виконавчих комітетах рад. Комісія у справах національних меншостей як центральний орган існувала лише до середини 1930-х рр.

Комісія розробила зміни в адміністративно-територіальному поділі України з урахуванням інтересів національних меншин. Створенню національних адміністративно-територіальних одиниць сприяло й надання пільгових умов. Так, кількість населення,

необхідна для виділення звичайних районів, що складала 25–45 тис. людей, знижувалася до 10 тис. для національних районів, а за утворення національних рад – з 1000 до 500 осіб. Державна політика 20-х рр. у міжетнічній сфері в цілому позитивно вплинула на процес національного відродження українського народу, інонаціональних груп населення. У складі Української СРР до 1930 р. було створено 25 національних районів, 1087 національних рад, у т. ч. 450 російських (з них 41 селищна), 254 німецькі, 156 єврейських (68 селищних), 12 чеських, 4 білоруські та 3 албанські.

Однак з кінця 1920-х – початку 1930-х рр. у національній політиці відбуваються кардинальні зміни, пов'язані з остаточним оформленням у СРСР командно-адміністративної системи. Фактично почала здійснюватися сталінська національна політика, яка, ґрунтуючись на соціально-політичних засадах «казарменного соціалізму», призвела до відновлення імперського великодержавництва у сфері міжнаціональних відносин, завуальованого ідеологічною доктриною «дружби народів».

У контексті командно-адміністративної політики проводилася реорганізація і ліквідація національних адміністративно-територіальних одиниць, що нібито не виправдали себе. У зв'язку з цим партійними й адміністративними органами було прийнято низку постанов (постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про Мархлевський та Пулинський райони» від 17 серпня 1935 р., «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради» від 16 лютого 1938 р., «Про ліквідацію та перетворення штучно утворених національних районів та сільрад» від 7 квітня 1938 р. тощо).

Таким чином, наприкінці 30-х рр. із ліквідацією національних районів та сільрад було припинено планування системи національного районування в Україні. Партійно-державне керівництво республіки, виконуючи настанови Москви, нав'язувало широким народним масам думку про те, що представники німців, поляків, інших національностей – потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, шкідницьку діяльність яких слід викорінювати будь-яким чином. Наслідком такої політики стали репресії щодо іноетнічного населення, звільнення з роботи людей у зв'язку з їхньою національною приналежністю, депортації з місць компактного проживання представників національних меншин, фабрикація шпигунських диверсійних, повстанських організацій, які склалися з українських, німецьких, польських, грецьких та інших «націоналістів».

Так, у листопаді 1936 р. Політбюро ЦКП(б)У прийняло постанову «Про переселення польських та інших господарств з прикордонної смуги», в якій ставилося завдання переселити навесні 1939 р. від шести до семи тисяч таких господарств «головним чином за кордони України». Місцями депортації представників етнічних груп України (німців, поляків тощо) були «спецпоселення» в Казахстані, Росії, інших регіонах СРСР.

З огляду на суперечливий характер поступу національної сфери слід звернути увагу на стан української етнічної нації. З одного боку, досягнуті вагомі успіхи в галузі освіти, культури, з іншого – зростання національної свідомості й розуміння необхідності власного незалежницького державницького курсу викликали посилення репресій не лише щодо національної інтелігенції, але й до всього народу. Сталін і його соратники розуміли, що без знищення природного буття українського етносу та його генотипу засобом колективізації вирішити «сміливі» проєкти комуністичного завтра в одній країні не можливо. Тому для українського народу була застосована одна з найжорсткіших форм геноциду – голодомор.

У листопаді 2003 р. по всій Україні відзначали сумні 70-ті роковини Голодомору 1932–1933 рр. і вшанували пам'ять жертв цієї великої української трагедії. А були часи, коли сама лише згадка про голод тих років закінчувалась тюрмою або засланням. За різними оцінками вітчизняних та зарубіжних експертів і вчених кількість українців, загиблих від голоду того періоду, сягає від 6 до 11 млн осіб. А разом з ненародженими, за твердженнями американця Р. Конквеста, число жертв становить майже 14 млн. Тобто в центрі Європи вмерла тоді ціла країна за чисельністю населення більша від нинішніх Угорщини, Бельгії та ін.

Це була наймасштабніша етнонаціональна катастрофа в історії людства. Для порівняння: у 1915 р. турки вирізали 1,5 млн вірменів («Ніч довгих ножів»), а в 1939–1945 рр. німці винищили від 0,63 млн до 3,3 млн євреїв («Голокост»). Спланований і реалізований комуністичним режимом голодомор та масові політичні репресії поставили під сумнів саме існуванні нації. «Маємо визнати, – звертався президент України Л. Кучма до українського народу, – це був геноцид. Цілеспрямований, ретельно спланований геноцид проти українського народу. І те небагато, що ми вже зараз можемо і зобов'язані, – це пам'ятати. Пам'ятати, яку ціну – жакливу ціну – заплатив український народ за право жити. Жити не просто на своїй землі, а лише – за власне існування».

Голодомор 1932–1933 рр. підпадає, згідно з Конвенцією ООН від 9 грудня 1948 р., під визначення геноциду, тобто дій, скоєних з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну групу як таку. А геноцид є злочином, і цивілізований світ засуджує його. Цей злочин не має строку давності, і винні мають бути притягнені до кримінальної відповідальності. Верховна Рада України у 2002 р. спромоглася на парламентські слухання про голодомор 1932–1933 рр. і назвала цей злочин геноцидом. На Генеральній Асамблеї ООН питання геноциду не було порушене, але кваліфіковано, що це порушення прав і свобод людини. Проте 26 держав світу – США, Канада, Бразилія, Аргентина та ін. – у спільній заяві таки визнали геноцид українців. Росія та Ізраїль із зрозумілих причин цього документу не підписали.

Голодомор призвів до обезлюднення сільської місцевості, яку потім інтенсивно «засвоювали» переселенці з Росії, а індустріалізація покликала на Україну нові загони робочого люду з інших регіонів, у той же час масові репресії і депортації українців, ніби «буржуазних націоналістів», обумовили штучну багатонаціональність та порушення етнобуття українців.

Розпочаті згори в 1980-х рр. перебудовчі процеси гласності та демократизації сприяли відродженню національної самосвідомості народів всіх регіонів СРСР, у тому числі й України. У суспільно-політичному житті офіційно була дозволена критика сталінської національної політики та її наслідків, що змусило громадськість сумніватися в правильності теоретичних постулатів, на яких ґрунтувалася радянська національна теорія. Усе це відкрило можливості не лише для дискусій із суперечливих питань національної політики, які доти були закритою темою, але і, зрештою, для реалізації корінних змін у внутрішній та зовнішній політиці.

Отже, радянський період в історії України розпочався в 20-х рр. політикою духовного відродження української нації, національних меншин, дерусифікації шляхом коренізації (українізації) державного й громадського життя. З кінця

20-х рр. уже сформована командно-адміністративна система під гаслами інтернаціоналізму та дружби народів ігнорувала національну специфіку республік. Партійне і державне керівництво України фактично було відсторонене від проведення самостійної національної політики. У цих умовах характерними для діяльності владних структур України у сфері міжнаціональних відносин стали наступні аспекти. По-перше, відсутність власних державних документів та неможливість навіть інтерпретації рішень РКП(б),

ВКП(б), КПРС, що призвело до тотального наступу партійно-бюрократичного режиму на українську та інші мови, культуру, традиції та, зрештою, їх нищівного руйнування. По-друге, невідповідність офіційних теоретичних висновків до реальних процесів, що відбувалися в національному житті України.

2.3. Стратегія етнонаціонального розвитку незалежної України

Стратегія етнонаціонального розвитку з проголошенням незалежності України знайшла своє відображення в найголовніших державних актах – у Декларації про державний суверенітет, Акті проголошення незалежності, Декларації прав національностей, Законі про національні меншини, Конституції України та ін.

У Декларації про державний суверенітет України, прийнятій 16 липня 1990 р., наголошується, що єдиним джерелом державної влади є народ України, який складається з громадян Республіки всіх національностей; встановлюється рівність перед законом усіх громадян незалежно від їхнього походження, національної приналежності, мови тощо; держава гарантує всім національностям, які проживають на території Республіки, право вільного національно-культурного розвитку; забезпечується національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості та традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя; держава виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, які проживають за межами Республіки.

Проголошуючи незалежність України 24 серпня 1991 р., Президія Верховної Ради у «Зверненні до громадян України всіх національностей» наголосила, що починається нова доба в розвитку міжнаціональних відносин в Україні, тому влада бере на себе всю відповідальність за те, що проголошення незалежності України ні в якому разі не спричинить порушення прав людей будь-якої національності. Це було важливим тому, що в той час деякі деструктивні сили, особливо прихильники збереження СРСР, намагалися залякувати неукраїнців, відносно яких нібито нова влада проводитиме політику ксенофобії та насильства.

Наступний етап започаткувала Декларація прав національностей України, що була прийнята 1 листопада 1991 р. У ній проголошено рівноправність усіх етнічних складових українського поліетнічного

суспільства, зокрема рівність політичних, економічних, соціальних та культурних прав; заборона дискримінації за національного ознакою; зобов'язання держави щодо створення належних умов розвитку всіх національностей, їх культур, вільне користування рідною мовою в усіх сферах суспільного життя; право на громадські об'єднання та ін.

Юридичною основою етнонаціональної політики України став прийнятий Верховною Радою України Закон про національні меншини. Цим документом гарантується право меншин на національно-культурну автономію, створення умов для відродження і розвитку своєї культури, свобода творчості, доступ до надбань світової культури та ін.

Принципове значення для формування державної етнонаціональної політики має Конституція України. Згідно зі ст. 5 Основного Закону, носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ. Разом з тим конкретизовано окремі його структурні етнокомпоненти: українська нація, національні меншини; також уперше на законодавчому рівні визначено як окрему етнічну категорію і суб'єкт права – корінні народи (ст. 11).

Виходячи з такого розуміння етнопроблем, в Україні політико-правова база регулювання етнонаціональних процесів продовжує удосконалюватися. Вона спрямована на забезпечення оптимального балансу інтересів титульної нації та етноспільнот, представників окремих національностей. Сучасний стан національної сфери України вимагає нових підходів, законодавчих актів і політичних рішень. Необхідність формування державної етнонаціональної політики України зумовлена:

- багатонаціональним складом її населення, етнонаціональну структуру якого становлять українська нація, корінні народи та національні меншини – представники понад ста національностей;

- процесами етнічного відродження як української нації, так і корінних народів та національних меншин. Характерною рисою цього процесу є, з одного боку, утвердження української нації, корінних народів та національних меншин як сталих структурних компонентів українського суспільства, а з іншого, – їх інтеграція і формування багатонаціонального українського народу;

- інтенсифікацією зв'язків з історичною батьківщиною представників української діаспори, залучення їх до державотворчих процесів в Україні;

- поверненням до України раніше депортованих народів та їх інтеграцією в українське суспільство. Головною метою державної етнонаціональної політики України є забезпечення рівноправних

відносин та тісної взаємодії представників різних етносів, які мешкають в Україні, підтримка атмосфери толерантності, довіри й поваги у взаєминах між ними; оптимальне врахування інтересів усіх етнонаціональних спільнот, створення сприятливих умов для розвитку української нації, корінних народів та національних меншин. Змістом етнонаціональної політики постає проблема міжнаціональної злагоди в умовах етнічної розмаїтості;

– посилення міграційних процесів. Тисячі людей із країн Сходу й Півдня перетинають Україну, значна частина їх залишається в Україні, іноді незаконно; мільйони наших громадян змушені залишати батьківщину у пошуку кращої долі.

Основними напрямками державної етнонаціональної політики України є:

1. Забезпечення рівних конституційних прав та свобод і рівності перед законом усіх громадян незалежно від їхнього етнічного походження.

2. Гарантування повної рівноправної участі громадян України, які належать до різних етнічних спільнот, у всіх сферах життя українського суспільства.

3. Забезпечення розвитку культури української нації та інших етноспільнот держави.

4. Визнання багатоетнічного характеру українського суспільства і підтвердження права всіх його членів на збереження та популяризацію своєї культурної спадщини; оцінка внеску кожної етноспільноти в розвиток українського суспільства.

5. Підтримання атмосфери взаєморозуміння і взаємної поваги між усіма складовими етнонаціональної структури українського суспільства та розв'язанням етнополітичних суперечностей і конфліктів мирними засобами.

6. Виховання поваги всього українського суспільства до культур, релігій, традицій, звичаїв усіх національностей, які проживають в Україні.

7. Забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя в Україні; гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської мови, інших мов національно-етнічних спільнот в Україні.

8. Сприяння українській діаспорі в збереженні та розвитку національної культури, мови, традицій та звичаїв з урахуванням національного законодавства країни проживання; визнання прав осіб, депортованих за національною ознакою з території України, на

добровільне повернення в Україну, сприяння їх інтеграції в українське суспільство.

Етнонаціональна політика має спиратися на певний механізм своєї реалізації. Таким механізмом в Україні є:

- законодавство, в тому числі довгострокові державні програми, спрямовані на прогнозування і регулювання етнонаціональних процесів в Україні, та спеціальні програми, що стосуються конкретних напрямків реалізації етнополітики в Україні;

- спеціально уповноважений урядовий орган державного управління, інші органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, а також громадські організації національних меншин;

- міжнародне співробітництво з іноземними державами та з відповідними міжнародними організаціями з метою використання їхнього досвіду й потенціалу, в тому числі фінансового, для реалізації цілей державної етнонаціональної політики.

Досвід більшості поліетнічних держав доводить, що успіх у виконанні стратегічних державних завдань може гарантувати лише демократичність суспільного ладу на основі дотримання фундаментальних прав і свобод людини й націй, соціально-економічного зростання, повсюдного поширення високої етнополітичної та етнотолерантної культури суспільства. У цьому має відігравати свою роль етнонаціональна політика як складова політики взагалі.

Існуючи в двох вимірах, етнонаціональна політика, по-перше, як і політика взагалі, є процесом розподілу влади, в якому беруть участь етнічні спільноти, захищаючи свої інтереси; по-друге, це система запланованих кроків та заходів, що їх здійснюють державні управлінські органи з метою втілити в життя гармонійну модель етнополітичного буття. Прикладом останнього є оперативне вирішення питань, що виникають. Скажімо, Рада представників кримськотатарського народу при Президентові України сприяє владним структурам у вирішенні багатьох складних питань відновлення життєдіяльності й етнополітичного розвитку кримськотатарського населення, його інтеграції в суспільно-політичне життя АРК; вирішення гострих питань облаштування та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, які повернулися на постійне місце проживання в Криму, зокрема:

- надання житлових субсидій для депортованих осіб, які проживають у недобудованих помешканнях;

- створення додаткових робочих місць для репатріантів;

- забезпечення банківським обслуговуванням програм облаштування депортованих;
- поліпшення їхнього медичного обслуговування;
- виділення цільових коштів на реставрацію Бахчисарайського історико-культурного заповідника, святкування 100-річчя з дня заснування кримськотатарського театру тощо.

Українська держава, виходячи із основних положень цих документів, визнаючи органічну єдність прав людини й прав національностей, гарантує всім громадянам України незалежно від їх національного походження рівні права і свободи у всіх сферах суспільного життя, підтримку самовизначення етноспільнот і їх розвитку у формах, які не створюють загрози територіальній цілісності країни. Це спрямовує держане управління етнонаціональними процесами на створення сприятливих умов для розвитку етнічних спільнот, розв'язання суперечностей, що виникають в ході етнодержавобудівництва, відповідно до законів та тенденцій, функціонуючих у системі етнонаціональних відносин.

Сучасний стан національної сфери України вимагає нових підходів, законодавчих актів і політичних рішень. Цим завданням відповідає «Концепція державної етнонаціональної політики», проєкт якої розроблений Кабінетом Міністрів у 2000 р. і поданий до Верховної Ради України, у якому передбачено:

- дотримання етнонаціональних процесів у житті українського поліетнічного суспільства;
- забезпечення умов для розвитку української нації, особливо таких її чинників, як мова, культура, традиції;
- створення сприятливих умов для опанування державною мовою населенням країни;
- підвищення суспільного престижу української мови та подолання негативних соціально-психологічних стереотипів і деформацій мовної сфери в минулому;
- забезпечення умов розвитку корінних народів і національних меншин на основі державної гарантії їх широкого спектра прав;
- інтеграція в українське суспільство осіб, депортованих за національною ознакою;
- співробітництво нашої країни з українською діаспорою;
- урахування міжнародних стандартів демократичної етнополітики.

Етнонаціональна політика української держави ставить за мету перетворити багатонаціональний склад свого суспільства з можливого джерела міжетнічних суперечок і конфліктів на

підвалину зміцнення стабільності поліетнічного суспільства. Пріоритетами такої політики є:

- забезпечення через відповідне законодавство та державні програми рівних можливостей участі громадян незалежно від їх національності та в усіх сферах життя суспільства й управлінні державними і громадськими справами, зміцнення гарантій, які запобігають проявам ксенофобії, дискримінації громадян за національною і расовою ознаками;

- відродження українського етносу, забезпечення етнокультурної самобутності української нації, її динамічного відтворення, піклування про національно-культурні потреби українців, які мешкають за межами етнічної батьківщини;

- відродження духовного життя національних меншин на принципах національно-культурної автономії, захист їх етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності;

- відновлення історичної справедливості щодо депортованих у радянські часи кримськотатарського народу і національних меншин, здійснення заходів щодо їх правової, політичної, соціально-культурної реабілітації;

- утвердження в міжетнічних відносинах атмосфери толерантності, дружби, високої взаємної довіри, поваги до національних традицій тощо.

Здійснення єдиної державної політики у сфері міжетнічних відносин покладається на центральні органи влади та відповідні структури місцевих адміністрацій та місцеве врядування.

Найбільш актуальними проблемами етнонаціонального розвитку в Україні нині є:

- підтримання та поглиблення ефективної взаємодії між різними компонентами етнонаціональної структури українського поліетнічного суспільства;

- формування дійової системи толерантних стосунків у міжетнічній взаємодії;

- запобігання політизації етноспільнот та їх національно-культурних товариств (спроби створити політичні партії на етнічній основі або етнічні рухи, що інтенсифікуються внаслідок певних політичних процесів (вибори та ін.));

- формування політико-правового поля, адаптованого до європейського законодавства про національні меншини. Особливо важливо чітко визначити критерії та механізми реалізації прав останніх на етномовний розвиток (зміцнення позицій державної мови, відродження і створення умов для функціонування мов

національних меншин), окреслення в законодавстві взаємних зобов'язань учасників етнонаціональних процесів;

– безумовність прагнення до побудови суспільства в Україні, яке має функціонувати на засадах полікультурності й толерантності.

Таким чином, змістом етнонаціональної політики української держави є міжнаціональна злагода в умовах етнічного розмаїття, яка передбачає створення рівних можливостей для всіх її громадян в економічній, соціальній і культурній сферах суспільства незалежно від ознак раси, етнічного і соціального походження, релігійних переконань, мовної специфіки, місця проживання.

Поки що Україні, на відміну від багатьох інших посттоталітарних держав, вдавалося запобігати ескалації етнополітичних конфліктів і зберігати етнополітичну стабільність. Звичайно, становлення демократичної етнонаціональної політики України не обійшлося без певних прорахунків. До них можна віднести зволікання з прийняттям державної концепції етнонаціональної політики (і це при тому, що науковці давно вже розробили кілька її варіантів); гальмування розвитку етнополітичного законодавства та деякі інші.

Однак, попри ці та інші недоліки, Україна має непогані шанси перетворитися на «східноєвропейську Швейцарію», де пануватимуть національна єдність і злагода, що є головною запорукою миру й добробуту всіх громадян, етнонаціональних спільнот і всього суспільства. Допомогти наближенню цієї важко досяжної, але величної та цілком реальної мети можуть також і подальший розвиток етнополітології та вдосконалення етнонаціональної політики.

Етнонаціональна політика України є загалом демократичною. І хоч при її провадженні були деякі прорахунки, в цілому вона досягла вагомих успіхів, забезпечивши зокрема етнополітичну стабільність суспільства.

Однак все це не виключає, а, навпаки, вимагає подальшого розвитку етнополітології, етнополітичної конфліктології та вдосконалення етнонаціональної політики. Обравши шлях боротьби за створення власної держави, українці пішли шляхом, проторованим недержавними націями. Виборовши незалежність, фактично вже сформованою нацією за етнічними ознаками, на відміну від становлення нації політичної (французької чи канадської), українська нація має модернізуватися у націю політичну. Завдання нелегке, але можливе і необхідне.

Запитання і завдання

1. У чому сутність національно-персональної автономії та її значення для сучасності?
2. Які головні досягнення українізації 20-х рр. XX ст.?
3. Чи можна вважати голодомор 32-33-х рр. геноцидом щодо українського народу?
4. Основні положення Закону України про національні меншини.
5. Основні напрями державної етнонаціональної політики.

Рекомендована література

1. Антонюк О. В. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. – К.: Довіра, 1999. – 284 с.
2. Євтух В. Б. Етнополітика в Україні: Правничий та культурологічний аспекти. – К.: Фенікс, 1997. – 215 с.
3. Слюсаренко А. Г., Томенко М. І. Історія української конституції. – К.: Знання, 1993. – 191 с.
4. Калініченко В. В. Рибалка І. К. Історія України. Ч. III: 1917–2003. – Х.: ХНУ, 2004. – 628 с.

ТЕМА 3. ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА СФЕРА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

3.1. Особливості етнонаціональних відносин в Україні

Рівень реалізації комплексу прав людини виступає критерієм дієвості політики, її людським виміром. Через повагу до прав людини, її свободи утверджується реальна цінність особи в окремих державах і в цілому світі. Проблеми людського виміру етнополітики, тобто результату гармонійного поєднання й реалізації прав людини й етноспільнот, знайшли своє відображення в міжнародних документах. «Паризька Хартія для нової Європи» (1990 р.) акцентує увагу на тому, що «права осіб, які належать до національних меншин, повинні повністю поважатись як частина загальних прав людини».

До проголошення незалежності Україна була позбавлена можливості здійснювати власну етнонаціональну політику. Адміністративно-командна система, що функціонувала в колишньому Союзі РСР, ігнорувала потреби національного розвитку. Форсовано здійснювалася політика «злиття націй», відриву етносу від історичних коренів, створення штучної спільноти «радянський народ». Демографічна, економічна та соціальна політика тоталітарного режиму в ряді регіонів суттєво змінювала співвідношення корінного і прибулого населення шляхом міграції. Усе це прирікало народи й етнічні групи на втрату національної самобутності, а національні меншини – на асиміляцію. На межі винищення опинились їх мови, культури, традиції та звичаї. Майже три з половиною століття колоніального статусу України визначили в ній цілу низку особливостей етнонаціонального питання, вирішення якого є об'єктом державної національно-етнічної політики.

У першу чергу, привертає до себе увагу парадоксальна, якщо порівняти її з традиційними європейськими націями, ситуація, коли кількісно переважаюча етнічна спільнота недостатньою мірою здатна виконувати роль національної більшості в розумінні лідера, який бере на себе всю повноту влади разом з повнотою відповідальності за стан міжетнічних відносин. Типова для держав світу модель «національна більшість – національні меншини» може прикладатися до України лише із суттєвими застереженнями. Так,

вона стала типовою перш за все для західного регіону України, який тривалий час розвивався в принципово іншій державній структурі, що тепер виявляється у відмінностях його мовних та етнопсихологічних ознак. Новітня демократизація ліквідувала в західному регіоні диспропорції тоталітарного періоду, і тепер вплив на суспільство з боку етнічної більшості – українців – стає домінуючим.

Інша ситуація в решті регіонів України, особливо на її Сході та Півдні, де національне буття самого українського етносу перебуває в критичному стані після широкомасштабної тривалої політики русифікації та кучмізму, внаслідок яких значна частина українців не самоідентифікує себе з корінною більшістю. За таких обставин проблема відродження самого українського етносу, який складає понад три чверті населення України, стає одним із головних напрямів державної етнополітики.

1. Протягом століть український етнос був розірваний між різними державами, що відбилося на психологічній і культурній орієнтації окремих його частин. Свідомість західних українців формувалася в більш ліберальних суспільно-політичних умовах, де національний самовияв не мав перед собою таких перешкод, які чинилися українцям Півдня й Сходу в складі Російської імперії. Населення Західної України мало кращі умови для розгортання національно-визвольного руху, в якому воно гартувало свою волю, набувало таких рис характеру, як твердість, безкомпромісність у питаннях національної свободи. Їх не похитнули ні збройне придушення національно-визвольного руху в 40-50-ті рр. ХХ ст., ні масове розкуркулення й депортації, яких вони зазнали у складі СРСР.

Українці південно-східного регіону, навпаки, були тривалий час під політико-державним пресом, національні прояви усіяко придушувалися царизмом. Спроба відродити національну державність у 1917–1920 рр. була втоплена більшовиками в крові. Спроби національного відродження в

20-ті рр. були обірвані під приводом боротьби з українським буржуазним націоналізмом. Небаченими за масштабами й трагічними наслідками були політичні репресії, голодомори, знищення інтелектуального потенціалу українського народу.

2. Дещо гальмівною для української консолідації є також наявність серед українського етносу ряду етнографічних груп. Якщо такі з них, як лемки, бойки, гуцули прожили свою етнічну історію разом з усіма західними українцями, були активними учасниками визвольних змагань і тому не відокремлюють себе від українського

етносу, то закарпатські русини, чия етнічна історія проходила у відриві від основного ядра, поки що не ідентифікують себе повністю з українським народом.

3. Болючою перешкодою на шляху консолідації української нації залишається непорозуміння між окремими напрямками християнства. До давнього протиріччя між греко-католиками й православними долучився конфлікт у середовищі самого українського православ'я, яке розділилося на три окремі церкви – УАПЦ, УПЦКП та УПЦМП.

4. Різний історичний досвід, регіональні відмінності етнічної історії тепер заважають і консолідації української нації, яка мусить бути водночас і центром тяжіння для всіх інших етнічних груп.

Одна з особливостей етнополітики в Україні полягає в тому, що вона має бути спрямованою на розв'язання проблем, створених тоталітарною системою. Серед них слід відзначити такі:

а) відвертий або прихований антисемітизм, різні форми ксенофобії, у т. ч. спрямованої проти всього українського – мови, культури, традицій, звичаїв, – зрештою незалежного курсу;

б) Україна була об'єктом особливо активних русифікаторських заходів, причому вони були спрямовані не лише проти українців, але й проти інших етнічних груп. Наслідком русифікаторської й асиміляторської політики Москви було, зокрема, зменшення у 1979 р. абсолютної чисельності ряду національностей України: поляків – на 15,3%, болгар – на 2,3%, угорців – на 0,7%, греків – на 5,3%. Реакцією на антисемітизм було скорочення кількості євреїв на 23,2%, головним чином унаслідок виїзду за межі колишнього СРСР;

в) визначення найважливіших принципів і напрямів етнополітики в Україні відбулося в умовах етнічного відродження й зростання політичної активності не лише корінної (титульної) нації – українців, але й основних етнічних груп. В очах неукраїнців справедливість у міжетнічних відносинах розуміється як право на пропорційну увагу до себе, зокрема в розподілі державних інвестицій, у забезпеченні певного середовища тощо. Формально такі демократичні уявлення не завжди збігаються з потребами титульної, найчисленнішої нації, над якою денаціоналізаторські експерименти ставилися з особливою витонченістю й підступністю;

г) розв'язуючи стратегічну проблему – об'єднання всіх етнічних спільнот у єдиний соціум країни, – етнічна політика мусить ураховувати важливу обставину: в той час, як представники більшості неукраїнських груп мають свої державні утворення поза межами України в історичному ареалі своєї титульної нації, український народ не має іншого місця на Землі, окрім України, де б

він міг реалізувати своє право на самовизначення, на збереження своєї ідентичності. Поряд з українським титульним етносом автохтонними на теренах України є кримські татари, кримчаки, караїми, гагаузи, етногенез яких відбувався в межах сучасної території України. Виходячи з того, що ці етнічні групи не можуть розраховувати на допомогу країн походження, як більшість інших груп, то вони також мають підстави розраховувати на більш уважне ставлення до їхніх проблем.

5. При плануванні політики в Україні доводиться враховувати й ту обставину, що етнічне відродження відбувається в групах з різними стартовими можливостями. Етнополітична активність є, як правило, наслідком процесу модернізації – прискореного індустріального розвитку, який веде до урбанізації, до зміни соціальної структури етнічної групи, зростання в її складі частки міського населення, з якого виходять етнічні лідери. За цими параметрами рівень розвитку різних етносів неоднаковий, причому національна більшість поступається цілому ряду етнічних груп.

Частка міських жителів серед українців у 1989 р. складала 60,3%, серед євреїв – 99,16%, серед росіян – 87,5%. До цього треба додати переважання російської мови в цілому ряді найпрестижніших соціальних сфер – науці, освіті, наукомісткій промисловості.

На плечі Української держави випало й вирішення створеної ще в часи сталінщини проблеми народів, депортованих з території України: кримських татар, німців та ін., які прагнуть повернутися на землю батьків.

Окрім проблем, породжених у тоталітарні часи, в Україні виникають інші, зумовлені об'єктивним ходом історичного розвитку й особливостями перехідного етапу від комуністичних порядків до демократичного державотворення (інституалізація етноспільнот, кримська проблема, мовне питання).

Особливості нинішньої етнополітичної ситуації в Україні чималою мірою позначені періодом первісного нагромадження капіталу. Оскільки в Україні він не може відбуватися за рахунок колоніальної експлуатації, яку здійснювали імперії, то головним джерелом акумуляції коштів є українське населення. Наслідок такого становища – зубожіння населення та його невдоволення, що може бути спрямовано в бік тих національностей, які мають більшу питому вагу, вдалих бізнесменів чи нуворишів або користуються особливим піклуванням з боку держав свого етнічного походження.

Потребує особливої уваги проблема формування національно-патріотичних кадрів, відданих справі незалежності. Політична

криза 2004 р. показала, що очолили сепаратистський рух, спрямований на федералізацію України або навіть і вихід із її складу та входження до Росії, глави адміністрацій Донецької, Луганської та Харківської областей. Відповідальність за скоєне несе колишній прем'єр В. Янукович (останній разом з мером Москви Лужковим очолив фактично з'їзд сепаратистів у м. Северодонецьку) та президент Л. Кучма, які не вжили заходів з нейтралізації руху за розчленування території.

Безумовно, дається взнаки відсутність досвіду практичної етнонаціональної політики в українських урядовців. Це, зрозуміло, зумовлено тим, що в тоталітарних умовах український державний урядовий апарат лише відіграв роль виконавця накреслень Кремля, а за кучмівського режиму не відповідає інтересам України.

3.2. Етнодемографічний та етномовний склад населення України (за переписами 1989 та 2001 рр.)

Населення сучасної України відзначається дуже високим ступенем етнічної різноманітності. На території нашої держави проживають представники понад 130 національностей. Деякі національності являють собою досить вагомі етнічні групи.

Дві найчисельніші етноспільноти – українці та росіяни – складають 95,1% населення України, і, звичайно, мовна ситуація та етнонаціональна політика будуть визначатися взаємовідносинами між ними.

Українці як найчисельніша національність споконвічно проживають на своїй етнічній території і вважаються корінним (титульним) етносом, у питомій вазі серед населення країни складають 77,8%. Понад 50% українців мешкає у всіх областях (лише у Кримській автономії їх усього 24,3%). За роки, що минули від перепису населення 1989 р., кількість українців зросла на 0,3%, а їх питома вага серед мешканців України – на 5,1%.

Росіяни – друга за чисельністю національність і їх питома вага в населенні України дорівнює 17,3%. Вони проживають в усіх областях країни і посідають друге місце після українців, за винятком Закарпатської та Чернівецької областей (4-ті місця). Але найбільш компактно росіяни зосереджені на Сході й Півдні.

Далі йдуть білоруси – 275,8 тис.; молдавани – 258,6 тис.; кримські татари – 248,2 тис.; болгари – 204,6 тис.; угорці – 156,6 тис.; румуни – 151 тис.; євреї – 103,6 тис.; поляки – 91,4 тис.; греки – 91,5 тис. тощо.

89,9% усього населення країни вважає за рідну мову своєї національності: для українців цей показник складає 85,2%, росіян – 95,9%, кримських татар – 92,0%. Найменше на мову своєї національності вказали євреї – 3,1%.

Етнічний склад українців у ХХ ст. змінювався не на користь корінної нації. 1897 р. – останній перепис у Російській імперії. Українцями тоді визнали себе 24,3 млн, росіянами – 55,5 млн.

Радянська влада зацікавилася статистикою у 1926 р. Українців тепер 35,8 млн, росіян – 79,7 млн. Приріст українського населення все ще досить значний – навіть попри те, що змінилися кордони держави: після 1917 р. здобули державність Фінляндія та Польща, на сході якої кількісно домінували саме українці.

Всесоюзний перепис проводився і в 1939 р., проте дані його не публікувалися. Очевидно, картина, яка поставала за цифрами, була надто моторошною.

Наступний перепис в СРСР було проведено тільки 1959 р. І тут ми бачимо вражаючу картину: кількість українців за 33 роки (з яких 27 належить сталінській добі) зростає лише на 1,5 млн – їх тепер 37,3 млн, – тоді як число росіян в СРСР збільшилося до 114,1 млн! Динаміка зростання, відповідно, – 4,1% і 56,9%! І це при тому, що на зламі 1930–1940-х рр. Україна отримала значне «вливання» українського люду в результаті входження до її складу Галичини, Закарпаття й Буковини, а це близько 6 млн чоловік.

Таблиця 1

Етапи і наслідки демографічної політики в Україні

Рік	Населення	Українців	Росіян	Інших
1926	29.019.747	23.318.860 (80%)	2.667.166 (9,2%)	3.123.721 (10,8%)
1959	41.869.046	32.158.493 (76,8%)	7.090.813 (16,9%)	2.619.740 (6,3%)
1970	47.126.517	35.283.857 (74,9%)	9.126.331 (19,3%)	2.716.329 (5,8%)
1979	49.609.333	36.488.951 (73,5%)	10.471.602 (21,1%)	2.648.780 (5,4%)
1989	51.452.034	37.419.053 (72,7%)	11.355.582 (22,1%)	2.677.399 (5,2%)
2001	48.457.000	37.541,7 (77,8%)	8.334,1 (17,3%)	1.582.0 (5,1%)

Немає сумніву, що в зазначеному проміжку (1926–1959 рр.) сталася національна катастрофа. Навіть лукава радянська статистика засвідчила, що лінія зростання українців майже перестала тягнутися вгору. Головні причини, які зумовили таке трагічне явище, назвати неважко: голодомор 1932–1933 рр., сталінські репресії (розмах яких особливо вражає, коли йдеться про долю українців), війна, повоєнний голод, ефект «демографічної смерті» (під час голоду та війни загинули мільйони молодих українців, які не встигли народити нащадків). Не варто скидати з рахунку й асиміляцію та страх: чимало українців *volens-nolens* «стали» в ті похмурі часи росіянами. Далі – рік 1970 – доба, яку влада в СРСР офіційно оголосила періодом «розвинутого соціалізму». Українців в СРСР – 40,7 млн, росіян – 129 млн.

Констатуємо очевидний факт, засвідчений офіційними переписами: протягом століття число українців на теренах колишньої Російської імперії та колишнього СРСР збільшилося на 38%, росіян же – на 170%! Природним таким процес назвати неможливо. Йдеться про трагічні результати певної політики, наслідками якої ставали репресії, голодомори, депортації, штучне «перемішування» населення під приводом здійснення різноманітних військових та економічних проектів. У цьому сенсі радянський режим виявився спадкоємцем тієї жорстокості, яку протягом десятиліть і століть виявляли щодо українства сповнені великодержавної пихи правителі – запеклі оборонці «єдиної і неделимої».

Як бачимо, етнічний склад населення України (3:65) за всі роки УРСР змінювався не на користь корінної нації. Як видно з наведеної таблиці, кількість українців у питомій вазі населення за 1926–1989 рр. збільшилася лише в 1,6 рази, росіян, відповідно, у 4,2 рази, інших національностей – скоротилося майже в 2 рази. Така динаміка демографічного розвитку цих етноспільнот не могла не відбитися на їхньому етнополітичному самопочутті. Серед росіян, природно, відчувалось усвідомлення того, що це територія Росії або СРСР, і при поселенні на українських землях дотримуватися традицій та норм цього краю не було для них обов'язковим (володіти українською мовою зокрема). Із розпадом СРСР і утворенням незалежних держав значна частка росіян та представників інших національностей виїхала з України на свою етнічну батьківщину. Це зумовило зменшення кількості росіян в Україні з 22,1% до 17,3%, відповідно, євреї перемістилися з третього на десяте місце тощо. Тепер значна частина росіян і представників деяких інших національностей не готова сприймати українську

мову як державну і вимагає законодавчого закріплення за російською мовою статусу державної поряд з українською, як це зроблено в Білорусі та Казахстані. Щодо українців, то повільне збільшення соціальної ваги російської мови не може не викликати в них почуття загрози. Політизація української та російської спільноти і етноконфлікт на мовному ґрунті за всі роки незалежності України набуває загрозливого стану.

Характерним для України є наявність регіонів із відмінними культурно-мовними, а також соціально-політичними традиціями та орієнтаціями, що зумовлено входженням у минулому частин України до різних метрополій і, як наслідок, їх тривалим роз'єднаним співіснуванням та різним за часом об'єднанням у складі держави. Тому Україна має у своєму складі низку регіонів з різним рівнем національної свідомості корінної нації, з відмінним історичним досвідом, з несхожими геополітичними, ідеологічними та етнокультурними орієнтаціями й симпатіями населення.

Важливий матеріал подає перепис і щодо змін національного складу населення України. Він засвідчив, що в нашій державі тепер проживають понад 130 національностей і етноспільнот. Багатонаціональність є традиційною особливістю України.

Перепис виявив великі зміни в національній структурі населення. Якщо за переписом 1989 р. українці становили 73,8% усіх жителів держави, то за останнім переписом – 77,8%. Кількість росіян зменшилася з 22,1% до 17,3%, білорусів – з 0,9 до 0,6%, молдован – з 0,6 до 0,5%, євреїв – з 0,9 до 0,2%. Тепер в Україні налічується 37,5 млн українців, відбулися зміни в структурі інших національностей (таблиця № 1).

У 13 західних і центральних областях України частка українців перевищує 90% усього населення. Це Вінницька, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області. Понад 80% населення становлять українці в чотирьох областях: Закарпатській, Миколаївській, Сумській і Херсонській, а також у столиці України – місті Києві; понад 70% – в областях Придніпров'я – Дніпропетровській, Запорізькій, а також у Харківській і Чернівецькій. До речі, на початок ХХ ст. Україна характеризувалась за національним складом українським селом і не україномовним містом. Так, у 1917 р. національний склад населення м. Києва поділявся таким чином: українців – 16,4%, росіян – 50%, євреїв – 18,6%, поляків – 9,1%, інших – 5,9%. Селянська Україна з чужим містом у минулому нині повсюдно стає українською.

Що стосується південно-східних індустріальних областей – Донецької і Луганської (під час перепису 1989 р. українці становили тут лише трохи більше половини населення), то за міжпереписний період частка українців в них зросла на 6 процентних пунктів. На 8 процентних пунктів (з 55 до 63%) зросла частка українців на Одещині.

Зростання частки етнічних українців в Україні відбулося, насамперед, завдяки тим українцям, які раніше записалися росіянами, а тепер повернулися до своєї національності. Це збільшення є наслідком повернення на батьківщину зарубіжних українців, переважно з колишніх республік СРСР. Процес українізації в нашій державі став масовим, повсюдним і незворотнім.

В Україні державною мовою є українська. Під час останнього перепису її визнали рідною 68% усього населення держави (на 3% більше, ніж за переписом 1989 р.). Рідною мовою назвали українську 85% усіх українців. Однак значна частина українців (15%) вважає рідною російську мову. Цей показник найвищий у Криму, Донецькій, Луганській, Харківській і Запорізькій областях.

Понад 90% росіян, угорців, кримських татар і румунів вважають рідною мовою мову своєї національності. Проте більшість національних меншин (греки, євреї, білоруси, татари, німці, грузини) визнають рідною російську мову. Українську мову рідною визнала більшість польського населення (71%), яке проживає переважно в сільській місцевості.

Найчисельнішою національною спільнотою в Україні є російська (8,3% млн осіб). За міжпереписний період кількість росіян скоротилася в усіх регіонах в цілому на 3 млн чол. Утім, російська громада в Україні є найчисельнішою, особливо в Донецькій області (1,8 млн осіб), в Автономній Республіці Крим (1,2 млн), Луганській (1 млн), Харківській (0,7 млн), Одеській (0,5 млн) та Запорізькій (0,5 млн) областях.

Другою за кількістю національною меншиною в Україні є білоруська (275,8 тис). Білоруси проживають в усіх регіонах держави, найбільше – в Донбасі і Придніпров'ї.

В Україні налічується 248 тис. кримських татар. Вони повернулися з місць депортації на свою історичну батьківщину і проживають переважно в Криму, де за кількістю займають третє місце після росіян та українців. Заселення Криму кримськими татарами, які прибувають з місць заслання (Центральної Азії і Казахстану), триває.

Різко зменшилася кількість поляків і євреїв. За переписом 1989 р. їх кількість становила відповідно 486 тис. і 219 тис. осіб, нині 144 тис. і 103 тис. осіб. Значне зменшення єврейського і польського населення пояснюється його виїздом за кордон. Поляки проживають переважно на заході України. Найбільше їх у Житомирській, Хмельницькій та Львівській областях. Євреї живуть у містах усіх регіонів України.

Вірменська національна меншина (100 тис. осіб) заселяє здебільшого південні і східні регіони України (Донецька, Харківська, Дніпропетровська, Одеська, Луганська області, Автономна Республіка Крим). Греки (91 тис. осіб) проживають переважно в Донецькій області. Національними спільнотами на західних і південно-західних теренах України є угорці (357 тис.), які компактно проживають в Закарпатті на прикордонні з Угорщиною, румуни (151 тис.) – у Чернівецькій і Закарпатській областях, молдовани (259 тис.) – в Одеській і Чернівецькій областях, гагаузи (32 тис.) – в Одеській області, цигани (48 тис.) – у Закарпатській та інших областях.

До національних меншин, кількість яких у міжпереписний період зросла найбільше, належать кримські татари (в 5,3 рази), вірмени (в 1,3 рази), грузини (в 1,4 рази), азербайджанці (в 1,2 рази) і румуни (в 1,1 рази).

В Україні створено належні умови для національно-культурного розвитку всіх національних меншин. Дані, отримані під час останнього всеукраїнського перепису населення, засвідчують складність і проблемність демографічної ситуації, яка склалася в Україні на початку XXI ст. Виявлені негативні тенденції вимагають негайного втручання держави, передусім розробки законодавчих основ довгострокової демографічної політики, скерованої на відновлення й оптимізацію людського потенціалу нашої держави. На основі переваги функціонування тієї або іншої мови населення країни диференціюється не тільки за регіональним (наприклад, з одного боку, Галичина та Волинь як переважно україномовні, з іншого – русифіковані Крим та Донбас) і територіально-соціальним принципом (проживання у селі чи місті), але й за віком (у російськомовних містах велика кількість двомовних родин, де батьки продовжують у побуті користуватися українською мовою, тоді як діти надають перевагу російській).

Відмінність між цими регіонами полягає: а) у різному ступені української національної свідомості та державотворчої активності і, відповідно, в опір політичній та культурно-мовній експансії сусідніх держав, насамперед русифікації; б) як наслідок попередньої

відмінності – у прийнятті або неприйнятті комуністичної ідеології, яка в умовах колишнього СРСР стала невід’ємною від русифікації, а в пострадянський час пов’язується з прагненням до союзу слов’янських держав чи до відновлення Радянського Союзу, де домінувала б знов-таки російська мова.

Ці фактори продукують відчутну залежність між мовним уподобанням політика, державного діяча і його відданістю українській національно-державницькій ідеї. Вони вказують на надзвичайну важливість мовного питання в етнокультурному та політичному житті нашої країни, чого немає, скажімо, в сусідніх Росії або Польщі. Річ у тім, що в країнах із неодномовною ситуацією мова, якій певна група населення надає перевагу, не стає домінуючою чи навіть другою офіційною. У названих країнах у політичному житті панівною є мова титульної нації. В Україні – навпаки. Не випадково на виборах Президента України (1994 р.) за прихильника електорату проросійської орієнтації Л. Кучму голосувало приблизно 80% етнічних росіян і близько двох третин російськомовних українців, тоді як за Л. Кравчука – лише понад 70% українців і незначна кількість росіян. Не змінилася ситуація і на наступних президентських виборах.

Якщо в першому турі президентських виборів (1999 р.) розклад голосів, поданих за кандидатів, які виступали за дві державні мови, склав 44,99% голосів виборців, а за конституційні норми мовної політики в Україні 49,26%, то в другому турі голосування виборці віддали перевагу Президенту Л. Д. Кучмі – 56,26% – тобто правоцентристському та правому блокам партій України. Ліві та лівоцентристські угруповання, які ставили питання про двомовність, закріплену в статусі як державну, одержали лише 37,80% голосів виборців, які віддали свої голоси за П. М. Симоненка, а отже, і за двомовність в Україні. Питання про дві державні мови не було знято з порядку денного і на виборах Президента України 2004 р. Але проблема про мови тут була підпорядкована головній загрози нашої незалежності – спробі стати на шлях сепаратизму деяких областей Сходу. Переконлива перемога народного Президента В. Ющенка довела неспроможність антиукраїнських сил зупинити наш поступ.

Унітарна Україна, як бачимо, має дуже складну і різнобарвну етнополітичну карту. На ній розташовані як регіони, що відзначаються високою національною свідомістю населення, так і регіони з дезінтегративним потенціалом. Звертає на себе увагу й наявність територій компактного поселення етнічних груп, які можуть стати джерелом напруження у відносинах із центральною

владою. Строкате й нерівномірне розміщення по території України різних етносоціальних груп породжує низку проблем для органів, відповідальних за етнонаціональну політику в державі.

3.3. Політико-правова база та засади етнонаціональної політики України

Етнічна розмаїтість споконвіку була притаманна населенню України. Етнічний плюралізм завжди був і є одним з факторів духовного і культурного поступу українського суспільства. У той же час багатоетнічність є ґрунтом, на якому за певних обставин можуть виникати міжетнічні непорозуміння, протиріччя, невдоволення, які, якщо їх залишити напризволяще, можуть викликати етноконфліктні ситуації. Тим більше, що національне відродження українського народу сприяє активності у середовищі інших етнічних груп України. Ось чому поліетнічний склад населення країни, бажання побудувати демократичну державу на основі верховенства права, складне економічне становище, намагання визначитися щодо відносин із сусідніми державами висунули на перший план перед Україною після проголошення державного суверенітету та незалежності, завдання ефективного забезпечення основних прав та свобод людини, у тому числі прав осіб, які належать до національних меншин.

Сучасна територія України та попередники сучасних мешканців нашої держави на протязі декількох віків були суб'єктами міжнародного права та внутрішнього законодавства тих країн, до яких належали території та у громадянстві яких перебували попередники теперішніх громадян. Безумовно, перебування населення України в правовому просторі інших держав наклало негативний відбиток на етнонаціональний розвиток країни, заважало консолідації української нації, гальмувало розвиток держави, розривало традиційні зв'язки між окремими територіями.

Тільки з проголошенням незалежності Україна почала створювати законодавчу базу, яка б у повному обсязі відповідала національним інтересам українського народу, захисту та розвитку етнічних меншин. Цей процес умовно проходив двома шляхами: держава проводить політику (в усіх сферах суспільного життя) щодо відновлення та розвитку знехтуваних віками прав та свобод української нації, її історії та культури; разом з тим створюється правова база щодо захисту прав і свобод громадян інших етнічних спільнот України.

28 жовтня 1989 р. був прийнятий Закон «Про мови в УРСР», котрий заклав підвалини мовної політики незалежної України.

Закон визначає українську мову як державну мову України (ст. 2). Держава, наголошується в законі, створює необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей (ст. 3), визначає мови міжнаціонального спілкування – українська, російська та інші (ст. 4), гарантує громадянам право користуватися своєю національною мовою або будь-якою іншою мовою (ст. 5), забезпечує примноження і збереження фондів і пам'яток української мови, інших національних мов (ст. 7), забороняє мовну дискримінацію, привілеї чи обмеження прав людини за мовною ознакою (ст. 8), визначає використання мов у різних сферах суспільного життя.

Законом надаються широкі права використання російської мови у сфері діяльності органів державної влади та управління (ст. 10), взаємовідносин республіканських і місцевих органів з союзними (тоді) органами та органами інших республік (ст. 12), у сфері технічної та проектної документації (ст. 13), за певних обставин у нотаріальному діловодстві (ст. 20), арбітражному впровадженні (ст. 21), актах прокурорського нагляду (ст. 22), у сфері науки (ст. 30).

Стаття 25 гарантує право вибору мови навчання дітей, ст. 27 визначає право створення в місцях компактного проживання громадян етнічних меншин загальноосвітніх шкіл з національною мовою навчання, створення окремих класів з навчанням національною мовою, зобов'язує до вивчення в усіх загальноосвітніх школах української та російської мови як обов'язкових.

Широкі права надаються законом мовам інших національностей в Україні: у роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій; в межах адміністративно-територіальних одиниць, де компактно проживає певна національність (ст. 3); акти республіканських міністерств, відомств, місцевих органів державної влади і управління можуть публікуватися в разі необхідності і іншою (крім української та російської) національною мовою (ст. 10), у сфері діловодства та документації (ст. 11), як мова з'їздів, конференцій та інших форумів (ст. 15), як мова виборчих бюлетенів (ст. 16), у судочинстві (ст. 18), як мова провадження у справах про адміністративні правопорушення (ст. 19), як мова нотаріального діловодства (ст. 20).

Закон (ст. 25, 26, 27) гарантує право на створення мережі дошкільних установ та шкіл з вихованням і навчанням національними мовами, надає широкі права щодо навчання, поряд

з українською, й іншими мовами в професійно-технічних училищах, середніх спеціальних та вищих навчальних закладах (ст. 28).

Держава забезпечує функціонування української мови, а також інших національних мов у сфері науки (ст. 30) та культури (ст. 32).

16 липня 1990 р., виражаючи волю народу України, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України на основі здійснення українською нацією невід'ємного права на самовизначення, Верховна Рада Української РСР проголосила державний суверенітет України. Декларація відзначає, що громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України (розділ II). Держава гарантує громадянам права та свободи, передбачені законодавством, проголошує рівність всіх перед законом незалежно від мови, расової чи національної приналежності (розділ IV), забезпечує національно-культурне відродження українського народу, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя, піклується про задоволення потреб українців, що проживають за межами держави (розділ VIII).

Наступним нормативно-правовим актом, що торкається питання захисту прав та свобод української нації та етнічних меншин, став Закон Української РСР «Про зайнятість населення» від 1 березня 1991 р., який визначає одним з основних принципів державної політики у сфері зайнятості населення забезпечення рівних можливостей усім громадянам незалежно від походження, соціального та майнового стану, расової та національної належності, статі, віку (ст. 3).

17 квітня 1991 р. був прийнятий Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», за якими реабілітації підлягають всі громадяни, заслані, вислані з постійного місця проживання з національних мотивів (ст. 3), реабілітованих поновлено в усіх громадянських правах (ст. 4).

Велике значення для запобігання міжетнічним конфліктам на релігійному підґрунті має Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р., який гарантує кожному громадянину право на свободу совісті, що включає в себе свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором (ст. 3). Стаття 4 проголошує, що громадяни Української РСР є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях суспільного життя незалежно від ставлення до релігії.

Оскільки релігійні чинники історично тісно пов'язані з етнонаціональними, законодавче закріплення окремих положень,

які стосуються міжнаціональних відносин, безпосередньо чи опосередковано торкалося також релігійно-церковної сфери і навпаки. Тому у законах України знайшли своє правове врегулювання етнонаціональні та міжконфесійні стосунки не лише самі по собі, а й їхні взаємозв'язки.

В основу українського законодавства та державної політики у цих сферах було покладено такі загальні засади:

- гармонійне поєднання норм, принципів та стандартів міжнародного права із національними особливостями України;

- узгодження та досягнення балансу загальнонаціональних, регіональних, етнічних, культурних, мовних, релігійних інтересів титульної нації та національних меншин;

- забезпечення рівності політичних, економічних, культурних та інших прав і свобод, надання можливості участі громадян України у всіх сферах суспільного життя, незалежно від їхньої національної належності, раси, мови, віросповідання тощо;

- заборона привілеїв, прямого чи непрямого обмеження прав, дискримінації за національними та релігійними ознаками;

- ліквідація наслідків деформацій в етнонаціональній та релігійній сферах, які мали місце у попередні періоди історії України;

- надання громадянам України прав вільно обирати та відновлювати національність, визначати своє ставлення до релігії;

- забезпечення етнонаціональних та релігійних прав і свобод на індивідуальному й колективному рівнях, надання права представникам національних меншин і віруючим різних конфесій об'єднуватися у громадські та релігійні організації;

- заборона політичних партій і громадських організацій, програмні цілі яких спрямовані на розпалювання міжетнічної, расової та релігійної ворожнечі й ненависті;

- гарантування корінному народу та національним меншинам права на збереження своєї етнічної і конфесійної ідентичності, розвиток етнічної, мовної, культурної та релігійної самобутності;

- надання права на користування і навчання національних меншин рідною мовою, дотримання національних та релігійних обрядів і традицій, використання національної та релігійної символіки, відзначення національних та релігійних свят;

- виховання у громадян України поваги до традицій, звичаїв та релігійних вірувань різних етносів;

- заборона обмеження прав громадян на участь або неучасть у громадських об'єднаннях національних меншин, богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях;

- створення та підтримка атмосфери взаєморозуміння, взаємоповаги, терпимості й толерантності у відносинах між представниками різних етносів і релігій, мирне розв'язання можливих міжетнічних та міжконфесійних суперечностей;

- рівний доступ представників національних меншин і релігійних організацій до засобів масової інформації;

- гарантування права представникам національних меншин і релігійних організацій вільно встановлювати й підтримувати зв'язки з особами своєї національності і релігії за межами України.

Як бачимо, в основу профільних законодавчих актів, які визначають головні засади державної етнонаціональної політики та політики щодо релігії і церкви, покладено чимало спільних принципів. Проте, у їхньому правовому регулюванні є суттєві відмінності, оскільки сфера міжетнічних відносин цілком належить до прерогативи держави, а церква і релігійні організації від держави відокремлені.

Стаття 3 Закону України «Про освіту», прийнятого 23 травня 1991 року, проголошує право громадян на освіту незалежно від статі, расової та національної приналежності, а ст.5 одним з принципів освіти в державі визначає саме зв'язки з національною історією, культурою, традиціями народу України. Ці положення знайшли продовження в Законах України «Про освіту» від 23 березня 1996 р. (ст. 3, 6) та «Про загальну середню освіту» від 13 травня 1999 р. (ст. 3, 5).

Вирішальне значення для становлення української нації та державності, для відродження і захисту прав й свобод представників усіх національностей має Акт проголошення незалежності від 24 серпня 1991 р., за ним слідувало Звернення Верховної Ради України до громадян всіх національностей, якими молода держава проголосила новий етап в розвитку міжнаціональних відносин на Україні, підкресливши, що незалежність України ніякою мірою не призведе до порушення прав людей будь-яких національностей. Держава, наголошується у зверненні, забезпечить рівні політичні, економічні і соціальні права всіх громадян, повну свободу розвитку всіх національних мов і культур.

Високі наміри країни в цьому плані підтверджуються Законом України «Про громадянство України» від 8 жовтня 1991 р., ст. 2 знімає всілякі обмеження, пов'язані з мовою чи національною належністю щодо набуття громадянства і захищає громадян України, що перебувають за кордоном (ст. 8); надає широких прав щодо громадянства дітей (ст. 13, 15, 16, 24, 25, 26) та Законом

України «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство» від 16 квітня 1997 р. (ст. 2, 8, 12-15).

1 листопада 1991 р. керуючись Загальною Декларацією прав людини, прагнучи утвердження в Україні священних принципів свободи, гуманізму, справедливості, рівноправності всіх етнічних груп країни, беручи до уваги поліетнічність держави, Верховна Рада України прийняла Декларацію прав національностей України, за якою держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам рівні права, забороняє дискримінацію за національною ознакою, провадить рівне виборче право для представників всіх народів та національних груп (ст. 1).

Держава гарантує всім національностям право на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку національних мов і культур (ст. 2). Всім народам і національним групам гарантується право вільного користування російською мовою, іншими мовами у місцях компактного проживання національних груп (ст. 3). Стаття 4 Декларації гарантує громадянам право сповідувати свою релігію, використовувати свою символіку, відзначати свої національні свята. Держава забезпечує захист пам'яток історії та культури народів та національних груп на території України (ст. 5), гарантує всім національностям право створювати свої культурні центри, товариства, об'єднання, спрямовані на розвиток національної культури (ст. 6), і підтверджує право національних культурних центрів, товариств, представників національних меншин на вільні контакти із своєю історичною батьківщиною (ст. 7).

Продовжуючи положення Декларації прав національностей в галузі культури, прийняті 14 лютого 1992 р. Основи законодавства України про культуру проголошують основними принципами культурної політики в Україні:

- визнання культури як одного з головних чинників самобутності української нації та національних меншин, які проживають на території України;
- розвиток культурних зв'язків з українцями, що проживають за кордоном, як основи збереження цілісності української культури;
- рівність прав і можливостей громадян незалежно від соціального стану та національної приналежності у створенні, використанні та поширенні культурних цінностей;
- доступність культурних цінностей, усіх видів культурних послуг та культурної діяльності для кожного громадянина.

Держава в пріоритетному порядку створює умови для розвитку культури української нації та культур національних меншин (ст. 3), забезпечує права громадян у сфері культури на об'єднання у творчі спілки, національно-культурні товариства, фонди, асоціації, інші громадські об'єднання, які діють у сфері культури, забезпечує право на збереження і розвиток національно-культурної самобутності, народних традицій і звичаїв (ст. 5). Держава створює умови для розвитку культур усіх національних меншин, які проживають на території України, сприяє прилученню їх до спільного процесу творення культурних цінностей (ст. 8). За ст. 8 громадяни будь-якої національності мають право (в сфері культури):

- зберігати, розвивати і пропагувати свою культуру, мову, традиції, звичаї та обряди;

- утворювати національно-культурні товариства, центри, створювати заклади культури і мистецтва та навчальні заклади, засновувати засоби масової інформації та видавництва.

Також на громадян накладено певних обов'язків: дбати про збереження культурної спадщини, традицій народної культури, сприяти охороні пам'яток історії та культури; поважати культуру, мову, традиції, звичаї, обряди національних меншин, які проживають на території України. Держава забороняє розповсюдження творів, що містять заклики до зміни конституційного ладу, жорстокості, расової та національної ворожнечі (ст. 13); натомість, дбає про збереження і використання культурних цінностей, що знаходяться на території України та за її межами (ст. 14).

Питання щодо створення та діяльності об'єднань громадян, в тому числі організацій національних спільнот, розглядає Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р., ст. 3 якого визначає громадську організацію як об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, національно-культурних та інших спільних інтересів; ст. 4 забороняє створення та діяльність об'єднань громадян, спрямованих на розпалювання національної та релігійної ворожнечі. Закон не накладає ніяких обмежень у прийнятті чи виключення з політичних партій чи організацій громадян у зв'язку з національною належністю (ст. 7).

Визначним кроком у державній політиці щодо гарантування національним меншинам права на вільний розвиток, захисту їх прав та свобод є прийнятий 25 червня 1992 р. Закон України «Про національні меншини в Україні», ст. 1 якого гарантує громадянам держави незалежно від їх національного походження рівні

політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості та самовиявлення, підкреслюючи, що права осіб, які належать до національних меншин, є невід'ємною частиною загальноновизнаних прав людини. Стаття 2 проголошує рівність громадян України всіх національностей перед Конституцією та законами держави.

Стаття 3 визначає ознаки належності до національних меншин, ст. 4 – правове регулювання відносин, які виникають з приводу реалізації громадянами України прав і свобод, пов'язаних з їх належністю до національних меншин. При державних органах створюються відповідні структурні підрозділи з питань міжнаціональних відносин, визначається центральний орган державної виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин – Міністерство у справах національностей України (нині Державний департамент). при якому функціонує як дорадчий орган Рада представників громадських об'єднань національних меншин України (ст. 5).

Широких можливостей щодо реалізації свої прав надає ст.: Закону, що гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію, користування і навчання рідною мовою, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідання своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів.

Держава бере на себе обов'язок по підготовці педагогічних, культурно-просвітницьких та інших національних кадрів через мережу навчальних закладів, сприяє у підготовці спеціалістів в інших країнах (ст. 7), надає свободу використання в місцях, де більшість населення становить певну національну меншину, її мови поряд з державною (ст. 8).

Закон не висуває певних обмежень громадянам, які належать до національних меншин, у виборах або призначення на будь-які посади (ст. 9). Держава гарантує національним меншинам право на збереження життєвого середовища в містах їх історичного та сучасного розселення (ст. 10), право вільно обирати та відновлювати національність (ст. 11), мати або відновлювати національні прізвище, ім'я та по-батькові (ст. 12). Закон наголошує, що громадяни, які належать до національних меншин, вільні у виборі обсягу і форми здійснення прав. Участь або неучасть громадянина України, який належить до національної меншини, у громадському об'єднанні не може служити підставою для

обмеження його прав (ст. 13) і державні органи сприяють діяльності національних громадських об'єднань (ст. 14).

Представники національних меншин, зазначає ст. 15 Закону, мають право встановлювати та підтримувати зв'язки з особами своєї національності за межами України. Держава забезпечує фінансову підтримку для розвитку національних меншин (ст. 16), сприяє розвитку міжнародного співробітництва у забезпеченні й захисті прав та інтересів національних меншин (ст. 17), забороняє будь-яке обмеження прав і інтересів національних меншин (ст. 17), забороняє будь-яке обмеження прав і свобод громадян за національною ознакою (ст. 18), передбачає дію як українського законодавства, так і міжнародного (ст. 19).

Закон України «Про друковані засоби масової інформації» від 16 листопада 1992 р. запобігає використанню друкованих засобів масової інформації для розпалювання національної та релігійної ворожнечі (ст. 3), надає широких прав щодо використання мови друкованих засобів масової інформації (ст. 4).

Прийнятий 18 листопада 1993 року Закон України «Про вибори народних депутатів України» забороняє будь-які обмеження щодо виборчих прав громадян України залежно від походження, расової, національної належності, мови та ставлення до релігії (ст. 2). Це положення також знайшло відображення в Законах України «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обсланих Рад» від 24 лютого 1994 р. (ст. 2), «Про вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1998 р. (ст. 3), «про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим» від 12 лютого 1998 р. (ст. 3) та «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. (ст. 2).

Питань захисту прав національних меншин у сфері інформації торкається Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21 грудня 1993 р., ст. 9 якого надає право поряд з державною мовою здійснювати мовлення мовами національних меншин на регіони, де компактно проживають національні меншини. Разом з тим, ст. 37 зобов'язує телеорганізації з повагою ставитися до національної гідності, національної своєрідності, культури всіх народів України.

24 грудня 1993 р. був прийнятий Закон України «Про біженців», ст. 1 якого подає визначення терміну «біженець», умови набуття статусу біженця, ст. 12 визначає спектр прав осіб, що набули статусу біженців, з питань працевлаштування, охорони здоров'я; проживання, судового захисту; ст. 15 передбачає співробітництво України з іншими державами, міжнародними організаціями з метою усунення причин виникнення проблеми біженців, поліпшення їх

матеріального становища, повернення біженців у країну їх постійного проживання, ст.16 передбачає дію міжнародних договорів з проблеми біженців, якщо міжнародним договором, укладеним Україною, встановлено інші норми, ніж ті, що містяться в даному Законі.

На п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. від імені українського народу – громадян України всіх національностей було прийнято Конституцію України, ст. 3 якої визначає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека є найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Стаття 10 Конституції визначає державною мовою українську і гарантує вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин країни. Держава, наголошується в ст. 11, сприяє консолідації та розвитку української нації, її традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України; дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави (ст. 12).

Конституцією проголошується рівність всіх громадян у своїй гідності та правах (ст.21), право кожної людини на вільний розвиток своєї особистості (ст.23), рівність громадян перед законом (ст. 24). Для здійснення та захисту своїх прав та свобод, в тому числі і національно-культурних, громадяни України мають право об'єднуватись у політичні партії та громадські організації (ст. 36). Держава гарантує громадянам, які належать до національних меншин, право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у навчальних закладах або через національно-культурні товариства (ст.53). Держава забезпечує збереження історичних та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами (ст. 54).

В Основному Законі підтверджується намагання України зберегти етнічну розмаїтість держави – місцеві державні адміністрації у місцях компактного проживання корінних народів та національних меншин забезпечують виконання державних та регіональних програм їх національно-культурного розвитку (ст. 119).

За Конституцією до відання Автономної Республіки Крим належить забезпечення національної злагоди на півострові,

забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в АР Крим, участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів (ст. 138).

Концепція національної безпеки України, схвалена Постановою Верховної Ради України від 16 січня 1997 р., пріоритетними національними інтересами держави визначає досягнення національної злагоди, гарантування прав української нації та національних меншин України, зміцнення генофонду українського народу, розвиток української нації, історичної свідомості українців, розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності громадян усіх національностей (розділ II). Загострення міжетнічних та міжконфесійних відносин, неконтрольовані міграційні процеси є загрозою національній безпеці України (розділ III).

Прийнятий 21 травня 1997 р. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» забороняє будь-які обмеження права громадян у місцевому самоврядуванні залежно від їх раси, етнічного походження та мови (ст. 3). Стаття 32 надає органам місцевого самоврядування певних повноважень у створенні умов для розвитку культури, сприянні відродженню осередків традиційної народної творчості, національно-культурних традицій населення; сприянні роботі національно-культурних товариств; забезпеченні можливостей навчання в школах державною та рідною мовами, вивченні рідної мови у навчальних закладах або через національно-культурні товариства; забезпеченні охорони та збереження пам'яток історії та культури.

На місцеві державні адміністрації за Законом України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. накладено обов'язки щодо виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, національно-культурного розвитку національних меншин в місцях їх компактного проживання (ст. 2). Законом (ст. 22) визначаються повноваження місцевих державних адміністрацій в сфері реалізації державної політики у галузі освіти і культури; забезпечення виконання законодавства щодо всебічного розвитку та функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя, створення умов для розвитку і використання мов інших національностей і сприяння роботі творчих спілок, національно-культурних товариств, фондів, асоціацій, ст. 25 надає повноваження щодо забезпечення виконання законодавства щодо національних меншин, міграції, про свободу світогляду і віросповідання.

Окрема роль в питанні захисту прав і свобод державної нації та національних меншин відводиться законодавчим актам, які стосуються Автономної Республіки Крим. 17 березня 1995 р. був прийнятий Закон України «Про Автономну Республіку Крим», що відводить до відання АР Крим в особі її органів влади здійснення політики в галузі освіти, культури, охорони і використання пам'яток історії та культури; участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди; забезпечення функціонування і розвитку державної і національної мов та культур на території АР Крим; участь в розробці та реалізації державних програм повернення депортованих з Криму народів (ст. 8).

Для депортованих осіб в межах адміністративно-територіальних одиниць АР Крим, де вони проживають, за ст. 1 Закону України «Про особливості участі громадян України з числа депортованих з Криму у виборах депутатів місцевих Рад в АР Крим» від 6 квітня 1995 р. дозволяється утворювати додаткові виборчі округи для виборів депутатів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах рад із числа депортованих громадян кримськотатарської, болгарської, вірменської, грецької та німецької національностей.

Закон України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» від 10 лютого 1998 р. визначає представницьким органом Республіки Крим Верховну Раду АР Крим (ст. 1), надає Верховній Раді Криму повноваження стосовно участі у забезпеченні прав та свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку і громадської безпеки, забезпечення функціонування і розвитку державної та національної мов і культур в АР Крим, охорону й використання пам'яток історії та культури, участь у розробці та реалізації державних програм повернення депортованих народів, а також програм національно-культурного розвитку корінних народів і національних меншин (ст. 9), визначає мову публікації нормативно-правових актів Верховної Ради Криму – українська, російська та кримськотатарська мови (ст. 10).

21 жовтня 1998 р. на II сесії Верховної Ради Автономної Республіки Крим була прийнята, а 23 грудня 1998 р. затверджена Верховною Радою України відповідним Законом Конституція Автономної Республіки Крим, ст. 9 якої встановлює і гарантує права та свободи людини і громадянина в АР Крим Конституцією та законами України і відповідно до них – Конституцією АР Крим. У Конституції наголошується, що вона та нормативно-правові акти органів влади АР Крим не можуть обмежувати права і свободи громадян, встановлені Конституцією та законами України;

визначені основні завдання органів влади АР Крим – забезпечення прав і свобод людини і громадянина (ст. 4).

Стаття 10 стосується забезпечення функціонування та розвитку державної мови, російської, кримськотатарської та інших національних мов в Криму, визначається застосування російської мови як мови більшості населення півострову. Конституцією АР Крим гарантується право виховання та навчання рідною мовою через навчальні заклади та національно-культурні товариства. За ст. 12 Конституція АР Крим мовою судочинства, нотаріального провадження, юридичної допомоги є українська або російська мова, як і мова роботи пошти, телеграфу, підприємств, установ, організацій сфери обслуговування Криму (ст. 13).

Конституцією АР Крим забезпечується збереження багатоманітності культур, що склалася історично на Кримському півострові, створення умов для їх рівноправного розвитку і збагачення. Для цього Основним Законом Криму не забороняється створювати об'єднання, які б представляли інтереси громадян щодо реалізації прав та свобод у сфері національної культури, гарантується право на розвиток національно-культурних традицій, святкування національних свят, сповідання своєї релігії, право на створення національних засобів масової інформації, культурних і навчальних закладів (ст. 14).

Стаття 18, у відповідності з Конституцією України, визначає повноваження АР Крим, до яких відносяться підготовка, затвердження і реалізація програм вирішення питань забезпечення функціонування та розвитку української як державної, російської, кримськотатарської та інших національних мов, участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної та громадської злагоди, участь у розробці та реалізації державних програм повернення депортованих з Криму громадян. Повноваження Верховної Ради АР Крим щодо вирішення питань забезпечення прав і свобод громадян, національної злагоди, функціонування та розвитку державної, російської та інших національних мов, визначення мови роботи і діловодства республіканських органів, охорони і використання пам'яток історії та культури фіксує ст. 26 Конституції АР Крим, а ст. 38 встановлює щодо цих питань повноваження Ради Міністрів АР Крим.

Поліетнічний склад населення України, бажання побудувати правову демократичну державу на основі верховенства права, намагання визначитися щодо відносин із сусідніми державами, вступ до Ради Європи висунули на перший план перед Україною після проголошення державного суверенітету та незалежності

завдання ефективного забезпечення основних прав та свобод людини у тому числі прав осіб, які належать до національних меншин.

Наявність у складі населення України ряду етнічних груп, окремих проблем у відносинах між ними, а також виходячи із загального стану мовного і культурного буття як української нації так і інших національностей, Україна спрямовує свою етнонаціональну політику на Закон України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» від 10 лютого 1998 р. як:

- гармонізація міжетнічних відносин, досягнення міжнаціональної злагоди, утвердження в міжетнічних стосунках атмосфери толерантності, дружби, високої взаємної довіри, уваги до мов, культур, традицій, звичаїв, релігій;

- правове забезпечення рівних можливостей для участі громадян, незалежно від їх національності, в усіх сферах матеріального і духовного життя, в управлінні державними і громадськими справами, зміцненню гарантій, які б виключали прояви націонал-екстремізму, дискримінацію громадян за національною, релігійною або мовною ознаками;

- відродження українського етносу, забезпечення етнокультурної самобутності української нації, її динамічного відтворення, піклування про національні, культурні потреби у зарубіжжі;

- відродження духовного життя національних меншин, захист їх етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності;

- відновлення прав депортованих у радянські часи кримськотатарського народу та інших національних меншин, здійснення заходів щодо їх правової, політичної, соціально-культурної реабілітації.

Для встановлення гармонійного міжнаціонального миру законодавчий механізм України та урядова національна політика передбачають захист прав не тільки етнічних меншин а й ослабленої етнічної більшості, кожної людини зокрема.

Загальна Декларація прав людини – перший в історії міжнародних відносин акт, за яким проголошено широке коло основних прав і свобод людини, що підлягають загальній повазі і дотриманню. Так, згідно ст. 1 всі люди народжуються вільними і рівними у своїх здібностях та правах. Вони наділені розумом й совістю і повинні діяти по відношенню один до одного в дусі братерства. Стаття 2 декларації зафіксувала, що кожна людина повинна мати всі права і свободи незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань,

національного та соціального походження, майнового стану або іншого становища. Стаття 7 проголосила рівність всіх перед законом та право на рівний захист будь-якої дискримінації.

Право кожної людини на свободу думки, совісті та релігії визначається ст. 18 Декларації. Наголос на релігійну ідентичність пояснюється тим, що в більшості розвинутих країн етнічний самовияв людини через групову приналежність здійснюється переважно в рамках церковних общин. Слід відмітити, що в Україні ряд етнічних меншин відзначається конфесійною різноманітністю. Безпосереднє значення для забезпечення прав національних меншин мають положення Загальної Декларації, що кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій і що ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації (ст. 20).

Стаття 22 проголошує право на соціальне забезпечення та здійснення необхідних для підтримування гідності людини та рівня її розвитку прав у економічній, соціальній та культурній галузях. Стаття 26 визначає, що кожна людина має право на освіту і освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами.

Слід зазначити, що ця Декларація фактично не регулювала відносини між етнічними групами. В ній були зафіксовані права та свободи окремої людини.

30 січня 1992 р. Україна офіційно визнана як одна з повноправних держав-учасниць НБСЄ. З цієї дати принципи і домовленості, закріплені у Заключному Акті (прийнятому в Гельсінкі 1 серпня 1975 р.) та інших документах НБСЄ, є обов'язковими для нашої держави.

Заключний Акт НБСЄ являє собою Декларацію принципів, якими держави-учасниці будуть поважати суверенну рівність і своєрідність одна одної, а також всі права, що властиві їх суверенітету і охоплюються ним. Держави-учасниці розглядають непорушними всі кордони як одна одної, так і всіх держав у Європі і тому будуть утримуватись тепер і в майбутньому від будь-яких посягань на ці кордони. Вони будуть утримуватись також і від будь-яких вимог або дій, спрямованих на захоплення й узурпацію частини або всієї території будь-якої держави-учасниці (ст. 3). Стаття 4 Акту наголошує на повазі територіальної цілісності кожної з держав-учасниць. У відповідності з цим держави-учасниці будуть утримуватись від будь-яких дій проти територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої держави-учасниці, зокрема, від будь-яких дій, що являють собою застосування сили або загрози силою. *Держави-учасниці, наголошується в Акті,*

будуть поважати права людини й основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань, для всіх без різниці рас, статей, мови і релігії.

Держави-учасниці, на чиїх територіях є національні меншості, будуть поважати права осіб, які належать до таких меншостей, на рівність перед законом, будуть надавати їм повну можливість фактичного користування правами людини і основними свободами і таким чином захищати їх інтереси в цій галузі (ст. 7). Стаття 8 Акту проголошує рівність і право народів розпоряджатися своєю долею, всі народи завжди мають право в умовах повної свободи визначати, коли і як вони бажають, свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання ззовні та здійснювати на власний розсуд свій політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток. Важливого значення Акт НБСЕ приділяє контактам між людьми, зокрема, шлюбами між громадянами різних держав та возз'єднанню сімей (ст. 8, п. b, e).

Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЕ від 29 червня 1990 р. зазначає, що до елементів справедливості, які суттєво необхідні для повного вираження гідності людської особистості і рівних та невід'ємних прав усіх людей, відноситься наступне:

- права людини та основні свободи будуть гарантуватись законом і відповідати зобов'язанням по Міжнародному Праву;
- всі люди рівні перед законом та мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист зі сторони закону; в зв'язку з цим Закон забороняє будь-яку дискримінацію та гарантує всім особам рівний та ефективний захист від дискримінації за будь-якою ознакою (п. 1).

Документ підтверджує, що кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії (п. 9). Пункт 19 наголошує, що більш вільне пересування та контакти між громадянами мають важливе значення в контексті захисту та розвитку прав людини та основних свобод Держави-учасниці, зазначається в документі, підтверджують, що захист прав робітників-мігрантів має свій людський вимір. Захист прав робітників-мігрантів є задачею всіх держав-учасниць, які зобов'язуються повністю забезпечувати в своєму внутрішньому законодавстві права робітників-мігрантів, які передбачені міжнародними угодами, учасниками яких вони є (п. 22). Документ підкреслює, що здійснення всіх прав людини і основних свобод не може бути об'єктом ніяких обмежень, крім тих, що передбачені законом (п. 24).

Паризька Хартія для нової Європи, прийнята 21 листопада 1990 р., підтверджує положення попередніх актів, наголошуючи, що права людини й основні свободи належать кожній людині від народження, вони є невід'ємними та гарантуються законом, їх захист та сприяння їм – найперший обов'язок уряду. Без будь-якої дискримінації кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії, переконань, свободу асоціацій та мирних зборів; кожен має право користуватись своїми економічними, соціальними і культурними правами. Хартія підтверджує, що етнічна, культурна, мовна та релігійна самобутність меншин буде захищена; особи, які належать до національних меншин, мають право вільно виявляти, зберігати, розвивати цю самобутність без будь-якої дискримінації та в умовах повної рівності перед законом. Хартія зобов'язує держав-учасниць поліпшувати становище національних меншостей. Дружні відносини між народами, зазначається в документі, а також мир, справедливість, стабільність, демократія вимагають, щоб етнічна, мовна, культурна і релігійна самобутність національних меншостей була захищена і створювались умови для заохочення цієї самобутності.

У Хартії підкреслюється, що питання, які стосуються національних меншостей можуть задовільно вирішуватись лише демократичним шляхом, права осіб, які належать до національних меншостей, мають повністю поважатися як частина загальних прав людини.

Хартія закликає держав-учасниць боротися проти всіх форм расової та етнічної ненависті та дискримінації кого б то не було, а також проти переслідувань за релігійних та ідеологічних мотивів. В документі підкреслюється, що вільне пересування громадян і контакти між ними мають важливе значення для зберігання і розвитку вільних суспільств, процвітання культур.

Документ Московської наради Конференції з людського виміру НБСЕ від 3 жовтня 1991 р. підтверджує положення Копенгагенського документу, підкреслюючи, що питання, які стосуються прав людини, основних свобод, демократія та верховенство закону – носять міжнародний характер. Документ зазначає, що держави-учасниці підтверджують положення і зобов'язання, які відносяться до них, які містяться в усіх документах НБСЕ (п. 37).

Держави-учасниці визнають необхідність забезпечення поваги прав трудящих-мігрантів та їх сімей, особливо зазначаючи їх право на вільний прояв національних, культурних, релігійних та мовних особливостей (п. 38). Держави-учасниці засуджують всі акти

дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри та етнічного походження, нетерпимості, ксенофобії у відношенні до трудящих-мігрантів (п. 38.1), приймуть відповідні міри, які б дозволили трудящим-мігрантам приймати участь у суспільному житті держав-учасниць (п. 38.2).

Декларація Гельсінської зустрічі на найвищому рівні від 10 липня 1992 р. відкидає расову, етнічну, релігійну дискримінацію у будь-якій формі; підкреслює, що держави-учасниці заохочують широке транскордонне співробітництво, включаючи контакти між людьми, яке охоплює місцеві і регіональні общини і органи. Таке співробітництво сприяє подоланню економічної і соціальної нерівності, поліпшенню взаєморозуміння між етнічними групами і зміцненню добросусідських відносин між державами і народами.

Значної ваги Декларація надає посиленню зобов'язань і співробітництва в галузі людського виміру, особливо виконанню зобов'язань по НБСЕ, активізації зусиль по забезпеченню вільного здійснення особами, які належать до національних меншин, на індивідуальній основі і спільно з іншими своїх прав людини і основних свобод, включаючи право брати участь в політичному, економічному, соціальному, культурному житті своїх країн, у тому числі на основі демократичної участі в роботі директивних і консультативних органів на національному, регіональному і місцевому рівні (п. 24), більш ефективного виконання зобов'язань, пов'язаних з захистом і створенням умов для заохочення етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності національних меншин в конструктивному дусі мирними засобами і шляхом діалогу між всіма зацікавленими сторонами на основі принципів і зобов'язань НБСЕ (п. 26), утримуватимуться від практики переселення і засуджуватимуть всі спроби здійснення переселення, вдаючись до погрози силою або її застосування з метою зміни етнічного складу району в межах її території (п. 27).

Щодо корінного населення, то держави-учасниці погоджуються, що їх зобов'язання по НБСЕ щодо прав людини і основних свобод повною мірою і без дискримінації застосовані до таких осіб (п. 29), держави-учасниці заявляють, що права людини, основні свободи є загальними, і що робітники-мігранти також користуються цими правами і свободами незалежно від місця їхнього проживання (п. 36), сприятимуть створенню умов для розвитку більш гармонійних відносин між робітниками-мігрантами і суспільством держави-учасниці, в якій вони законно проживають (п. 37), прагнутимуть до створення умов, що забезпечували б рівні можливості щодо умов праці, освіти, соціального забезпечення і

охорони здоров'я, забезпечення житлом, можливість брати участь у профспілковій діяльності, а також культурних прав (п. 38).

Держави-учасниці Гельсінської зустрічі на найвищому рівні прийняли рішення ввести посаду Верховного Комісара НБСЕ у справах національних меншин. У сферу його діяльності входить раннє попередження напружених ситуацій, пов'язаних з проблемами національних меншин, які потенційно здатні перерости в конфлікт в регіоні НБСЕ.

Верховний Комісар розглядатиме проблеми національних меншин, збиратиме та одержуватиме інформацію з питань національних меншин, здійснюватиме оцінку, по можливості на ранньому етапі, ролі безпосередньо зацікавлених сторін, характеру напруженості і пов'язаних з нею останніх подій, а також потенційних наслідків для миру і стабільності в регіоні НЮСЕ. З цією метою він має можливість відвідувати будь-яку з держав-учасниць і особисто вступати в контакт з безпосередньо зацікавленими сторонами для одержання інформації з перших вуст про становище національних меншин. Верховний Комісар може обговорювати з сторонами відповідні питання і при необхідності сприяти діалогу, зміцненню довіри і співробітництва між ними, він також уповноважений пропонувати зацікавленим сторонам свої посередницькі послуги та пропозиції до примирення сторін.

29 червня 1992 р. Рада Міністрів Європи прийняла Європейську Хартію регіональних мов або мов меншин. Мета Хартії – забезпечити захист і сприяти розвитку регіональних та меншинних мов, як складової частини європейського культурного надбання, яке є під загрозою, а також сприяти їх вживлянню в сферу освіти, діяльності органів влади регіонального чи загальнодержавного рівня, в соціально-економічне та культурне життя.

Основними цілями та принципами стосовно регіональних мов або мов меншин проголошуються:

- визнання регіональних мов або мов меншин як відображення культурного багатства;

- поважання кордонів кожної географічної місцевості, в якій використовується регіональна мова або мова меншин, з метою забезпечення, щоб існуючий раніше або новий адміністративний розділ не створював перешкод розвитку відповідної регіональної мови або мови меншин;

- необхідність здійснення рішучих дій, спрямованих на розвиток регіональних мов або мов меншин з метою їх збереження;

- сприяння використанню регіональних мов або мов меншин в усній і письмовій формах у державному та приватному житті, заохочення такого використання;

- забезпечення відповідних форм і засобів викладання та вивчення регіональних мов або мов меншин на всіх рівнях;

- забезпечення особам, які не володіють регіональною мовою або мовою меншин і які проживають у місцевості де вона використовується, можливості вивчати її за своїм бажанням;

- сприяння здійсненню наукових досліджень у галузі регіональних мов або мов меншин в університетах чи аналогічних закладах;

- розвиток відповідних видів міжнародних обмінів з питань в галузі регіональних мов та мов меншин, які використовуються в такій самій або схожій формі у двох або кількох державах (ст. 7, п. 1).

Хартія зобов'язує держав-учасниць скасувати, якщо вони цього не зробили, будь-які необґрунтовані розбіжності при визначенні обмежень або привілеїв, які стосуються використання регіональної мови або мови меншин, які перешкоджають її збереженню чи розвитку або загрожують їм, впровадити спеціальні заходи в галузі регіональних мов або мов меншин, що спрямовані на досягнення рівності між особами, які використовують ці мови і рештою населення, поглиблювати відповідними заходами взаєморозуміння між усіма лінгвістичними групами населення країни і зокрема сприяє вихованню поваги, розуміння і терпимості щодо регіональних мов або мов меншин (ст. 7, п. 2.3).

Стосовно освіти Хартією передбачаються заходи по:

- забезпеченню надання дошкільного навчання відповідними регіональними мовами або мовами меншин, або:

- забезпечення надання суттєвої частини дошкільного навчання відповідними регіональними мовами або мовами меншин;

- забезпечити надання початкової освіти відповідними регіональними мовами або мовами меншин;

- передбачити в рамках системи початкової освіти викладання відповідних регіональних мов або мов меншин як складову частину навчальної програми;

- забезпечити надання середньої освіти або суттєвої частини середньої освіти відповідними регіональними мовами або мовами меншин;

- забезпечити надання професійно-технічної освіти або суттєвої частини професійно-технічної освіти регіональними мовами або мовами меншин;

- забезпечити надання університетської та іншої вищої освіти регіональними мовами або мовами меншин або забезпечити можливості вивчення цих мов як окремих дисциплін, університетської та іншої вищої освіти;

- вжити заходів для забезпечення навчання дорослих і безперервного навчання на курсах, на яких викладання здійснюється головним чином або повністю регіональними мовами або мовами меншин;

- викладати такі мови як окремі дисципліни системи навчання дорослих і безперервного навчання;

- вжити заходів для забезпечення викладання історії, культури, відображенням яких є регіональна мова або мова меншин;

- забезпечити початкову підготовку і вдосконалення для виконання вищевказаних пунктів. Вищевказані заходи передбачаються для застосування принаймні до тих учнів, які самі або, у відповідних випадках, їхні сім'ї, бажають цього і кількість яких вважається для цього достатньою.

Стосовно освіти і щодо тих територій, на яких регіональні мови або мови меншин використовуються традиційно, дозволяється заохочувати або забезпечувати викладання регіональною мовою або мовою меншин чи навчання такою мовою на всіх відповідних рівнях освіти, якщо чисельність осіб, які використовують регіональну мову або мову меншин це виправдовує (ст. 8, п. 1, 2).

Широких можливостей використання регіональних мов та мов меншин надає Хартія в кримінальному та цивільному судочинстві (ст. 9, п. 1, 2), в діловодстві місцевих та регіональних властей (ст. 10, п. 1, 2), при наданні публічних послуг (ст. 10, п. 3,4). Щодо засобів масової інформації, Хартія надає широких прав у використанні регіональних мов та мов меншин і накладає обов'язків на країни-учасниці, зокрема:

- забезпечити створення якнайменш однієї радіостанції і одного телевізійного каналу, що здійснюватимуть мовлення регіональними мовами або мовами меншин;

- заохочувати або полегшувати створення аудіо- та аудіовізуальної продукції на регіональних мовах або мовах меншин;

- заохочувати або полегшувати створення і функціонування якнайменш однієї газети, що друкується регіональними мовами та мовами меншин;

- заохочувати або полегшувати публікацію газетних статей регіональними мовами або мовами меншин на регулярній основі;

- покривати додаткові витрати тих засобів масової інформації, які використовують регіональні мови або мови меншин;

- сприяти професійній підготовці журналістів та іншого персоналу для засобів масової інформації, які використовують регіональні мови або мови меншин.

Держави-учасниці Хартії зобов'язуються гарантувати свободу прямого прийому їх радіо- і телепередач із сусідніх країн, що транслюються мовою такою самою або схожою з регіональними мовами або мовами меншин, забезпечувати, щоб не запроваджувались ніякі обмеження на свободу виявлення поглядів і вільне поширення інформації друкованих засобів інформації мовою такою самою або схожою до регіональної мови або мови меншин, забезпечити представництво або врахування інтересів осіб, які використовують регіональні мови або мови меншин в органах, що можуть бути створені відповідно до закону для гарантування свободи і плюралізму засобів масової інформації (ст. 2, п. 1, 2, 3).

Стосовно культурної діяльності та засобів її здійснення, особливо бібліотек, відеотек, культурних центрів, музеїв, архівів, академій, театрів і кінотеатрів, а також літературних творів і кінопродукції, народних форм виявлення культури, фестивалів і організацій, що займаються культурною діяльністю, держави-учасниці Хартії зобов'язуються сприяти доступу до творів на регіональних мовах або мовах меншин, підтримуючи і розвиваючи діяльність у галузі перекладу, дублювання, озвучування і субтитрування:

- сприяти доступу регіональними мовами або мовами меншин до творів на інших мовах, підтримуючи і розвиваючи діяльність у галузі перекладу, дублювання, озвучування і субтитрування;

- заохочувати безпосередньо участь представників осіб, які використовують відповідну регіональну мову або мову відповідної меншини, у забезпеченні засобів здійснення культурної діяльності та її планування;

- в разі необхідності створювати або розвивати і фінансувати перекладацькі та термінологічні дослідницькі структури з метою забезпечення наявності та розвитку термінології кожною регіональною мовою або мовою кожною меншини та приділяти належну увагу у своїй зовнішній культурній політиці регіональним мовам або мовам меншин а також культурам, що представляють ці мови (ст. 12).

Широких прав надає Хартія по використанню регіональних мов та мов меншин в економічному та соціальному житті щодо вживання, використання та обслуговування осіб, які використовують регіональну мову або мову меншин (ст. 13) у транскордонних обмінах (ст. 14).

Віденська Декларація, прийнята 9 жовтня 1993 р., наголошує, що головним для демократичної стабільності і безпеки Європи є захист національних меншин. Особливу увагу Декларація приділила питанню сприяння соціальної інтеграції мігрантів при їхньому легальному положенні і поліпшенню управління еміграційними потоками, контролю за ними та дотримання свободи на вільне пересування в Європі, підкреслила важливість забезпечення захисту прав громадян, що належать до національних меншин, в правовій державі, поважаючи територіальну цілісність і національний суверенітет держави, втілення в життя зобов'язань відносно захисту національних меншин. Декларація і план дій по боротьбі проти расизму, ксенофобії, антисемітизму і нетерпимості (Додаток № 3 Віденської декларації) закликає держав-учасниць посилити гарантії проти будь-яких форм дискримінації за ознакою расової, етнічної, національної чи релігійної належності.

10 листопада 1994 р. Комітет Міністрів Ради Європи ухвалив Рамкову Конвенцію «Про захист національних меншин», основна ідея якої полягає в тому, що захист національних меншин та прав і свобод осіб, які належать до них є невід'ємним компонентом міжнародного захисту прав людини (ст.1). Кожна особа, яка належить до національної меншини, має право вільно вирішувати вважатися чи не вважатися їй такою і це рішення, або здійснення прав у зв'язку з цим, не повинно завдавати шкоди такій особі. Особи, які належать до національних меншин, можуть здійснювати права і свободи, що випливають з принципів, проголошених у цій Конвенції, одноосібно та разом з іншими (ст. 3).

Держави-учасниці зобов'язуються гарантувати особам, які належать до національних меншин, право рівності перед законом та право на рівний правовий захист. Зберігати основні елементи своєї самобутності, зокрема, релігію, мову, традиції, та культурну спадщину; утримуватись від практики асиміляції осіб, які належать до національних меншин, супроти їх волі і захищати цих осіб від будь-яких дій, спрямованих на таку асиміляцію (ст. 5); заохочувати атмосферу терпимості та міжкультурного діалогу, поглиблення взаємної поваги, взаєморозуміння та співробітництва між усіма особами, незалежно від їх етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності, зокрема, в галузях освіти, культури та засобів масової інформації (ст. 6).

Конвенція підтверджує право кожної особи на свободу мирних зборів і асоціацій, свободу виявлення поглядів і свободу думки, совісті та релігії (ст. 7), право сповідувати свою релігію або переконання і створювати релігійні установи, організації та асоціації (ст. 8), право

на вільне безперешкодне використання мови своєї меншини приватно та публічно в усній та письмовій формі (ст. 10).

Держави-учасниці Конвенції намагаються по можливості забезпечити умови, які дозволяють використовувати мову відповідної меншини у спілкуванні з адміністративними властями (ст. 10). Конвенція визнає право за кожною особою, яка належить до національних меншин, використовувати своє прізвище, ім'я та по-батькові мовою меншини, а також право на її офіційне визнання. У місцевостях, де традиційно проживають особи, які належать до національних меншин, враховуючи специфічні умови цих місцевостей, використовувати традиційні місцеві назви, назви вулиць та інші топографічні покажчики, призначені для загального користування, також і мовою відповідної меншини, якщо в цьому є достатня необхідність (ст. 11).

Держави-учасниці вживають заходів у галузі освіти та наукових досліджень з метою сприяння вивченню культури, історії, мови і релігії своїх національних меншин та більшості населення, забезпечують належні можливості для підготовки вчителів і доступу до навчальних посібників та сприяють контактам між учнями і вчителями, які належать до різних громад, зобов'язуються створити рівні можливості для доступу до освіти всіх рівнів (ст. 12). За особами, які належать до національних меншин, Конвенція визнає право створювати власні приватні освітні та навчальні заклади і керувати ними (ст. 13), вивчати мову своєї меншини (ст. 14).

Держави-учасниці Конвенції створюють необхідні умови для ефективного участі осіб, що належать до національних меншин, у культурному, соціальному та економічному житті і в державних справах (ст. 15), утримуються від впровадження заходів, які змінюють пропорційний склад населення в тих місцевостях, де проживають особи, що належать до національних меншин, і які спрямовані на обмеження прав і свобод, що впливають з принципів, проголошених у цій Конвенції (ст. 16); зобов'язуються не перешкоджати здійсненню прав осіб, які належать до національних меншин, встановлювати і підтримувати вільні та мирні транскордонні контакти з особами, які на законних підставах перебувають в інших державах, зокрема, з тими особами, з якими їх об'єднують спільні етнічні, культурні, мовні або релігійні ознаки чи спільна культурна спадщина (ст. 17).

Рішенням Будапештського Самміту НБСЕ 1994 р. підтверджується рішучість послідовно сприяти виконанню документів, які захищають права осіб, які належать до національних меншин, засуджується нетерпимість, особливо агресивний

націоналізм, расизм, шовінізм, ксенофобія та антисемітизм, підтверджується, що права людини є всезагальними та неподільними, підтверджуються права робітників-мігрантів на вільне проявлення своїх етнічних, культурних та мовних особливостей, засуджуються всі акти дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри та етнічного походження.

Окрема увага приділяється в документі циганам (рома) зокрема, створенню центра для обміну інформацією з питань циган, полегшенню контактів з проблем народності рома між державами, підтримання та розвитку контактів з цих проблем між інститутами НБСЕ та іншими міжнародними організаціями.

Пакт стабільності в Європі, прийнятий 20-21 березня 1995 р., наголошує на продовженні боротьби проти всіх проявів нетерпимості, особливо агресивного націоналізму, расизму, шовінізму, ксенофобії, антисемітизму, а також дискримінації, переслідувань за релігійними або ідеологічними причинами.

Пакт стверджує, що стабільна Європа – це Європа, в якій народи встановлюють свою долю демократичним шляхом, які дотримуються прав людини, включаючи права осіб, що належать до національних меншин, де рівні і суверенні держави співробітничать через кордони і розвивають між собою добросусідські відносини на принципах суверенної рівності, поважання прав, притаманних суверенітету; незастосування сили або погрози силою, непорушності кордонів, територіальної цілісності держав і поважання міжнародно визнаних кордонів, мирного врегулювання спорів, невтручання у внутрішні справи, поважання прав людини, в тому числі права осіб, які належать до національних меншин, і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії, переконань, рівноправності і права народів розпоряджатися своєю долею.

Декларація Лісабонського Самміту 1996 р. визначає як загрозові для стабільної Європи – проблеми в царині порушення прав людини, недобровільну міграцію, прояви нетерпимості, засуджує і проголошує відмову від політики «етнічних чисток» або масових виселень, закликає держав-учасниць сприяти безпечному і гідному їх облаштуванню в місцях першопочаткового проживання без будь-якої дискримінації.

Ряд правових актів у рамках СНД, що торкаються міжетнічних відносин, питань захисту прав та свобод людини та національних меншин, також прийняті Україною.

24 грудня 1993 р. було прийнято Ашгабатську декларацію «Про розвиток співробітництва та зміцнення довіри у відносинах між

державами-учасницями Співдружностями Незалежних Держав», в якій зазначається, що глави держав СНД, висловлюючи волю своїх народів, заявляють про готовність зробити все можливе для забезпечення нормального життя людей, їх соціальних гарантій, запобігання вимушеній міграції, умов для економічної стабілізації і реалізації масштабних програм розвитку.

Декларація «Про додержання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості кордонів держав-учасниць СНД» від 15 квітня 1994 р. підкреслює, що основними принципами взаємовідносин між державами-учасницями є принципи суверенітету, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів. Держави-учасниці, наголошується в Декларації, будуть припиняти створення та діяльність на своїх територіях організацій та груп, а також дії окремих груп та окремих осіб, спрямованих проти незалежності, територіальної цілісності держав-учасниць співдружності, або на загострення міжнародних відносин.

Як зазначається в Меморандумі Ради Глав держав СНД «Основні напрямки інтеграційного розвитку СНД» від 21 жовтня 1994 р., перед державами СНД стоять завдання реального забезпечення всім громадянам, незалежно від їх національності та інших відмінностей, рівних прав та свобод і сприяти вираженню, зберіганню та розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх народів, що населяють держави-учасниці СНД, розробити в рамках СНД договірну правову базу, що має регулювати взаємовідносини держав-учасниць СНД в сфері додержання основних прав та свобод людини та національних меншин.

10 лютого 1995 р. було підписано Меморандум «Про підтримання миру та стабільності в Співдружності Незалежних Держав», який наголошує, що держави-учасниці будуть припиняти у відповідності з своїм національним законодавством створення та діяльність на своїх територіях організацій, груп та окремих осіб, спрямованих проти незалежності, територіальної цілісності та недоторканості кордонів або на загострення міжнародних відносин, а також на замах ззовні на державний устрій держав, застосовувати міри для припинення будь-яких проявів націоналізму, сепаратизму, шовінізму.

Важливого значення для захисту прав і свобод української нації українців за межами державами та національних меншин в Україні мають двохсторонні договори України.

19 листопада 1990 р. був укладений договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою, в якому

наголошувалось, що договірні сторони визнають одна одну суверенними державами і зобов'язуються утримуватись від дій, що можуть завдати шкоди державному суверенітету іншої сторони (ст. 1); гарантують своїм громадянам, незалежно від їх національності або інших відмінностей, рівні права і свободи (ст. 2); бажаючи сприяти вираженню, збереженню і розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншостей, що населяють їхню територію, та усталених унікальних етнокультурних регіонів, беруть їх під свій захист (ст. 4).

Держави, відзначає Угода між Російською Федерацією та Україною «Про подальший розвиток міждержавних відносин» від 23 червня 1992 р., вживають усіх заходів щодо захисту інтересів осіб російського походження на території України і українського походження на території Росії.

Плідна співпраця між Україною та Росією продовжилась укладенням договору «Про дружбу, співробітництво, партнерство між Україною і Російською федерацією» від 31 травня 1997 р.

Договір між УРСР та Білоруссю від 29 грудня 1990 р. зобов'язує сторони гарантувати громадянам, які проживають на їх території, рівні зі своїми громадянами права, свободи та однаковий правовий захист. Кожна з сторін захищає права своїх громадян, які проживають на території іншої сторони, і надає підтримку відповідно загальновоизнаним нормам міжнародного права (ст. 3). Держави сприяють вираженню і розвитку етнічної, мовної, культурної і релігійної самобутності національних меншин, які населяють їх територію, та усталених унікальних етнокультурних регіонів (ст. 4).

Договір «Про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною і Республікою Білорусь» від 17 липня 1995 р. гарантує громадянам рівні права незалежно від їх національності, статі, мови чи віросповідання, надає громадянам рівні права незалежно від їх національності, статі, мови чи віросповідання, надає громадянам іншої національності, які проживають на їх території, рівні зі своїми громадянами права та свободи та здійснює їх правовий захист (ст. 5), гарантує особам, які відносяться до білоруської меншини в Україні і української меншини в Республіці Білорусь, права виражати, зберігати і розвивати етнічну, мовну, культурну та релігійну самобутність (ст. 6), зобов'язує держави вживати на своїй території всі необхідні заходи для відвернення та припинення будь-яких дій, заснованих на національній, расовій, етнічній чи релігійній нетерпимості, ворожнечі або ненависті (ст. 7).

Україна та Білорусь розвиватимуть співробітництво у галузі культури, інформації, літератури і мистецтва, надаватимуть підтримку збереженню і розвитку національно-культурної самобутності українців у Білорусі і білорусів в Україні, зокрема, громадським національно-культурним об'єднанням, заохочуватимуть вживання мови іншої сторони, в тому числі в учбових закладах усіх рівнів, сприятимуть здійсненню спільних культурних акцій, розширенню прямих контактів між колективами, діячами науки, спеціалістами та державами на регіональному та місцевому рівнях (ст. 16).

Договір між УРСР та Казахською РСР від 20 лютого 1991 р. гарантує громадянам СРСР, які проживають на території УРСР та Казахської РСР після прийняття сторонами законів про громадянство, право мати громадянство тієї сторони, на території якої вони проживають (ст. 2). Договір гарантує рівність прав громадян, які проживають на території договірної сторони, зі своїми громадянами та захист прав своїх громадян, які проживають на території договірної сторони (ст. 3).

Держави сприяють вираженню, збереженню і розвитку етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності всіх національних меншостей та сталих унікальних етнорегіонів, дбають про задоволення національно-культурних, духовних потреб відповідно українців, які проживають в Казахстані, і казахів, які проживають на території України. Кожна з сторін в рамках чинних законів забезпечує можливість і полегшує іншій стороні сприяння таким особам та організаціям (ст. 4).

Договір «Про дружбу та співробітництво між Україною та Республікою Казахстан» від 20 січня 1994 р. гарантує рівність прав та свобод громадянам, які проживають на їх території, незалежно від національної належності (ст. 6); наголошує на розвитку співробітництва у реалізації прав громадян (ст. 7), а ст. 9 сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин; гарантує право на вільне виявлення, зберігання та розвиток етнічної культури.

Держави, наголошується в Договорі, гарантують права осіб, які належать до національних меншин, співробітничать у галузі телебачення, радіомовлення, забезпечуючи культурні та духовні потреби національних меншин, забезпечують права осіб, які належать до національних меншин, на ефективну та адекватну їх потребам участь у державних справах, що стосуються захисту і заохочення самобутності таких меншин (ст. 9).

Меморандум «Про подальше зміцнення відносин дружби і співробітництва між Україною та Республікою Казахстан та реалізацію досягнутих домовленостей» від 11 серпня 1994 р. підтвердив намагання України та Республіки Казахстан продовжувати плідну співпрацю у сфері розвитку національно-культурної самобутності народів, які проживають в Україні та Республіці Казахстан, проробляти питання про спільні зусилля у поверненні на історичну батьківщину депортованих з України народів.

Договір «Про основи добросусідства та співробітництва між Україною та Угорською Республікою» від 6 грудня 1991 р. зафіксував, що сторони поважають територіальну цілісність одна одної і не матимуть територіальних претензій одна до одної (ст. 2); всіляко сприятимуть розвитку контактів між органами державної влади і управління, а також регіональними та місцевими органами самоврядування, заохочуватимуть прикордонне співробітництво в усіх галузях (ст. 8); сприятимуть розширенню контактів між своїми громадянами як на індивідуальній основі так і по лінії державних громадських та інших організацій (ст. 9); зміцнюватимуть і розвиватимуть співробітництво у галузі культури, науки, освіти та інформації, забезпечуватимуть доступ своїм громадянам до культури, творів мистецтва, літератури, засобів масової інформації іншої сторони (ст. 5); вживатимуть односторонніх та спільних заходів для сприяння виконанню заходів щодо забезпечення етнічної, культурної та мовної самобутності національних меншин (ст. 17).

Питанням активізації контактів на всіх рівнях між Україною і Туреччиною, сприяння розширенню контактів між громадськими установами, організаціями і громадянами (ст. 5); розвитку співробітництва в галузі культури, мистецтва, освіти та інформації (ст. 11); заохоченню контактів між народами України та Туреччини (ст. 11) значну увагу приділяє договір «Про дружбу і співробітництво між Україною та Турецькою Республікою» від 4 травня 1992 р.

Україна і Туреччина, відзначається в Українсько-турецькому спільному комюніке від 27 листопада 1996 р., підкреслюють важливе значення подолання економічних, соціальних, правових та інших труднощів, з якими кримські татари стикаються в процесі повернення на свою Батьківщину, закликають країни «великої сімки» підтримати зусилля України в цьому напрямку як внесок у розвиток миру і стабільності в регіону та з задоволенням

відмічають підготовку турецькою стороною тисячі квартир для допомоги кримським татарам, які повертаються до Криму.

Договір між Україною та Республікою Польща «Про добросусідство, дружні відносини і співробітництво» від 18 травня 1992 р. зазначає, що сторони визнають право членів польської меншості в Україні і українців у Польщі на індивідуальне або спільне з іншими членами своєї меншості збереження, вираження і розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності без будь-якої дискримінації і в умовах повної рівності перед законом. Сторони вживають відповідних заходів з метою реалізації цього права, зокрема, права на:

- вивчення рідної мови і навчання нею, її вільного вживання, доступу до інформації, її вивчення і обмін цією мовою;
- заснування і утримання власних освітніх, культурних, релігійних організацій, товариств;
- сповідання своєї релігії;
- вживання імен та прізвищ у звучанні, властивому рідній мові;
- встановлення і підтримання без перешкод контактів між собою як у межах держави проживання так і поза її межами (ст. 11, п. 1).

Сторони підтверджують, що належність до національних меншин є справою індивідуального вибору особи і що з цього не можуть випливати для неї жодні негативні наслідки. Кожна сторона захищатиме на своїй території національну меншість другої сторони від будь-якої діяльності, котра загрожує її самобутності і створюватиме умови для її зміцнення (ст. 11, п. 2). Сторони сприятимуть співробітництву в галузі освіти, в тому числі, вивченню польської мови в Україні та української мови в Польщі в школах, інших учбових закладах, а також поза їх межами (ст. 15).

Україна та Польща, наголошується в Спільній Декларації президентів України та Республіки Польща від 25 червня 1996 р., всіяко сприятимуть, забезпеченню основних прав і свобод людини, докладатимуть зусиль з метою задоволення духовних, освітніх і культурних потреб української національної меншини в Польщі та польської в Україні, надаватимуть великого значення взаємопізнанню та взаєморозумінню між обома народами, з цією метою будуть створені Інститут української культури в Польщі та Інститут польської культури в Україні.

Договір «Про дружбу і співробітництво між Україною і естонською Республікою» від 26 травня 1992 р. проголошує, що дружні відносини між народами, а також мир, справедливість, стабільність і демократія вимагають, щоб етнічна, культурна, мовна та релігійна самобутність національних меншин користувалась

захистом сторін і держави створюватимуть для її забезпечення всі необхідні умови.

Співпрацю між Україною та Естонською Республікою в царині захисту та розвитку прав національних меншин продовжила Декларація «Про поглиблення співробітництва і партнерства між Україною та Естонською Республікою» від 24 травня 1995 р., в якій зазначається, що сторони створюють усі необхідні умови для забезпечення прав і самобутності національних меншин, які мешкають на території одна одної; констатують, що чинні національні законодавства обох країн повністю відповідають принципам і нормам міжнародного права у галузі забезпечення прав національних меншин.

Договір «Про основи міждержавних відносин, дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Узбекистан» від 25 серпня 1992 р. гарантує громадянам держав всі права, незалежно від національності, статі, мови, релігії, політичних переконань (ст. 3). Особам, які належать до національних меншостей, гарантується право повністю і ефективно здійснювати свої права і свободи, користуватись ними без будь-якої дискримінації та в умовах повної рівності перед законом, вільно зберігати та розвивати свою етнічну, культурну, мовну або релігійну самобутність; забезпечується право на збереження і розвиток національної культури і мови українців, які проживають в республіці Узбекистан, та узбеків, які проживають в Україні (ст. 4). Держави сприяють подальшому зміцненню дружби між народами України та Узбекистану в розширенні, поглибленні їх зв'язків у галузі культури, інформації і мистецтва (ст.5); забезпечують вільний в'їзд, виїзд і пересування громадян своїх країн по території іншої держави (ст. 6); розробляють і здійснюють на основі загальноновизнаних міжнародних норм взаємопогоджений комплекс заходів по регулюванню міграційних процесів (ст. 20).

Співпрацю України та Республіки Узбекистан з цих питань продовжила «Угода між Україною та Республікою Узбекистан в галузі культури» від 10 листопада 1994 р., відповідно до якої кожна сторона забезпечує своїм громадянам широкий доступ до культури іншої сторони, поглиблює співробітництво між державними органами та громадськими організаціями культури, обміну досвідом, сприяє взаємному навчанню та підготовці спеціалістів учбових закладів культури та мистецтва (ст.3). Держави співробітничать у галузі збереження та реставрації культурного та художнього надбання обох країн, включаючи історичні, культурні, релігійні пам'ятки та об'єкти (ст. 6).

Декларація «Про шляхи розширення та поглиблення україно-узбецького співробітництва» від 20 червня 1995 р. продовжила співробітництво у галузі гуманітарних зв'язків, дотримання та захисту прав і свобод людини, сприяння депортованим народам, недопущення будь-яких форм дискримінації за національною або іншою ознакою.

5 жовтня 1992 р. було підписано Договір «Про дружні відносини та співробітництво між Україною та Республікою Болгарія», за яким сторони зобов'язались забезпечувати гідні умови і вживати спеціальних заходів для збереження та розвитку етнічної, мовної, культурної та релігійної самобутності, гарантованого здійснення усіх осіб української національності, які постійно проживають на території Республіки Болгарії, і осіб болгарської національності, які постійно проживають на території України, полегшувати режим консульського обслуговування і поїздок між обома країнами для осіб, що належать до згаданих груп, сприяти вивченню ними мови, ознайомленню з культурою, традиціями другої сторони (ст. 9). Україна та Республіка Болгарія, наголошується в договорі, розглядають розвиток традиційних культурних зв'язків між своїми народами як невід'ємну частину європейської культурної спадщини, вони розвиватимуть співробітництво в галузі науки, освіти та засобів масової інформації (ст. 16).

Договір «Про дружбу та співробітництво між Україною та Туркменістаном» від 10 жовтня 1992 р. гарантує особам, які проживають на територіях цих держав, незалежно від їх національності, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні права та свободи; сприяє у здійсненні прав своїх громадян, які проживають на території відповідної держави, надає їм захист і підтримку згідно з нормами внутрішнього законодавства та загальноновизнаними нормами міжнародного права (ст. 5).

Держави зобов'язуються вживати на своїй території ефективних заходів щодо запобігання та припинення будь-яких дій, які є підбуренням до насильства у відношенні осіб або груп осіб, що базуються на національній, расовій, етнічній або релігійній дискримінації, ворожості або ненависті (ст. 6). Україна та Туркменістан підтверджують, що поважання прав осіб, які належать до національних меншин, як загальноновизнаних прав людини є істотним фактором миру, справедливості, стабільності та демократії, гарантують особам, що проживають на їх території і належать до національних меншин, повністю і ефективно здійснювати права людини і основні свободи та користуватися

ними без будь-якої дискримінації і в умовах повної рівності перед законом; гарантують особам, які проживають на їх території і належать до національних меншин індивідуально або разом з іншими особами, які належать до національних меншин, вільно виражати, зберігати і розвивати свою етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність, підтримувати і розвивати свою культуру в усіх її аспектах, не піддаючись будь-яким спробам асиміляції всупереч своїй волі, забезпечують захист етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин на своїй території і створюють умови щодо їх збереження і розвитку (ст. 7). Держави зобов'язуються розвивати обмін в галузі культури, мистецтва, освіти, туризму та інформації (ст. 16).

Договір «Про добросусідство, дружбу та співробітництво між Україною та Республікою Молдова» був підписаний 23 жовтня 1992 р. Він гарантує громадянам обох держав, а також особам без громадянства, які проживають на території відповідної держави, незалежно від її національної належності та інших відмінностей громадянські, соціальні, культурні, економічні права та свободи у відповідності з міжнародними стандартами; захищає права своїх громадян, які проживають на території іншої сторони, надає їм захист і підтримку згідно з нормами міжнародного права (ст. 5).

Обидві держави, наголошується в Договорі, гарантуватимуть права особам, які належать до національних меншин, у повній відповідальності з нормами, що містяться в документах ООН та НБСЕ (ст. 7); підтримуватимуть розвиток самобутності національних меншин конкретними заходами, зокрема, створенням сприятливих умов для функціонування учбових, культурних закладів мовою цих меншин, вільного прийому радіо- і телепередач у місцях компактного проживання і сприятимуть їм у наданні такої допомоги; створюватимуть відповідні умови для вільного доступу в місцях проживання національних меншин засобів масової інформації іншої сторони (ст. 8). Держави узгоджуватимуть та регулюватимуть питання, що виникатимуть у галузі міграційного законодавства, у відповідності з загальновизнаними нормами міжнародного права шляхом укладання окремих угод (ст. 10).

9 грудня 1992 р. в Києві було підписано Договір «Про дружбу та співробітництво між Україною і Азербайджанською Республікою», яким проголошено гарантії особам, котрі проживають на території держав, громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні права та свободи, захист прав своїх громадян, які проживають на території іншої держави, відповідно до загальновизнаних норм міжнародного права (ст. 6); підтверджено повагу прав осіб, які

належать до національних меншин, як частини загально визначених прав людини. Держави гарантують особам, які проживають на їх території і належать до національних меншин, ефективне здійснення прав людини і свобод без будь-якої дискримінації та в умовах рівності перед законом. Держави зобов'язалися вжити законодавчих, адміністративних та інших заходів для недопущення на своїй території будь-якої дискримінації громадян за ознакою їх приналежності до національних меншин, гарантувати право осіб, які належать до національних меншин, індивідуально або разом з членами своєї групи вільно виявляти, зберігати і розвивати свою етнічну, культурну, мовну і релігійну самобутність (ст. 7).

Питанням захисту соціальних, економічних та культурних прав і свобод громадян незалежно від їх національності (ст. 8); гарантування громадянам, які належать до національних меншин, здійснення прав людини і основних свобод, захисту етнічної, мовної, культурної та релігійної самобутності національних меншин, забезпеченню доступу національних меншин до цінностей їх національних культур (ст. 9) приділяє увагу Договір «Про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу між Україною та Республікою Грузією» від 13 квітня 1993 р.

Співпраця у цих питаннях між Україною та Республікою Грузією продовжила Декларація «Про перспективи розвитку співробітництва між Україною та Республікою Грузія і спільних підходів щодо питань міжнародних відносин» від 9 січня 1995 р.

Широких прав у галузі мовної політики, розвитку національних культурних традицій, релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національно-культурних та учбових закладів, вільне виявлення, зберігання та розвиток своєї культурної, мовної та релігійної самобутності без будь-якої дискримінації надає національним меншинам Договір «Про дружбу і співробітництво між Україною і Литовською Республікою» від 8 лютого 1994 р. (ст. 6).

Стаття 1 Договору «Про дружні відносини і співробітництво між Україною та Чеською Республікою» від 26 квітня 1995 р. підтвердила територіальну цілісність двох держав, повагу прав людини і основних свобод, рівноправності, права народів на самовизначення.

Держави, відмічається в Договорі, полегшуватимуть контакти між організаціями, культурними та релігійними об'єднаннями громадян обох країн (ст. 8), створюватимуть необхідні умови для взаємного захисту мовної, релігійної та етнічної самобутності

національних меншин (ст. 17), співробітничатимуть при вирішенні міграційних питань (ст. 19).

Договір «Про дружбу і співробітництво між Україною і Латвійською Республікою» від 23 травня 1995 р. приділяє увагу захисту та створенню умов відповідно до загальноновизнаних норм міжнародного права для забезпечення прав та розвитку національних меншин (ст. 17), гарантує своїм громадянам незалежно від національності рівні права та свободи, зобов'язує держав дотримуватись прав щодо національних меншин відповідно до загальноновизнаних норм міжнародного права (ст. 18).

Стаття 5 Договору «Про дружбу та співробітництво між Україною та Киргизькою Республікою» від 19 червня 1996 р. гарантує громадянам іншої договірної сторони, а також особам без громадянства, котрі проживають на її території, незалежно від їх національної належності рівні права та свободи згідно з загальноновизнаними міжнародними нормами. Ст. 7 наголошує, що держави сприятимуть розвитку і збереженню етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин, які проживають на їх територіях, беруть їх під свій захист, визнають і поважають територіальну цілісність і непорушність кордонів Киргизької Республіки та України (ст. 8).

Співробітництву у врегулюванні міграційних питань в рамках міжнародних зобов'язань, питанням спрощення візових процедур, співробітництву з правових питань (ст. 6), проблемам розвитку контактів між громадянами (ст. 12) приділяє увагу Договір «Про дружбу і співробітництво між Україною і Грецькою Республікою» від 11 жовтня 1996 р.

Спільна Декларація «Про основи відносин між Україною та Федеративною Республікою Німеччиною» від 9 червня 1993 р. зазначає, що обидві держави підтримують розвиток вільних контактів між своїми громадянами, а також громадськими політичними організаціями обох країн, заявляють про своє прагнення і надалі розвивати культурне співробітництво у всіх сферах, включаючи освіту і науку, підтверджують свою готовність забезпечити всім зацікавленим особам вільним доступ до мови, культури іншої сторони і підтримувати відповідні державні, громадські та інші ініціативи.

Німеччина, зазначається в Декларації, вітає прагнення України щодо реабілітації національних меншин, які були депортовані з її території за часів сталінських репресій, та надання їм права повернутися в місця їх колишнього проживання у ході поступального розселення німців в Україні. Німеччина, в межах

своїх можливостей, надаватиме різнобічну допомогу в культурній, соціальній, економічній сферах, у галузі регіонального планування, а також у зміцненні міжнаціональної і етнічної спільності. Обидві сторони будуть співробітничати у цьому питанні на урядовому рівні.

Обидві країни погоджуються в тому, що сприяння процесу компактного розселення для громадян України німецького походження, які постійно проживають в Україні, або для німців, які туди переселяються, мають на меті не зачіпаючи їхнього права на виїзд, допомогти забезпечити їм та їхнім дітям перспективу на майбутнє і знайти Батьківщину в Україні.

Україна і Німеччина погоджуються в тому, що українським громадянам німецького походження в Україні, як і німецьким громадянам українського походження в Німеччині, зважаючи на їх вільний вибір, буде забезпечена можливість зберігати мову, культуру, національні традиції, а також вільно сповідувати релігію. Обидві сторони створюватимуть умови і полегшуватимуть в рамках чинного законодавства іншої сторони проведення заходів, що сприяють цим особам та їхнім організаціям.

Стаття 4 Договору «Про дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Вірменія» від 14 травня 1996 р. гарантує рівність прав громадянам обох держав, захист прав громадян, які проживають на території іншої сторони, надають їм заступництво і підтримку відповідно до норм міжнародного права. Стаття 5 наголошує, що держави підтверджують повагу до прав громадян, які належать до національних меншин, гарантують їм повний обсяг та ефективне здійснення прав і основних свобод людини.

Стаття 6 зобов'язує прийняти законодавчі, адміністративні та інші необхідні заходи для недопущення на своїй території будь-якої дискримінації громадян за ознакою належності до національних меншин, забезпечити захист етнічної, культурно, мовної та релігійної самобутності національних меншин та створювати умови для їх збереження та розвитку.

Хартія Україно-Американського партнерства, дружби і співробітництва від 22 листопада 1994 р. зазначає, що Україна і США співробітничатимуть у взаємному розповсюдженні інформації про національні надбання в галузі культури, науки і освіти, пропагуватимуть нові досягнення у цій сфері, розширюватимуть культурний та інформаційний обмін, сприятимуть співробітництву між культурними установами, організаціями, підтримуватимуть подальший розвиток дружніх відносин між молоддю обох країн.

Закладаючи основу правової бази етнонаціональної політики, українські законодавці ґрунтовно використали міжнародний досвід захисту прав меншин, у першу чергу міжнародні пакти, які орієнтують держави у визначенні цілей і напрямів своєї етнонаціональної політики і ставлять вимоги до національних законодавств щодо запобігання будь-яких несправедливостей у ставленні національної більшості до етнічних меншин.

Головна ідея міжнародних правових актів, яка знайшла втілення в українському законодавстві з національних питань, – це ідея рівності всіх етнічних спільнот, з чого випливає рівноправний підхід до них, а на практиці – однаковий пакет заходів, що мають висуватися державами у процесі здійснення етнонаціональної політики.

Міжнародні пакти, будучи спрямованими на досягнення справедливості у розв'язанні національних проблем через рівне ставлення до всіх етнічних груп, водночас надають можливість вільного вибору напрямків, механізмів і техніки етнополітичного вибору. Держави мають можливість враховуючи конкретну життєву ситуацію у здійсненні своїх зобов'язань по рівному ставленню до всіх етнічних спільнот.

З часу проголошення незалежності Україна створює правову базу в сфері етнонаціональних відносин, зважаючи на докорінні зміни, що відбуваються у розвитку української нації, відродженні та самоствердженні всіх народів, що населяють нашу державу. Український народ не має іншого місця на Землі, окрім України, де б він міг реалізувати своє право на самовизначення. Твердження, ніби національний характер української державності автоматично веде до порушення прав національних меншин, є результатом тривалої дискримінаційної пропаганди щодо українців. Навпаки, чим більше відмовлятимуть українському народові в праві будувати свою державність, тим гостріше форми прийматиме його протест. Тому права інших національностей, а також російськомовних українців можуть бути надійно захищені лише в тому випадку, якщо вони визнають національний характер державності України. З іншої сторони, всякі спроби насильницького вирішення національного питання в сучасних умовах можуть призвести до втрати української незалежності взагалі. Права українців не можуть бути захищені через порушення прав інших національностей.

Головна ідея українських правових актів в сфері етнонаціонального розвитку – це ідея рівності всіх етнічних спільнот, з чого випливає рівноправний підхід до них. Заходи, необхідні для відродження та збереження самобутності етнічних

меншин, поряд з цілеспрямованою державною політикою розвитку української нації, набувають декількох форм:

- право меншин на існування;
- користування досягненнями власної культури і мови та їх розвиток;
- створення та забезпечення для меншин національних навчальних закладів, поряд з контролем за навчальними програмами та викладання державною мовою;
- гарантії політичного представництва в органах, що визначають політику держави як на виконавчому, так і на законодавчому рівнях;
- надання автономії з передачею меншинам права керувати своїми внутрішніми справами, щонайменше у сферах культури, вивчення та навчання, релігії, інформації та соціальних справ.

Українське законодавство надає широких можливостей для задоволення національними меншинами прав та свобод. Але підкреслимо, що повага до прав осіб, які належать до національних меншин, зумовлює виконання цими особами своїх обов'язків щодо держави, на території якої вони проживають. Присутність положень стосовно захисту їх прав у багатьох різноманітних законодавчих актах свідчить про намагання держави охопити правовим полем якнайбільше аспектів суспільного життя, захистити права меншин в усіх можливих ситуаціях етнонаціонального розвитку.

Проте, декларування прав, навіть на рівні законів, це ще тільки передумова для їх реального втілення в життя. Тому важливого значення набувають механізми впровадження в життя норм закону, фінансова та матеріальна їх підтримка. Неабияку роль відіграють засоби масової інформації у формуванні громадської думки щодо спільного життя різних етносів в українському суспільстві, у створенні атмосфери взаємоповаги і толерантності у сфері міжетнічних стосунків, що є важливою передумовою консолідації суспільства.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте підсумки перепису населення України (2001 р.) і визначте етнографічний склад населення вашого регіону.

2. Мовна ситуація в Україні за підсумками перепису населення України.

3. Етнічний ренесанс і його наслідки.

4. Що ми розуміємо під поняттям «етнізація політики» і «політизація етнічності»?

Рекомендована література

1. Ребкало В.А., Обушний М. І., Майборода О. Л. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні: досвід, проблеми, перспективи. – К.: УАДУ, 1996. – 116 с.

2. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення // Урядовий кур'єр. – 2002. – 28 грудня.

3. Куць О. М. Мовна політика в державотворчих процесах України. – Х.: ХНУ, 2004. – 275 с.

4. Захист прав національних меншин в Україні: Збірник нормативно-правових актів. – К.: АНКАОУ, 2003. – 288 с.

5. Міжнаціональні відносини та національні меншини України: стан, перспективи / За ред. Р. Чілачави. – К.: Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004. – 384 с.

ТЕМА 4. ПИТАННЯ ЕТНОМУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ В УКРАЇНІ

4.1. Розмаїття національно-культурного розвитку

Термін «етномультикультуралізм» набуває поширення в наші дні, зокрема в США і Канаді, і є різновидом етнонаціональної політики. Об'єктивні передумови багатокультурності тут були закладені переселенцями з Європи та інших континентів. Нині політика етномультикультуралізму спрямована проти расизму, ксенофобії, етнічної упередженості та на збереження етнокультурної самобутності етносів. Причому визнання основних національних прав не включає цілеспрямованого формування у всіх національностей країни приналежності до єдиної політичної нації. Отже, етномультикультуралізм це складова демократичної етнонаціональної політики, який реально підтримує культурний плюралізм різних етноспільнот, при цьому домагається їх інтеграції в єдину політичну націю.

Важливою складовою реалізації конституційних вимог та відповідного законодавства є забезпечення корінними народами та етноменшинами свого права на збереження і розвиток власної національної культури, рідної мови, національних традицій тощо. Незважаючи на обмеженість у матеріальних і фінансових ресурсах, у цілому в освітніх закладах України вдалося розширити навчання рідними мовами. В Україні діють школи з рідною мовою навчання деяких національних меншин, також двомовні – українсько-російські, українсько-румунські, українсько-угорські, українсько-словацькі тощо. Є школи, у навчальних планах яких передбачено вивчення предметів рідною мовою та літератури національних меншин. У системі освіти відбувається процес приведення викладання різними мовами у відповідність до національного складу кількості україномовних навчальних закладів, що забезпечують право громадян різних національностей на оволодіння державною мовою.

У державі діє 21 245 загальноосвітніх навчальних закладів, у тому числі з українською мовою навчання – 15 032 (4 412 269 учнів), російською – 2561 (2 313 901 учень на 2000 р.), румунською – 108 (3 489 учнів), з угорською – 559 (21 214 учні), кримськотатарською – 10 (4 564 учні), польською – 3 (1 109 учнів). Окрім того, працює 2 459 змішаних загальноосвітніх навчальних закладів, зокрема 2 391 українсько-російських, 28 – українсько-угорських, 7 – українсько-румунських. У 90% загальноосвітніх шкіл російська мова вивчається як предмет. Відповідно до регіонально-компактного представництва національних меншин вивчаються кримськотатарська, угорська, польська, румунська, єврейська, болгарська, новогрецька, гагаузька та інші мови.

Якщо на початку 1990-х рр. викладання в школах проводилося лише чотирма мовами національних меншин (російською, молдовською, угорською та польською), то на 1 вересня 2000 р. навчання здійснювалося 18 мовами в різних формах (обов'язково або факультативно). Рідною мовою повну середню освіту мають змогу здобути представники 10 національностей. Тут необхідно прагнути до того, щоб уся система освіти виховувала повагу до національних культур різних етносів України, культуру міжнаціональних стосунків та спілкування в багатомовному середовищі.

Із 1997 р. у Чернівцях та Ужгороді працюють регіональні науково-методичні центри для задоволення освітніх потреб національних меншин. 15 вузів країни готують учителів мови і літератури, зокрема у Житомирському педагогічному інституті здійснюється підготовка вчителів польської мови, Маріупольський гуманітарний інститут готує фахівців з новогрецької мови і літератури; Чернівецький університет – вчителів для шкіл з румунською мовою навчання; Прикарпатський університет здійснює підготовку фахівців із слов'янської філології. У багатьох вищих навчальних закладах України за державної підтримки та відповідно фінансування готуються фахівці з російської мови і літератури. За домовленістю з міністерствами освіти Угорщини, Молдови, Польщі та Румунії викладачі вищих навчальних закладів та вихователі дошкільних закладів підвищують свій професійний рівень у зазначених країнах. Список мов, які тепер вивчають у загальноосвітніх і недільних школах, на факультативах, поповнився вірменською, асирійською, гагаузькою, татарською та узбецькою мовами.

Функціонують приватні навчальні заклади, зокрема Міжнародний Соломонів університет та Київський «Слов'янський

університет», які здійснюють підготовку фахівців для навчально-виховних закладів етнічних спільнот.

На базі багатьох загальноосвітніх шкіл працюють факультативи та гуртки з вивчення рідної мови, які відвідують близько 200 тис. дітей. При національно-культурних товариствах діють недільні школи, в яких школярі опановують рідну мову.

З метою забезпечення прав національних меншин на отримання та поширення інформації своєю мовою, поглиблення процесів демократизації, міжнаціонального співробітництва і толерантності в суспільстві держава сприяє розвиткові та надає матеріальну підтримку засобам масової інформації етнospільнот, виділяє ефірний час на державних теле- і радіоканалах. Річний обсяг передач мовами національних меншин складає 537,5 год. на українському телебаченні, 1205,4 – на українському радіо і понад 537 – на регіональних радіостанціях. У регіонах, де компактно проживають численні групи представників національних меншин, на базі державних телерадіокомпаній створено спеціальні редакції, що постійно працюють їхніми мовами. Так, Державна телерадіокомпанія «Крим» готує й випускає в ефір передачі німецькою, вірменською, кримськотатарською, російською мовами, загальний обсяг яких становить 1154 год. на рік. Усі обласні державні телерадіокомпанії в достатній кількості готують російськомовні програми.

Реалізації права на національно-культурний розвиток етноменшини також сприяють 1,3 тис. російськомовних та близько 10 газет іншими мовами. Тут існує відчутний дисбаланс на користь російськомовних видань, і, мабуть, це становище треба толерантно виправляти. Додатками до газети «Голос України» є 6 газет мовами національних меншин, які фінансуються парламентським органом. У місцях компактного проживання національних меншин регіональними органами влади видаються районні газети, зокрема румунською і угорською мовами в Закарпатті.

Етнополітика у цій сфері полягає в тому, щоб координувати діяльність органів ЗМІ, спрямовуючи їх зусилля на вирішення завдань інтеграції етносів у наше політичне суспільство, формування етнополітичної культури міжнаціонального спілкування. Прикладом цього може бути проведений у жовтні 2000 р. семінар «Медіа-діалог: проблеми розвитку ЗМІ і видавничої справи національних меншин» (м. Київ). Учасники семінару ознайомилися зі станом видавничої справи єврейських національно-культурних видавництв, в Інституті політичних та національних досліджень НАНУ заслухали виступи провідних

вчених із питань етнонаціональної політики. Для прикладу були названі діяльність Єврейського фонду України та інформаційний бюлетень «Київ єврейський», журнал «Відродження», газета «Моя Батьківщина – Моя Родина» (Харків). Відбулася презентація проекту «Етноси України», експонувалася виставка поезії та літератури мовами національних меншин України.

Крім того, при національно-культурних товариствах створено близько 2,5 тис. музичних фольклорних, танцювальних та інших самодіяльних колективів, зокрема 107 театрів, 292 хороших колективи та ін. З ініціативи національно-культурних товариств за організаційної та фінансової підтримки держави проводяться свята національних культур, наприклад, румунської культури «Мерцишор», Всеукраїнський фестиваль єврейської культури, фестивалі гагаузької, болгарської, польської культури в Україні, Свято слов'янської писемності й культури, Міжнародний фестиваль циганського мистецтва, інші культурно-мистецькі акції національних меншин.

У 367 бібліотеках України функціонують відділення літератури мовами національних меншин, і це без урахування бібліотек російської літератури, оскільки до послуг росіян – 24 382 масові та універсальні бібліотеки, сукупний фонд яких налічує понад 240 млн примірників книг і журналів. У 120 музеях України відкрито зали національних меншин.

Культурно-мистецькі традиції своїх етносів представляють єврейські театри «Мазлтов» і «Штерн» (м. Київ), циганський театр «Романс» (м. Київ), кримськотатарський театр (м. Сімферополь), угорський театр (м. Берегове Закарпатської області), польський народний театр (м. Львів). Знані й відомі не лише в Україні, але й поза її межами польські ансамбль «Яскулки» і гурт «Поліські соколи» з Житомира, єврейський дитячий фольклорний ансамбль «Бант Еанот», татарський вокальний ансамбль «Шатлик», грецький ансамбль «Сартанські самоцвіти», корейський молодіжний хор «Осанна», німецький камерний хор «Оранта», удостоєний звання народного хору України. Усі вони активно беруть участь у проведенні традиційного всеукраїнського фестивалю національних меншин «Усі ми діти твої, Україно».

Щоб проілюструвати реалізацію окремими національно-культурними товариствами своїх прав у сфері навчання й культури, наведемо такі дані. Діти громадян України російської національності мають змогу навчатися більш ніж у 2,5 тис. російськомовних школах (контингент учнів – близько 3 млн, або 43% у всіх школярів країни) та в багатьох змішаних школах

(російсько-українських, російсько-румунських, російсько-кримсько-татарських, російсько-українсько-польських та ін.). В Україні діє 30 російськомовних театрів, 36 російсько-українських, один російсько-єврейський. Література, видана російською мовою, у бібліотеках України становить 240 млн примірників, або 62% усіх фондів. В Україні пріоритетно транслюються програми кількох телевізійних каналів Росії, діють понад два десятки НКТ («Русь», «Київська Русь», «Русское собрание» тощо).

Тією чи іншою мірою задовольняються потреби українських болгар у галузі освіти, культури, їхні діти вивчають рідну мову в навчальних закладах Одеської, Запорізької, Миколаївської областей. В Одеському університеті відкрито факультатив із болгарської філології, а Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин у м. Києві випускає болгарську художню літературу та підручники. Видається журнал «Роден край», у різних містах створено понад 100 аматорських художніх колективів.

Збереженню національної культурної самобутності болгарської діаспори в Україні сприяють кілька болгарських інституцій: Міністерство культури, Міністерство освіти і науки тощо. Болгарські урядові й неурядові інституції допомагають при встановленні ділових контактів у культурних центрах в Белгороді, Бердянську, Одесі, сприяють діяльності НКТ у населених пунктах, де мешкають болгари, розповсюджують болгарську літературу, сприяють приїзду творчих колективів із Болгарії. Посольство Республіки Болгарії в Києві та Генеральне консульство в Одесі мають постійний зв'язок з Асоціацією болгарських національно-культурних товариств. Понад 200 років мешкають болгари на українських землях, але лише в умовах незалежної України вони одержали можливість вільно виявляти свою національну ідентичність у всіх сферах культурного життя.

Аналогічні приклади можна навести й щодо інших національних меншин – поляків, молдован, греків. Проаналізуємо діяльність на регіональному рівні культурно-етнічних товариств, управління якими з боку державних органів є предметним, зокрема на Миколаївщині.

4.2. Миколаївщина багатонаціональна

З давніх-давен на теренах нинішньої Миколаївщини як складової частини південного регіону мешкали представники різних етносів:

скіфи і сармати, греки і турки, слов'яни і вірмени, німці, росіяни, болгары, чехи тощо.

На початку XIX ст., коли царський уряд почав заселяти степи Півдня України іноземними колоністами, в Херсонській губернії тоді виникають поселення національних меншин. Так, наприклад, у XVIII ст. та I половині XIX ст. відбулося масове переселення росіян на територію сучасної Миколаївщини, вони заснували більш як 13 населених пунктів: Мар'ївка Баштанського району, Сергіївка Братського району, Розанівка Новобузького району, Володимирівка, Троїцько-Сафонове Казанківського району, Новопетрівка Снігурівського району. Є декілька сіл, заснованих білорусами – с. Тузли Березанського району, Бормашове Жовтневого району, Кисилівка Снігурівського району, смт. Снігурівка; болгарами – Інгулка Баштанського району, Тернівка (суч. Миколаїв), Петрівка Миколаївського району, Гур'ївка Новоодеського району. Сmt Врадіївка заснував молдован Врадій, селище Тернівка заселяють болгары, с. Широкий Лан Веселинівського району заселено німцями, с. Сирове – молдавська колонія тощо.

І зараз за переписом (2001 р.) область населяють представники понад 133 національностей. А це різні мови, звичаї, народна творчість, обряди і вірування. Великою заслугою держави є розробка законодавчої бази, яка регулює міжнаціональні відносини і зводить до мінімуму виникнення в Україні міжнаціональних конфліктів.

90-ті роки XX ст. на Миколаївщині були дуже цікавими і насиченими різноманітними культурними проектами, акціями, заходами. Цьому сприяла вже створена на той час законодавча база незалежної України. На підставі Основного Закону держави, Законів України «Про національні меншини», «Про мову», «Про громадянство», а також міжнародних документів, таких як Конвенція Ради Європи про захист національних меншин, Європейська хартія регіональних мов і мов меншин, та низки інших документів активізувалося громадське та культурне життя представників різних національностей, налагоджувалися зв'язки з державами, що були історичною батьківщиною, – таким чином відроджуючи своє національне культурне коріння.

Турбота про національні меншини стала однією з основних проблем національно політики. Одним з найважливіших актів в галузі права стала прийнята Верховною Радою України 1 листопада 1991 Декларація прав національностей України. Поліетнічний склад населення новоутвореної держави зумовив необхідність чіткого окреслення кола загальнолюдських принципів свободи, гуманізму,

соціальної справедливості та рівноправності всіх етнічних груп України, які випливають із Загальної Декларації прав людини та ратифікованих Україною міжнародних пакетів та договорів про права та свободи. В семи статтях декларації передбачені політичні, економічні, соціальні та культурні права. В даному документі українська держава гарантує усім громадянам рівні права, незалежно від їх національної приналежності. Дискримінація за національною ознакою забороняється і карається законом. Представникам всіх народів, національних груп забезпечено рівне право бути обраними до органів державної влади всіх рівнів, займати будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та організаціях. Декларація прав національностей України передбачає гарантії, які встановлює українська держава в галузі розселення, вільного розвитку мов, культур та інших надбань кожній національності в Україні. Всім національностям українська держава гарантує права на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур. Всім народам і національним групам гарантується право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації. Громадянам України забезпечується вільне користування російською та іншими мовами. В тих регіонах, де компактно проживає кілька національних груп, нарівні з українською мовою може функціонувати мова, прийнятна для всього населення даної місцевості. У статті 3 Декларації Верховна Рада України тлумачить статтю 3 Закону «Про мови в Українській РСР» таким чином, що в межах адміністративно-територіальних одиниць, де компактно проживає певна національність, може функціонувати її мова нарівні з державною мовою.

Наступним важливим кроком в даному напрямку став Закон «Про національні меншини в Україні». Він закріпив право кожного народу на культурно-національний розвиток, створення власної національної культури, дотримання історико-культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідання своєї релігії, розвиток літератури, мистецтва, засобів масової інформації, створення національних культурних та утворених закладів.

Зазначені фактори враховуються також і при формуванні та реалізації регіональної етнонаціональної політики Миколаївщини як поліетнічного краю. За даними останнього перепису населення

(2001 р.) на Миколаївщині мешкають 1264,7 тис. чоловік, які є представниками 133 національностей, серед них українців – 81,9%, до національних меншин належить 18,1% населення. Це росіяни, білоруси, болгари, вірмени, євреї, азербайджанці, роми, поляки, татари, німці та ін. Не зважаючи на систематичні гоніння та періоди масового винищення в минулому, іноетнічні групи населення не тільки не втратили інтерес до свого походження, а й зберегли прагнення відродити свою культуру, традиції, мову.

Основною формою участі національних меншин у громадському та культурному житті є діяльність національно-культурних товариств, які виступають соціальними посередниками між громадянським суспільством і державою і сприяють здійсненню етнодержавотворчих процесів в Україні.

Історія національно-культурного руху у південному регіоні України починається з останнього десятиріччя ХХ століття.

На Миколаївщині перші національно-культурні товариства почали з'являтися на початку 90-х рр. ХХ ст. Це були товариства дагестанської, вірменської, німецької культури. Нині тут діє 27 таких організацій. У 1994 р. за ініціативою активістів вищеокреслених об'єднань та з метою створення координаційного центру для захисту інтересів національних меншин у відповідності із Законом України «Про національні меншини в Україні» була створена Рада національних товариств Миколаївської області. Її керівником обрано заслуженого працівника культури М. Д. Каймарозова. Сьогодні Рада об'єднує 20 національно-культурних товариств, а саме: товариство єврейської культури, товариство азербайджанської культури «Гардашлиг», товариство вірменської культури ім. Месропа Маштоца, товариство ассирійської культури, Дружество болгарської культури ім. Христо Ботєва, Тернівське болгарське товариство, обласна організація товариства греків «Еллада», грузинське товариство «Мамулі», товариство-земляцтво «Дагестан», асоціація корейців України, обласне товариство німців України «Відергебурт», товариство польської культури, організація Українського товариства російської культури «Русь», обласне товариство месхетинських турок «Ватан», товариство татарської культури, товариство узбецької культури «Узбекистан», товариство чеської культури та ін.

Визначення статутних завдань Ради національних товариств окреслило комплексний підхід до формування та зміцнення міжкультурної взаємодії серед багатьох тисяч представників різних етнічних спільнот, які проживають у області. Найбільше цій справі сприяє реалізація таких основних положень:

- формування атмосфери взаєморозуміння і злагоди в Україні;
- об'єднання представників всіх національностей, культур та віросповідань для плідного співробітництва, підтримки та розвитку їх самобутньої індивідуальності;
- залучення всіх етноспільнот до активної участі у розбудові нової демократичної України;
- координація дій та об'єднання зусиль національних товариств, що направлені на вирішення культурних проблем;
- збереження та розвиток національної культури, мови;
- здійснення соціального та правового захисту етнічних груп;
- протидія (дозволеними законами України засобами) проявам нацизму, расизму, екстремізму, шовінізму, тероризму, ксенофобії тощо.

З метою виконання статутних завдань Рада національних товариств Миколаївської області у встановленому законодавством порядку виконує такі дії:

- вносить пропозиції до державних органів влади та управління з питань розвитку національних культур;
- організовує та координує культурологічну і просвітницьку роботу серед національних шкіл, бібліотек, театрів;
- бере участь у масово-політичній діяльності, проводить різнопланові збори, мітинги, демонстрації;
- вступає у міжнародні громадські (неурядові) організації тощо.

До процесу зміцнення міжнаціональних культурних зв'язків на Миколаївщині залучені не тільки заклади культури, а і вищі навчальні заклади. Вже на початку XXI ст. цікавий проект було здійснено у Миколаївському філіалі Київського Національного університету культури і мистецтв (МФ КНУКіМ). Міністерство культури і мистецтв (тодішня назва), Рада представників громадських організацій національних меншин при Президентові України, Миколаївська облдержадміністрація, виконком Миколаївської міської ради, Рада національних товариств Миколаївської області та МФ КНУКіМ поєднали свої зусилля у проведенні Всеукраїнської культурно-мистецької акції національних меншин України «Дітям – наші серця», у рамках міжнародного проекту «Україна – відкритий світ». Через два роки акція трансформувалася у Всеукраїнський фестиваль дитячої творчості національних меншин України, що зберіг назву акції і проводився до Міжнародного дня захисту дітей.

Насиченою була програма фестивалю: акція «Студенти – дітям», конкурс декоративно-ужиткового мистецтва «Вулиця майстрів», конкурс «Сузір'я моди», конкурс дитячого малюнку, а ще конкурси

співаків, танцюристів, юних театралів... Впродовж фестивалю оргкомітет, викладачі і студенти МФ КНУКіМ зробили все для того, щоб перебування учасників фестивалю, які з'їхалися з 12 областей України, було цікавим, різноманітним і запам'яталося, дійсно, як свято гостинності, добра й натхнення. І тут вже не мало значення: хто грек, а хто вірмен, хто українець, а хто болгарин – всіх об'єднала одна Мати – Україна.

Яскравим феєрверком гала-концерту завершився цей фестиваль. Зі словами вдячності членам журі, серед яких: заслужений працівник культури України М. Мерлянов, заслужений діяч мистецтв України М. Кравченко, заслужений діяч мистецтв України О. Приходько та інші, виходили на сцену обласного Палацу культури переможці та призери конкурсів. Це ансамбль «Зіронька» (м. Прилуки), фольклорно-етнографічний ансамбль «Подільяни» (м. Хмельницьк), грецький театр «Анаєнісі» (м. Маріуполь), ансамбль «Подільські мальви» (м. Гнівань Вінницької області), ансамбль німецького танцю «Дойче Квелле» (м. Київ), фольклорний циганський ансамбль танцю «Ром Сам» (м. Ужгород) та інші. Фантазія режисерів-постановників гала-концерту (Є. Панченко, О. Молчан, Д. Акманов) дивовижно об'єднала цю «строкату зграю» творчою думкою, відчуттям художнього смаку. Можна чимало казати про турботу, розвиток цільової програми тощо, однак достатньо розуміти: це не тільки свято, а й урок – культури, патріотизму, творчості.

Найбільшою насиченістю ідеями духовного відродження, соціокультурної інтеграції відрізняється фестиваль народної творчості та національних культур «Дружба». На кінець 2003 р. було організовано дев'ять таких надзвичайно цікавих заходів. За цю та іншу плідну роботу Рада національних товариств Миколаївської області отримала подяку від Президента України Л.Д. Кучми, нагороджена почесною медаллю Українського фонду культури та грамотою Миколаївської облдержадміністрації.

Критично оцінюючи значення фестивалів у формуванні культури міжетнічного спілкування, Рада національних товариств в одному зі своїх буклетів відзначила, що вони є мостом дружби і доброї волі, бажанням зміцнити взаєморозуміння і злагоду у суспільстві, «намаганням людей різних національностей, культур та віросповідань діяти разом, з'єднавши свої зусилля, плідно співпрацюючи та надаючи один одному всебічної підтримки, щоб далі розвиватися, зберігаючи свою самобутню індивідуальність».

Під час проведення фестивалю представники етноспільнот урочисто пройшлися по центральним вулицям обласного центру,

виступили десятки місцевих художніх колективів та гості з Києва, Одеси, Херсона, Харкова, Дніпропетровська й інших міст, організуються виставки народних умільців, відвідування музеїв, проводяться науково-практичних конференцій у вищих навчальних закладах Миколаєва, презентації нової продукції та інші цікаві масові заходи, які завжди організаційно й фінансово підтримуються десятками підприємств і фірм області, банків, обласним культурним науково-методичним центром, а також різними громадськими фондами й структурами.

Саме 1990-ті роки сконцентрували в собі чималу низку заходів, спрямованих на підтримку зусиль національно-культурних товариств з популяризації історії, культури і мистецтва своїх народів. Але ж, перш за все, ці проекти були спрямовані на відродження української національної культури. За підтримки товариства «Просвіта», Народного Руху України українська діаспора спромоглася здійснити декілька виставкових проектів, що стали першими ластівками міжнародних мистецьких заходів у Миколаєві. Так, городяни мали змогу відвідати виставки: «Українські писанки з Америки» (декоративний розпис та гончарство майстринь Аки Перейми й Тані Осадці), «Райдужний міст Міртали» (скульптура малих форм й поезії Міртали Кардиналовської), оглянути дивовижні вишивані хоругви та ікони отця Дмитра Блажейовського з Італії.

Під час проведення Шевченківських днів (Всеукраїнський проект «Мальовнича Україна») вперше у Миколаєві були представлені витвори Т.Г.Шевченка з київського музею поета. Був започаткований багаторічний проект «Творчі родини Миколаївщини», у межах якого експонувалися виставки витворів родин Макушиних, Базилевських-Барташевичів, Поліщуків тощо.

Неабиякий інтерес викликали й виставки, що демонстрували всесвітньо відомих художньо-промислових центрів: «Російські лаки та емалі», «Димківська іграшка», а також «Янтар – балтійський самоцвіт», «Намісто для красуні» (ювелірні вироби та дорогоцінні камені).

Перші персональні виставки різьбярки С. Леонової, писаркарки Т. Ульяновіної, театральної художниці й талановитого графіка Л. Ніколаєвої, майстрині з бісероплетення Д. Гланцевої, живописців Г. Семерньової, П. Живої, С. Берлова, В. Тарабанова, скульптура, графіка й музиканта В. Макушина та інших були складовою також багаторічного проекту «Нові імена», що мав на меті відкрити нове ім'я у багатонаціональному сузір'ї митців Миколаєва.

Разом з національно-культурними товариствами відзначалися дати видатних художників І. Айвазовського (спільно з Товариством вірменської культури, голова – С. Шамян), С. Альтмана (спільно з Товариством єврейської культури, голова – М. Гольденберг), Піросмані (спільно з Товариством грузинської культури, голова – С. Пілюк), а також миколаївської художниці й поетеси В. Зирянової (спільно з Товариством болгарської культури, голова – Є. Димо).

Оскільки зазначений період став початком інтегрування України у світову спільноту, розширилися й регіональні зв'язки з іншими державами, в тому числі у культурному і мистецькому напрямках. Так, Миколаївським художнім музеєм ім. В.В. Верещагіна були проведені Дні культури Японії (виставка японського плакату за підтримки Посольства Японії в Україні), Дні слов'янської культури з презентацією витворів хорватського художника Лацковича, Дні кубинської культури (виставка шовкографії за підтримки Посольства Куба в Україні). За підтримки Міністерства культури Російської Федерації 1992 року у Миколаєві було широко відзначено 150-річчя з дня народження видатного художника В. В. Верещагіна, який, як відомо, завжди виявляв зацікавленість у вивченні й відображенні звичаїв, традицій та культури різних народів. Чудово, що й понині художній музей зберігає цю верещагінську традицію, експонуючи міжнаціональні виставки (зокрема, витвори Анни Сар'ян – 2007 рік).

Радю національних товариств ініціюються та проводяться й інші різноманітні заходи, завдяки яким створюється можливість етнокультурного відродження етнічних спільностей Миколаївської області. Зокрема, мова йде про задоволення освітніх потреб. Доречно зазначити, що Рада нагромадила великий досвід з відкриття недільних шкіл. Перш за все, нею розроблена Програма розвитку освіти в національно-культурних товариствах, яка базується на Концепції освіти національних меншин та Положенні про недільну школу національних меншин України. Правовою основою даної Програми є Конституція України, Закони України «Про освіту», «Про національні меншини в Україні» та інші законодавчі акти.

Керівники недільних шкіл національних меншин, сприяючи становленню громадян-патріотів України, виховуючи почуття власної людської та національної гідності, а також такі моральні якості, як доброта, чесність, повага до людей, незалежно від їхнього соціального становища й національної приналежності, повага до мов, звичаїв, традицій українського й інших народів, закладають

фундамент та зміцнюють основи культури міжетнічного спілкування.

Задовольняють освітні запити національних меншин у недільних школах в ході вивчення рідних мов, літератури, історії та традицій, завдяки акцентуванню уваги на принципи культури міжетнічного спілкування, звертається увага на необхідність досягнення більшого єднання між членами поліетнічного українського суспільства. Адже тільки мир, злагода, визнання гідності усіх громадян забезпечить реальне інтегрування кожної етноспільноти в суспільне життя.

Певні досягнення в цьому плані набуті активістами національно-культурного товариства «Відергебурт». До речі, крім відкриття недільної школи, керівництво даного об'єднання домоглося, щоб на постійній основі німецька мова та історія вивчались у Миколаївському економічному ліцеї № 1, а також середніх школах № 34 і № 54.

Принципи толерантності, гуманізму, демократизму доносять до відвідувачів німецьких недільних шкіл не тільки активісти об'єднання «Відергебурт», представники колишнього Українсько-німецького фонду, керівники обласної Ради національних товариств, а й штатні викладачі навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського та гості з Німеччини.

Духовне відродження етноспільнот, розвиток міжкультурної взаємодії є одним з основних напрямків роботи також недільної школи Дружества болгарської культури ім. Христо Ботева, яке діє при Тернівській селищній раді Центрального району м. Миколаєва, корейської недільної школи, що започаткувала свою діяльність ще у 1996 р. при Миколаївській загальноосвітній школі № 45, єврейської недільної школи для дітей та дорослих, розташованій у приміщенні синагоги, а також недільних шкіл чеської, грецької, вірменської, грузинської, курдської та інших культурних громад.

З метою кращого врахування запитів відвідувачів недільних шкіл та урізноманітнення форм зміцнення міжетнічного спілкування, обласна Рада національних товариств провела анкетування на тему: «Чому я відвідую недільну школу національних меншин?». І хоча в подальшому не було здійснено професійного опрацювання отриманих даних (в силу відсутності штатних кваліфікованих соціологів та програмістів), але все ж таки керівництво Ради дізналося про те, що більшість слухачів бажає займатися в даних освітніх закладах з таких причин: подобається вивчати рідну мову своїх предків; хочеться більше дізнатись про

національну історію та культуру; цікаве спілкування як з дорослими, так і з однолітками своєї національності; звертається увага на духовні надбання інших етносів, які проживають в Україні.

Отже, можна констатувати, що сьогодні недільні школи – це вогнище духовної культури, гурток, який враховує індивідуальні запити та інтереси представників різних етносів.

Утвердженню соціокультурної інтеграції на Миколаївщині сприяє не тільки відкриття недільних шкіл, читання курсів та факультативів з мови, історії культурної спадщини своїх народів, а й досконале оволодіння державною мовою. З цією метою в освітніх установах національних громад постійно проводяться різноманітні заходи, які сприяють кращому вивченню української мови. Серед найефективніших можна виділити включення до навчальних планів недільних шкіл вивчення курсу з української мови, проведення конкурсів на краще знання державної мови, організація виставок, проведення науково-практичних конференцій тощо. Все це допомагає молодим представникам різних етнічних спільнот пізнавати цінності як своєї культури, так і культури українського народу, та з розумінням ставитись до необхідності подальшого збагачення духовних надбань представників усіх національних меншин України.

Безперечно, як і в кожній новій справі, в роботі недільних шкіл, які відкривались і працюють на громадських засадах та завдяки ініціативі активістів Ради національних товариств, є ще чимало недоліків і недоопрацювань через недосконалу систему організації роботи, брак коштів, замалу кількість підручників тощо. Все це спонукає звертатись за допомогою до державних і громадських структур, які в свою чергу надають посильну допомогу.

Так, для задоволення потреб у навчально-методичній літературі Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти передав для товариства болгарської культури декілька книг – «Болгарська читанка» (7-8 клас), «Болгарсько-руський речник», «Болгарський язик», а єврейську громаду було забезпечено підручниками з ідишу. Працівники цього ж інституту почали надавати методичну допомогу вчителям Богемської початкової школи, де вивчають чеську мову. Тут регулярно проводяться семінари з проблем організації самостійної роботи учнів на уроках і в позаурочний час, організуються різнопланові факультативні заняття з чеської мови тощо.

Особливе місце в розгортанні роботи у процесі духовного розвитку етноспільнот посідають питання духовного розвитку етнічних спільнот Миколаївської області, відродження культури,

мистецьких традицій, організація національних свят. У цьому плані на Миколаївщині, крім уже згаданого фестивалю народної творчості і національних культур «Дружба», за ініціативою Дружества болгарської культури ім. Христо Ботева та за сприянням Ради національних товариств щорічно проводяться Дні слов'янської писемності і культури. В них беруть участь усі громадські об'єднання етнічних спільнот, трудові та художні колективи. На цьому святі організуються виставки-продажі картин, виробів народних умільців, художньої літератури, концерти, перегляди відеофільмів.

Цікаво проходять і Дні культури німців Причорномор'я, де виступають художні колективи Миколаєва, Херсона, Одеси, Сімферополя, відкриваються оригінальні виставки, проводяться кінолекторії та екскурсії. Подібні свята, які сприяють, насамперед, поглибленню почуття довіри та поваги до представників різних національностей, проводять також об'єднання єврейської, корейської, білоруської, російської культур та ін.

З метою зміцнення дружби між народами національно-культурні товариства Миколаївщини встановлюють та підтримують постійні зв'язки з громадськими організаціями етнічних спільнот з різних областей України, а також за межами нашої держави. Цікавим прикладом такого напрямку діяльності стала зустріч у дитячому таборі «Партизанська іскра» представників товариства вірменської культури з дитячим художнім колективом «Арагац» з м. Гімрі (Вірменія). На традиційні свята національних культур, про які велася мова вище, завжди приїздять художні колективи з Малко-Тирново (Болгарія), Грузії та Молдови, хор та струнний квартет Баварського будинку з Одеси. Частим гостем буває співачка зі Швейцарії Урсула Феррі та ін.

Постійна взаємодія національно-культурних товариств області з організаціями інших регіонів нашої держави та зарубіжних країн дає змогу реалізувати право етнічних спільнот на розвиток релігійної самобутності, що, в свою чергу, сприяє формуванню толерантних відносин, збагаченню засад культури міжетнічного спілкування у представників різних національностей.

Так, для задоволення релігійних інтересів єврейської меншини у 1991 р. в м. Миколаєві відкрилася синагога. А у 1992 р. керівники Миколаївської облдержадміністрації передали євреям колишні національні культові споруди. Завдяки зусиллям чеського культурологічного об'єднання в с. Богемка Врадіївського району у 1996 р. освячено Віфлієнську каплицю – чесько-братську євангелістичну церкву. За сприянням польського товариства в смт

Криве Озеро було відкрито римо-католицький костюл для прихожан польського походження. Існує в Миколаєві також і кірха для німецької етнічної групи.

На Миколаївщині на сучасному етапі дедалі активніше розгортається діяльність національно-культурних товариств. Саме завдяки їх зусиллям відбувається духовне відродження національних меншин та формування атмосфери толерантності, взаєморозуміння і взаємоповаги, утвердження міжетнічного миру і злагоди в регіоні.

Етнополітика в міжнаціональній сфері в Миколаївській області підпорядковується наступним принципам: суворе дотримання Конституції та законів України, рівність усіх національних етноспільнот, які проживають в області, повага до самостійності та невтручання у справи НКТ, неприйняття та рішуча протидія всім формам ксенофобії, дискримінації за національною чи релігійною ознаками.

4.3. Питання участі етноспільнот у політичному житті

Зростання активності меншин, зміцнення їх позицій як суб'єктів етнополітики не в останню чергу зумовлено зростанням їхнього духовного, інтелектуального потенціалу, який виявляє себе у формуванні прошарку етнічних лідерів. Джерелом формування їх стають, як правило, ті соціальні групи, які виділяються серед етнічних співвітчизників своїм соціальним статусом та освітнім рівнем. У суспільствах, побудованих на принципах ринкової економіки, роль етнічної еліти виконують представники середнього класу – інтелігенція, середньої руки підприємці, торговці, люди вільних професій, менеджери тощо. В умовах України до них можна віднести фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою. Принаймні вихідці з цієї соціальної групи найпомітніші на етнополітичній сцені.

Більшість національних меншин має у своєму середовищі досить вагомий відсоток людей з вищою, середньою спеціальною і повною середньою освітою. Лідерство за рівнем освіченості належить єврейській меншині. На 1 тис. працюючих цієї національності припадає 451 особа з вищою, 20 – із незакінченою вищою, 297 – із середньою спеціальною освітою. Високим є інтелектуальний потенціал російської етнічної спільноти. У складі кожної тисячі зайнятих росіян налічується 201 із тих, хто має вищу, 15 – незакінчену вищу і 266 – середню спеціальну освіту. Чимала частина

їх серед науковців. Помітна частка інтелектуалів серед білорусів. На тисячу зайнятих осіб цієї національності припадає 144 тих, які мають вищу освіту, 11 – незакінчену вищу і 240 – середню спеціальну.

Показово, що названі національні меншини за рівнем освіти перевершують корінну націю – українську. Серед кожної тисячі працюючих українців 117 осіб з вищою, 10 – із незакінченою вищою і 228 – із середньою спеціальною освітою. У більшості етнічних груп ці показники ще нижчі. У поляків усього 98 осіб з вищою, 8 – із незакінченою вищою і 204 – із середньою спеціальною освітою на 1000 зайнятих. У болгар відповідні показники становлять 95, 9, 203. Ще нижчі вони в молдован: 54, 5, 137.

Однак навіть такий рівень освіченості, не говорячи вже про групи з високим відсотком фахівців, дозволяє висувати зі свого середовища достатню кількість активістів національно-культурного руху, які здійснюють функції етнічних лідерів. Можна передбачити, що своєю діяльністю вони і надалі посилюватимуть роль національних меншин як суб'єктів етнонаціональної політики.

Відповідно до положень законів України «Про національні меншини в Україні» та «Про об'єднання громадян», інших законодавчих актів одним із головних визначальних прав людини є право на національно-етнічну самоідентифікацію, збереження, вільний вияв і розвиток своєї етнічної самобутності. Останнім часом у середовищі національних меншин посилюються процеси самоорганізації, утворення національно-культурних товариств, активізувалась їх участь у суспільно-політичних процесах. На 1 листопада 2003 р. в Україні зареєстровано 1067 товариств національно-культурного спрямування. 33 із них мають всеукраїнський статус, 322 – обласний статус, 628 – міський статус, 84 – районний.

Зросла авторитетність національно-культурних товариств, які представляють ту чи іншу національну меншину, здатність їхніх керівників мобілізувати свої зусилля на підвищення національної самосвідомості, розвитку етнічної культури, внутрішньої мобілізованості цих організацій та здатність реалізувати питання інтеграції членів, представників цієї спільноти, у внутрішньодержавні процеси. Як свідчить практика, більшість громадських об'єднань налагодили тісні контакти з державними інституціями та владними структурами, займають конструктивну, виважену позицію, не дозволяють втягнути себе в різні політичні колізії і в змозі надати принципову відсіч намаганням порушити

сформовані десятиліттями стосунки між громадянами – представниками різних національностей.

Втім виникають великі труднощі у питаннях політичного представництва в органах влади в Україні для національних меншин. Одна з них – суттєва різниця в кількісному складі етноспільнот: з одного боку, понад 8 млн громадян російської національності, а з іншого, – етноспільноти, які нараховують десятки або сотні осіб. Поряд із цим Законом України «Про національні меншини» (ст.14) передбачено, що «національні громадські об'єднання мають право висувати своїх кандидатів у депутати на виборах до органів державної влади відповідно до Конституції України». Названий Закон був прийнятий у 1992 р., а в Конституції України (1996 р.) це положення не знайшло свого вирішення. Розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» та розділ III «Вибори. Референдуми» Конституції України не надають жодного такого права особам чи об'єднанням за національною ознакою. Ця суперечність у нашому законодавстві ще чекає на своє вирішення. У ст. 22 Конституції України говориться: «При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод». Тому положення ст.14 Закону «Про національні меншини» вважають деякі автори, мають свою юридичну силу. А водночас у «Перехідних положеннях» Конституції України (п. 1) йдеться про те, що «Закони та інші акти, прийняті до набуття чинності цією Конституцією, є чинними у частині, що не суперечить Конституції України». Отже, ст.14 Закону «Про національні меншини» суперечить Конституції України. Тому розроблення принаймні нової редакції цього закону або ж прийняття нового законодавчого акту з питання національних меншин в Україні є нагальною необхідністю. На наш погляд, акцентувати увагу на необхідності висувати кандидатів у депутати у представницькі органи або делегувати у виконавчі органи влади представників національних меншин, враховуючи вищесказане, недоцільно, тож, залишати ст. 14 немає сенсу.

Проте законодавство України не виключає участі національних меншин у вирішенні етнополітичних питань. Закон «Про національні меншини в Україні» передбачає:

- діяльність постійних комісій із питань міжнаціональних відносин у Верховній Раді України та, в разі необхідності, у місцевих радах народних депутатів;
- створення відповідних структурних підрозділів у місцевих органах виконавчої влади;

– утворення на громадських засадах дорадчих органів із представників національних меншин.

Статтею названого закону громадянам України, які належать до національних меншин, надається право обиратися або призначатися на будь-які посади в органах законодавчої, виконавчої, судової влади місцевого і регіонального самоврядування, в армії, в установах і організаціях. Гадаємо, що етнонаціональні групи не можна ототожнювати з політичними партіями, що змагаються за владу, беруть участь у владному управлінні. Національні групи слід розглядати як групи, сутність яких полягає в захисті власних інтересів, які реалізуються внаслідок відносин із державою і є виявом колективних дій інших членів. Використовуючи свої можливості, згуртованість, численність, ресурси та зв'язки з партіями тощо, такі групи через свої національно-культурні товариства можуть активно впливати на владу, доводячи свої потреби до відомих певних органів владних структур, а також осіб, котрі приймають політичні рішення. Ресурсами можуть бути їх економічні та фінансові можливості. Наприклад, завдяки цьому російські та єврейські національні громади мають потужні засоби масової інформації в Україні, інші матеріальні засоби впливу на владу, спроможні організовувати власні навчальні заклади. Як і інші групи інтересів, етноспільноти використовують законні форми тиску на владу і сприяють зміцненню зворотних зв'язків владних структур із національним складом населення.

Характер функцій груп інтересів, у тому числі й національних груп, залежить від того, чи законні засоби їх діяльності. До законних можна віднести взаємозв'язок із депутатами та членами виконавчих і представницьких органів держави (поради, вимоги, рекомендації, переконання, участь у фінансуванні підготовки тих чи інших законопроектів, їх експертиза, контроль за дотриманням прийнятих рішень, законів, аж до звернення до судових інстанцій, оцінка діяльності владних структур тощо). До незаконних форм діяльності груп інтересів слід віднести хабарі та підкуп державних чиновників, фінансування та підтримку нелегальних об'єднань, зв'язок із мафіозними та злочинними структурами, контроль за особистим життям політиків з метою зібрання компромату тощо. Подальша демократизація і відкритість політичної системи, залучення етноспільнот до участі у владних структурах будуть сприяти подоланню цих негараздів.

В Україні всі національності беруть участь у виборчій кампанії як рівноправні громадяни без урахування їх національної

приналежності і надання їм певних привілеїв та квот. І ця практика себе виправдовує. Так, Верховна Рада на 2003 р. нараховувала у своєму складі українців – 332 депутати або 73,7% від усього складу парламенту, 76 осіб – росіян за національністю (16,9%), 12 євреїв (2,7%), 5 татар (1,1%), по два білоруси і грузини, по одному греку, поляку, молдованину, угорцю, осетину, вірменину, буряту й болгарину. 13 депутатів не засвідчили свою національність.

Потреби національних меншин забезпечуються законодавчою і виконавчою владою, органами місцевого самоврядування через постійно діючі комісії з питань міжнаціональних відносин і дорадчі органи, що складаються з представників національних меншин. Дорадчий орган – Рада представників українських громадських об'єднань національних меншин – функціонує при вищезгаданому Держкомітеті. Аналогічні дорадчі органи існують у місцях розселення національних меншин при місцевих органах влади. Національним меншинам законодавством дозволяється активно впливати на формування і реалізацію політики з питань, які стосуються їхніх інтересів. Через дорадчі органи етнospільноти сприяють розробці проектів законів та нормативних актів з питань міжнаціональних меншин, наданню організаційної та практичної допомоги національно-культурним об'єднанням на місцях тощо.

З метою активізації діяльності національно-культурних товариств (НКТ), їх інтеграції в етнополітичне поле України Указом від 22 липня 2000 р. «Питання Ради представників громадських організацій національних меншин України» затверджено Положення про Раду представників громадських організацій національних меншин як консультативно-дорадчий орган при Президентові України. Указом Президента України від 9 лютого 2004 р. затверджено нове «Положення про Раду представників громадських організацій національних меншин». Мета цього органу – сприяти підвищенню ролі громадських організацій національних меншин України в процесі прийняття органами державної влади рішень щодо розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин України, поглиблення демократичних засад українського суспільства та забезпечення міжнаціональної злагоди в Україні. Рада у своїй діяльності керується Конституцією України, законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, чинними міжнародними договорами України, а також цим положенням.

Основними завданнями Ради є підготовка пропозицій щодо:

– сприяння формуванню толерантності та злагоди в міжнаціональних відносинах;

– удосконалення законодавства України про національні меншини та механізмів його реалізації;

– забезпечення прав національних меншин, потреб їх етнокультурного розвитку;

– розвитку етнокультурних і гуманітарних зв'язків громадських організацій національних меншин України з країнами їх етнічного походження.

Рада відповідно до покладених на неї завдань:

– готує пропозиції щодо формування державної етнонаціональної політики, забезпечення прав національних меншин України, їх участі в процесах державотворення;

– аналізує стан виконання законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України з питань етнонаціональної політики, тенденції та перспективи етнонаціонального розвитку України, становище національних меншин України;

– розглядає стан вирішення політико-правових, соціально-економічних, освітніх, мовних та інших проблем, пов'язаних з діяльністю національних меншин України, та вносить відповідні пропозиції органам виконавчої влади з метою ефективного розв'язання таких проблем;

– розглядає проекти законів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, міжнародних договорів, цільові програми, затверджені центральними органами виконавчої влади, які стосуються національних меншин України, та готує щодо них свої пропозиції;

– вносить у встановленому порядку пропозиції з питань етнокультурного розвитку національних меншин України, що потребують правового врегулювання;

– вносить пропозиції щодо попередження випадків дискримінації, ворожого ставлення чи насильства на підставі етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності;

– розробляє та подає в установленому порядку пропозиції щодо забезпечення виконання зобов'язань України за міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України;

– вносить пропозиції щодо організації і проведення всеукраїнських та міжнародних конференцій, форумів, симпозіумів з питань національних меншин України.

Рада для виконання покладених на неї завдань має право:

– утворювати тимчасові і постійні робочі та експертні групи для вивчення та підготовки питань для розгляду на засіданні Ради;

– залучати представників центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також працівників наукових та інших установ і організацій, творчих спілок (за згодою їх керівників) до розгляду питань, що належать до її компетенції;

– звертатися із запитаннями стосовно проблем, що належать до її компетенції, до центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, одержувати в установленому законодавством порядку від них інформацію, статистичні дані, документи й матеріали, необхідні для виконання покладених на неї завдань.

Рішення Ради є обов'язковими для розгляду центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями.

Значним є і те, що деякі держави надають національним меншинам (переважно нечисленним корінним народам) гарантії їхньої участі в державних структурах, тобто резервують для них певну частину політичної влади (Скандинавські країни, Бельгія, Фіджі, Нова Зеландія, Кіпр, Зімбабве та інші). В Угорщині, наприклад, окремим законом передбачено право національних меншин на представництво в парламенті. Тут п'ятитисячна громада українців має право висувати своїх кандидатів у місцеві органи самоврядування. Місцеві громади українців, які беруть участь у самоврядуванні, отримують кошти від держави на облаштування офісів для депутатської діяльності тощо. Але, як повідомляло радіо «Свобода» від 22 жовтня 2003 р., помічені псевдогромади, які ніби від імені українців висувують своїх кандидатів. Вони не володіють українською мовою і є висуванцями проросійських кіл у цій державі. Організації Румунії, які належать до національних меншин і не подолали виборчий бар'єр, установлений для представництва в парламенті, мають, згідно із законом про вибори, право на одне депутатське місце кожна. Однак громадянам, які належать до національної меншини, надається право представництва лише однією організацією.

Для України законодавство не передбачає участь у політичній діяльності за національною ознакою, тобто висування кандидатів від НКТ, національних громад, наділення національних громад певною квотою тощо.

Мозаїчність етнічного складу населення кожної із нових постсоціалістичних країн об'єктивно породжує питання про форми співжиття і взаємин різних етносів. А якщо до цього додати те, що внаслідок розпаду колись єдиної держави виникають нові умови, які докорінно змінюють статус всіх етнічних груп населення цих

країн, стає очевидною пріоритетність етнічних проблем за їх суспільним розвитком.

У такому контексті правове регулювання етнонаціональних проблем набирає особливої ваги. На сьогодні в кожній із постсоціалістичних країн сформована законодавча база такого регулювання, де визначається правовий статус національних меншин. Вона, як правило, в усіх країнах за своєю структурою і за змістом схожа: в конституції включені розділи про основні права національних меншин, а також існують окремі законодавчі акти, які деталізують ці права, визначають механізм їх реалізації. Йдеться про фундаментальні права: право існування як представників меншин і співвіднесення себе із своєю етнічністю; «компенсаторні» права (мовні, на освіту, на інформацію рідною мовою, на культурний розвиток, на вільну взаємодію, на економічний розвиток, на використання національної символіки); права стосовно участі меншин у процесі прийняття рішень на національному та локальному рівнях щодо політичного і соціального статусу меншин.

Прикладом інкорпорації фундаментальних і «компенсаторних» прав у законодавстві країн на території колишньої Югославії можуть служити їх конституції. У Конституції Македонії ці права виписані в ст. 48. Згідно з нею, члени національних меншин мають право на вільне маніфестування, підтримку і розвиток своєї національної ідентичності та її атрибутики; на заснування інституцій культури, мистецтва, освіти й інших асоціацій для підтримання і розвитку їх ідентичності; на навчання етнічними мовами у початкових та середніх школах (з обов'язковим вивченням македонської мови). При цьому держава гарантує захист етнічної, культурної, мовної та релігійної ідентичності меншин. Мовні питання регулюються положенням Конституції, які належать до розділу про місцеве врядування. Стаття 7 чітко визначає «правила гри»: 1) македонська мова є офіційною мовою Республіки Македонія; 2) в органах місцевого управління, де більшість населення належить до тієї чи іншої національності, їхні мови й алфавіти мусять бути в офіційному використанні відповідно до закону на додаток до македонської мови і кирилиці.

Власне, такі правові підходи до визначення основних прав національних меншин є типовими для поліетнічних країн, зокрема і для України. Що ж до механізмів їх реалізації, то вони можуть різнитися, особливо коли йдеться про участь національних меншин у прийнятті рішень. Оскільки правова база участі національних меншин України в процесі прийняття рішень практично відсутня,

доречно дещо детальніше спинитися на досвіді Словенії, Хорватії, Союзної Республіки Югославії щодо забезпечення цих прав меншин на локальному рівні.

Питання про участь меншин Словенії, скажімо італійської та угорської, у прийнятті рішень тут здійснюється таким чином: представники меншин, як і всі громадяни країни, беруть участь у національних і місцевих виборах, окрім того, вони мають право голосувати за управлінців своєї національної комуни (громади). Така практика отримала назву «подвійної» концепції забезпечення прав меншин: з одного боку, їм надається загальне право голосу, а з іншого, – право «представництва інтересів» через обрання представників національних меншин до органів законодавчої та виконавчої влад на регіональному та локальному рівнях. Така процедура відрегульована в правових документах. Статті конституції забезпечують представництво меншин у парламенті та в органах місцевого врядування й деталізують механізм виборів представників до парламенту. Усі члени меншин, незалежно від того, де вони проживають (в етнічно компактних, етнічно змішаних поселеннях чи дисперсно), беруть участь у виборах своїх представників до парламенту. Ті, хто мешкає дисперсно, можуть голосувати листовно. Місцеві вибори регламентується Законом про місцеве самоврядування: в етнічно гетерогенних неоднорідних регіонах, які визначені законом, де проживають представники італійської та угорської меншин, вони можуть мати принаймні по одному представникові в місцевих органах управління. Важливо наголосити, що зміни до законодавства про меншини не можуть вноситися без згоди (консенсусу) членів етнічних меншин.

Цікавою і, на наш погляд, ефективною формою реалізації прав національних меншин є Самоврядна національна меншина (СНМ). У Словенії 1994 р. прийнятий Закон «Про самоврядні національні меншини». Він визначає коло завдань, які вирішує така меншина, окреслює методи здійснення її діяльності, засади функціонування її структур, фінансування та зв'язки з державними інституціями й органами місцевого самоврядування. Прикладом діяльності такого етнонаціонального утворення є функціонування в рамках всієї Словенії Італійської самоврядної національної меншини. Вона від імені італійської елітної групи населення здійснює контакти з державними органами управління, обов'язково затверджує всі заходи, пов'язані зі статусом меншин, ще до впровадження їх державними органами. До функції СНМ належать також питання міжнародного співробітництва з Італією та тими державами, де є численні італійські меншини; вона задіяна в процесі підготовки

міжнародних договорів, угод, які стосуються статусу і прав меншини.

У контексті забезпечення права в прийнятті рішень варто звернути увагу на суттєву обставину: існування СНМ не обмежує права на створення іншого роду політичних чи соціальних організацій меншин, завданням яких є сприяння реалізації їхніх інтересів і які можуть діяти поза їх рамками.

До речі, подібного роду самоврядні органи національних меншин існують з 1995 р. і в Угорщині. На сьогодні 11 із 13 офіційно визнаних меншин цієї країни скористалися положеннями Закону про права національних та етнічних меншин від 1993 р. і утворили свої самоврядні органи управління. Як і в Угорщині, так і в Словенії СНМ вибудовані за схожою схемою: асамблея (законотворчий орган), комітети (виконавчі органи), у деяких СНМ є інститут президентства; для забезпечення діяльності СНМ встановлюється виконавчий орган у складі директора і секретаря, а також спеціалістів (переважно в галузях освіти, культури, інформації).

В іншій колишній республіці Югославії – Македонії – можливість участі національних меншин у прийнятті рішень дещо менша, особливо коли йдеться про практичне функціонування тих чи інших органів, через діяльність яких реалізується право на участь у прийнятті рішень. Конституція країни передбачає створення Ради з міжетнічних відносин. Рада складається з представників усіх етнічних груп Македонії і є дорадчим органом при парламенті, який мусить розглядати пропозиції ради і приймати відповідні рішення. Згідно із законами про місцеве врядування, подібні ради чи комісії створюються при кожному органі місцевого врядування тих населених пунктів, більшість чи вагому частку населення яких становлять представники різних національностей. Щоправда, існує багато перепон, які стримують реалізацію їхніх прав щодо цього: йдеться передусім про відсутність координації дій між органами місцевого врядування та органами, які представляють на місцях центральну виконавчу владу (відділи міністерств внутрішніх справ, юстиції, освіти, міністерства праці та соціальної політики). До того ж культура, освіта та інші сфери соціогуманітарного профілю перебувають під юрисдикцією центральних органів виконавчої влади.

У Хорватії меншинам, які становлять понад 8% населення, гарантується пропорційне представництво в Асамблеї (парламенті) та уряді Республіки Хорватія, а також в інститутах вищої законодавчої влади. Якщо ж вони становлять менше 8%, від них

обирається по 5 представників до палати представників Асамблеї, в якій мають бути представлені всі меншини.

Законодавчі акти регулюють можливості участі меншин у прийнятті рішень на місцевому рівні; Конституція окреслює таке право, а статuti місцевих общин визначають регламент: пропорційне до процентного складу населення представництво в локальних асамблеях; створення комісій з питань національних меншин (вони повинні складатися з представників політичних партій, що входять до асамблей, на засідання яких повинні запрошуватися представники меншин). Цікаво, що, скажімо, статус регіону Приморсько-Гаранська (включає 14 міст, 21 муніципалітет і 604 інших населених пункти) передбачає спеціальну процедуру, якщо не вдається досягти адекватного представництва, у такому разі збільшується кількість членів самої асамблеї. Тоді серби призначають одного (якщо вони становлять менше 8% населення) або ж трьох представників (якщо їхня чисельність у складі місцевого населення перевищує 8%). Інші меншини (італійці, албанці, босняки, чорногорці, чехи, угорці, македонці, словени, рома, євреї тощо) – по одному представнику.

Однак, незважаючи на існуючі законодавчі акти (до згаданих додамо Закон про вибори членів представницьких інституцій місцевого врядування і самоврядування), поки що не вдається добитися реального ефекту. Це пов'язується, зокрема, з тим, що в Хорватії досі не проводився офіційний перепис населення і не визначено пропорційне співвідношення різних компонентів етнонаціональної структури суспільства, до того ж для здійснення прав на участь у прийнятті рішень необхідно мати реальну політичну владу. Як правило, ті з членів місцевих асамблей, хто є вихідцями із меншин, представляють передусім інтереси партії. Тому на практиці (як у Хорватії, так, скажімо, й у Союзній Республіці Югославії) партійні інтереси беруть гору, і вплив обранців від меншин до органів місцевого врядування незначний.

У контексті реалізації прав національних меншин (передусім стосовно їхньої участі в прийнятті рішень) актуалізується проблема політичної етнічності.

Термін «політизація етнічності» вже кілька років використовується дослідниками в нашій країні, як і в інших поліетнічних країнах. У вітчизняній науковій літературі та публіцистиці він уживається переважно для характеристики ситуацій, коли національні меншини через свої організації чи лідерів висувають певні політичні вимоги щодо владних структур, інтенсифікують у межах своєї етнічної спільноти й поза нею,

експлуатуючи етнічний фактор пошуку впливу на прийняття політичних рішень. Скажімо, йдеться про квотне представництво в органах законодавчої й виконавчої влади, про ініціювання або ж участь в ініціюванні законодавчих актів, прийняття виконавчою владою рішень щодо етнонаціонального розвитку тощо. Власне, це закономірний наслідок активізації етнічних меншин, діяльність яких вже не обмежується лише суто етнокультурницькими заходами, що підтримують етнічність як частку способу буття і сприяють її розвитку.

У країнах, які виникли на території колишньої Югославії, спостерігаються спроби узгодити партійні інтереси з інтересами національних меншин, особливо на місцевому рівні: тут діють партії, утворені на етнічній основі, які під час виборів проводять своїх кандидатів до органів місцевого врядування. Така форма представництва інтересів меншин через етнічні партії нерідко була корисною у розв'язанні проблем національних меншин (досвід «Демократичного Союзу Албанців» та «Демократичного союзу албанців Чорногорії» у місті Ульчінь, Чорногорія, Союзна Республіка Югославія, фіксувалася успішна співпраця «Партії за повну емансипацію рома» та «Албанської партії» з іншими політичними силами в муніципалітеті Чаїра (Скоп'є, Македонія). Однак здебільшого позитивна оцінка діяльності партій, створених за етнічною ознакою, є ситуативною.

Дослідники етнонаціональних проблем у нових країнах колишньої Югославії, зокрема учасники проекту за фінансування соросівського «Інституту відкритого суспільства» у рамках програми «Ініціатива реформування місцевого управління та місцевого врядування», наголошують, що існування суто національних партій в етнічно гетерогенній державі є зрозумілим і виправданим, однак вони можуть перетворитися в потенційну загрозу, як тільки стануть закритими і обірветься їх нормальна демократична взаємодія зі своїми виборцями та іншими групами. Така тенденція спостерігається в середовищі албанських партій, де в амбіціях лідерів – створити щось подібне «великій нації-державі» в рамках міста. До речі, ця тенденція відразу ж породила протилежну: зменшення впливу обох етнічних партій серед самих албанців і підтримку ними центристських партій – Демократичної партії соціалістів та Соціал-демократичної партії. У контексті цієї політичної колізії з'ясувалося, що для албанців Ульчїна пріоритетними є питання задоволення своїх прав на освіту, культуру та інформацію, а не політичні амбіції лідерів їхніх партій. На цей досвід варто звернути увагу і в оцінці спроб деяких етнічних

рухів в Україні (керівників громадських організацій окремих меншин, асоціацій чи об'єднань національно-культурних товариств) створити партії за етнічним принципом або ж громадські організації з чітко визначеними політичними цілями.

«Політизація етнічності» у тих аспектах, де вона викликає відособлення, сприяє появі розподільчих ліній за етнічними ознаками, ускладнює процес подолання антагонізму в міжетнічній взаємодії представників різних етносів і формування системи виховання толерантності в цій взаємодії. Толерантність, безумовно, є проблемою надто важливою для будь-якого поліетнічного суспільства, а в умовах колишньої Югославії вона чи не найголовніший фактор, який визначає їх розвиток.

Запитання і завдання

1. Спільне і відмінне у функціонуванні територіальної та національно-культурної автономії.
2. Кримськотатарський народ у політикумі України.
3. Форми участі НКТ у політичному житті.

Рекомендована література

1. Етнічні спільноти України: Довідник / Ін-т етнічних, регіональних та діаспорознавчих студій. – К.: Фенікс, 2001. – 252 с.
2. Захист прав національних меншин в Україні: Збірник нормативно-правових актів. – К.: Держкомнацміграції, АНКОУ, 2003. – 288 с.
3. Колісник В. П. Національно-етнічні відносини в Україні: Теоретичні засади та конституційно-правові аспекти: Монографія. – Х.: Фоліо, 2003. – 240 с.
4. Куць О. М., Лісничий В. В. та ін. Етнонаціональні чинники державотворення. – Х.: УАДУ, 2002. – 108 с.
5. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
6. Про національні меншини в Україні: Закон України від 25 червня 1992 року № 2494 – XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 16. – С. 528.
7. Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ. – М.: РАН, 2002. – 356 с.

ТЕМА 5.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ

ЯК ВИМІР ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

5.1. Толерантність як загальнолюдська цінність

Сучасні поширені звернення до теми толерантності передусім мають завдячувати її внутрішній практичності у взаєминах між людьми на всіх рівнях від особистих до міжнаціональних, внутрішньодержавних і міжнародних. Інколи вони породжують ситуацію, коли майже кожний гуманітарій, політик, військовий експерт чи журналіст відчувають себе здатними сформулювати поради, як бути толерантним.

Непримиренність у недалекому минулому двох світових систем – соціалістичної і капіталістичної, коли про толерантність не могло бути й мови, – під впливом глобалізаційних процесів змінилася на користь співробітництва й терпимості у взаєминах світового співтовариства. Глобалізаційні тенденції обумовлюють пошук нових форм стосунків між державами і, звичайно, і між людьми різних національностей. Проте зникнення загрози тотального взаємознищення двох світових систем не усунуло численних реальних конфліктів. За фасадом відродження поняття толерантності будується інший, можливо, більш ускладнений досвід непорозумінь та насильства.

За своєю природою поняття «толерантність» і «терплячість» синонімічні. Відповідно до тлумачного словника російської мови за редакцією Д.Н. Ушакова «толерантність» – похідне від французького *tolerant* – «терпимий» (подібні приклади синонімічності даного поняття наявні й в інших мовах, наприклад: нім. *Duldsamkeit* – терплячість і *Toleranz* – толерантність). У словнику В.І. Даля слово «толерантність» трактується як властивість або якість, спроможність чого-небудь або кого-небудь терпіти «только по милосердию, снисхождению». Подібно трактує це поняття й більшість сучасних словників. Розширене визначення толерантності, що розкриває необхідність і позитивну сутність даної якості, міститься в Стислій філософській енциклопедії: «Толерантність» (від лат. *tolerantia* – терпіння) – терплячість до іншого роду поглядів, вдач, навичок.

Толерантність – це передусім визнання того, що всі ми як особистості, як представники різних соціальних і національних

груп, носії певної культури, відрізняємося один від одного. Вже самі ці відмінності є самодостатньою цінністю і потребують уваги чи захисту. Діяти разом, залишаючись різними, – цю засадничу мету можна реалізувати за допомогою толерантності. Остання є необхідною передумовою ефективних дій у творенні демократичного суспільства. Взаємна терпимість може забезпечити етнополітичне та етнокультурне підґрунтя у соціально-економічному розвитку полінаціональної держави.

Актуальність і правомірність постановки проблеми «толерантність» також зумовлена характерним для сучасності процесом наростання інтеграції і глобалізації. Останні знаходять вияв у тенденціях розвитку світової економіки і політики, у подоланні минулого протистояння двох світових політичних систем і відповідних воєнних блоків, деідеологізації, виникненні глобальних проблем і становлення планетарної свідомості. Звідси дедалі значущим стає завдання пошуку шляхів і засобів входження в новий європейський та загальносвітовий етнополітичний простір. «Ми всі прагнемо безпеки й воліємо свободи, – слушно наголошує англійський філософ В. Нейган, – та чи здатні ми навчатися культурної, психологічної толерантності та інституціоналізувати її так, щоб забезпечити ці блага для «інших», чужих, тих, кого не включаємо до «ми»?». «Толерантність, – справедливо наголошує Е. Соловйов, – це етичне самообмеження концептуальної непримиримості».

Для того, щоб піднести громадську свідомість, звернути увагу на небезпеку, приховану в нетерпимості, протидіяти її проявам, сприяти формуванню психології толерантності та вихованню в її дусі поваги, ЮНЕСКО проголосила 16 листопада щорічним Міжнародним днем толерантності. Проголошенням цієї дати не перебиває і не вичерпує, звичайно, гостроти самої проблеми транскультурних зв'язків і всезростаючої глобалізації. Філософією цього співіснування мають стати не протистояння, підозри чи насильство, а довіра, злагода, відкритість сердець, бажання і вміння чути та розуміти один одного як на мікро-, так і на макрорівні.

На державному рівні реалізація принципу толерантності передбачає існування справедливого та неупередженого законодавства, дотримання правопорядку, судово-процесуальних та адміністративних норм. У соціальному плані толерантність особливо важлива тим, що характеризується глобалізацією економіки і зростаючою мобільністю, прискореним розвитком комунікацій, інтеграції та взаємозалежності, великомасштабними міграційними процесами і переміщенням населення, урбанізацією і

трансформуванням соціальних моделей. Оскільки кожна частина світу характеризується різноманітністю, ескалація нетерпимості та розбрату постійно загрожує всім регіонам. Виховання в душі толерантності починається з прищеплення людям знань про їхні права та свободи з метою забезпечення їхньої реалізації та зміцнення прагнення кожного до захисту прав інших.

Власне толерантність сприяє конструктивному вибору «золотої середини», коли людям з різними соціальними, релігійними чи етнічними поглядами треба жити не для себе і не для інших, а з усіма разом.

5.2. Толерантність в етнонаціональній сфері

Дослідники відзначають, що в етнонаціональній сфері толерантність набуває значення найважливішої умови розв'язання можливих суперечок або їх попередження, примирення ворогуючих сторін, дотримання терпимості в міжнаціональних стосунках, не застосування сили тощо. Держави – члени ООН з питань науки, освіти і культури в «Декларації принципів толерантності» (1995 р.) вказали на основні прояви нетолерантності в етнонаціональній сфері. Серед них варто назвати акти нетерпимості, насильства до національних меншин; тероризм, ксенофобію й агресивний націоналізм; расизм, антисемітизм; відчуження, маргіналізацію та дискримінацію щодо національних, етнічних, мовних та релігійних меншин, біженців, робітників-емігрантів, іммігрантів та соціально менш захищених груп у суспільстві; акти насильства та залякування щодо окремих осіб, які реалізують своє право на свободу думки і висловлювання переконань. Вищезазвані та інші нетолерантні стосунки щодо інших національностей останнім часом почастишали і становлять загрозу зміцненню миру та демократії на етнополітичному й міжнародному рівнях.

Розглядаючи конфлікти, що вибухають поміж різними людськими угрупованнями, об'єднаннями на основі етносу, релігії або політичної тотожності, варто пам'ятати, що справедливість і людська гідність не існують без визнання прав кожної людини, незалежно від того, до якої спільності вона належить.

Професійна демократична влада неможлива без терпимості та дотримання норм права. Спроба створення етнічно однорідних держав, етнічні чистки, геноцид, насильство є насамперед ознаками неспроможності політичної влади, яка немає права визнаватися легітимною світовим співтовариством. Будь-яка нетолерантна

соціальна чи етнічна група ризикує втратити своє обличчя та самі основи своєї ідентичності. Толерантність є необхідною умовою реального самовизначення окремих людей та різних спільнот.

У наш час ідея толерантності має практичну цінність, якщо говорити про вплив певних суспільних патологій на національну гідність пересічних громадян. Звичайно, маються на увазі такі хвороби сучасного складного суспільного ладу, як расова дискримінація, апартеїд, міжетнічна ворожнеча, геноцид, лінгвіцид, етнічні чистки та, врешті-решт, усі ті суспільно-політичні наслідки, що спричиняються ксенофобськими ярликами, які їх навішують на ті чи інші етногрупи, як критерій того, кому в житті розкошувати, а кому бути приреченим на животіння або смерть. Помітну роль толерантності у формуванні громадсько-правового ладу (як на місцевому й регіональному, так і на глобальному рівнях) надто добре видно, коли все це розглядається в контексті етнодискримінації, репресій, масових убивств, зґвалтувань, зникнення людей й інших кричущих порушень прав людини та норм людської моралі. Відомий європейському рухові толерантистів С. Кастелліан (XVII ст.) вважав, що той, хто вдається до таких злочинів, має подумки поставити себе на місце гнаного. Доля останнього повинна уявлятися йому тим більше жакливою.

Водночас мусять існувати моральні та правові межі самої толерантності. Може навіть бути так, що толерантність до расизму чи етноциду буде аморальною і непростачною. Моральна відповідальність та юридичний професіоналізм вимагають належної оцінки того соціального контексту подій у суспільстві, де обов'язкова толерантність, а де з нагляду моралі і права доцільна нетолерантність. Іншими словами, йдеться про певний ступінь нетолерантності тоді, коли ідеали безпеки людини та її основних свобод зазнають нападів з боку тих сил, які відкидають правопорядок як перешкоду на шляху нехтування людськими цінностями.

При формуванні толерантних стосунків між етнічними групами включаються певні соціально-психологічні механізми: соціально-перцептивні, компенсаторні та регресивні. Соціально-перцептивні механізми аналізуються на основі виділення в міжетнічних відносинах групи специфічних емоційно-атрибутивних феноменів, що «працюють» в умовах міжетнічної напруженості. Такими феноменами можуть бути такі: посилення міжгрупових відмінностей і зменшення відмінностей всередині групи; збільшення «позитиву» в оцінці власної групи (тобто поглиблення етнокультурних меж); пошук винного за етнічним критерієм;

проектування негативних почуттів, якостей, неприйнятних для власного народу, на інших. Провина, відповідальність за невдачі (в економіці, політичній сфері і т. д.) власного народу переноситься на інші групи або їхніх лідерів, тобто вибудовується пошук причин зовні, а не всередині. Дія компенсаторних механізмів у міжетнічних стосунках розглядається як результат сформованого комплексу «групової неповноцінності». Він включає гіпертрофоване почуття образи, усвідомлення маргінальності, руйнацію етнічної спільності як цілого.

Антиасиміляційні настрої, що виявляються у вигляді відновлення комунікативних функцій «рідних мов», відновлення елементів традиційної культури тощо, переростають у рух за відновлення гідності, які починають сприйматися не тільки в психологічному плані, але і як потреба самоствердження аж до суверенітету етноспільнот в різних формах.

Стосовно питання про те, що таке міжетнічна толерантність, серед етнологів і етнопсихологів постійно точаться дискусії. Найбільш поширеним є розуміння толерантності як індіферентності до етнічних відмінностей. Воно нерідко зустрічається серед людей із високою діловою або загальнокультурною орієнтацією в життєвих настановах, насамперед серед вчених-природознавців, математиків, економістів. Але, буває, його поділяють і ті, хто, як говориться, «втомився» від етнічних, національних проблем і хотів би звести їх «на нуль», проте в реальності таке «рішення» є просто неможливим. Важливо також враховувати, що люди із середовища груп, які не домінують, часто сприймають саму постановку проблеми про толерантність як засіб стимулювати «терпіння», «терплячості», а індіферентність у міжнаціональному спілкуванні – як прагнення забути про потреби народів або навіть як асиміляторські тенденції. От чому розуміння толерантності має не тільки наукове, але і практичне, ідеологічне й політичне значення.

Виходячи з вище сказаного, можна дати наступне визначення поняття «етнонаціональна толерантність». Міжнаціональна толерантність – це моральна якість особистості, що характеризує терпляче ставлення до інших людей незалежно від їх етнічної, національної або культурної належності; терпиме відношення до іншого роду поглядів, вдач, навичок, необхідне стосовно особливостей різноманітних культурних груп або до їхніх представників. Вона є ознакою впевненості в собі й усвідомлення надійності своїх власних позицій, ознакою відкритого для всіх ідейного плину, що не боїться порівняння з іншими точками зору і

не уникає духовної конкуренції. Міжнаціональна толерантність виражається в прагненні досягти взаємної поваги, розуміння й узгодження різнорідних інтересів і точок зору без застосування тиску, переважно методами роз'яснення і переконання. Таким чином, у нашому посібнику ми будемо розглядати толерантність не як позицію самообмеження і навмисного невтручання, згоди на взаємну толерантність, а як прийняття інших такими, якими вони є, і готовність взаємодіяти з ними.

Міжетнічна толерантність виявляється у вчинках, але формується у сфері свідомості і, звичайно, тісно пов'язана з етнічною ідентичністю. Всі види гіперідентичності підвищують рівень інтолерантності в міжетнічних установах. Але на цій підставі вважати етнонаціональну самосвідомість небезпечною, не згадувати про неї було б помилкою, оскільки це веде до посилення складності міжетнічних відносин. Не етнічна самосвідомість узагалі, а гіперболізація її (егоцентризм, етноегоцентризм тощо) негативно впливає на толерантність. Переростання етнічної самосвідомості в гіперідентичність і зростання інтолерантних установок пов'язані не тільки з процесами в психічній сфері, але й у сферах соціального, економічного та політичного життя.

Як бачимо, при психологічному підході сприйняття і відчуття погрози інтерпретується як ситуація, що породжує інтолерантність у міжетнічних взаємодіях. Виходячи з визначення толерантності, ідентифікуємо інтолерантність як якість особистості, що характеризується негативним, ворожим ставленням до особливостей культури тієї або іншої соціальної групи, до інших соціальних груп у загальному або до окремих представників даних груп. Що ж стосується дії ситуативного чинника у великих групах, то соціологи і соціальні психологи виділяють у якості сприятливих такі ситуації, коли етнічні групи мають загальні цілі, інтереси, залежать від співробітництва, взаємодіють при позитивній підтримці уряду, що будує свою етнополітику на засадах інтернаціоналізму.

Етнотолерантність сьогодні – це не ігнорування національного, а, навпаки, максимальна увага до національних інтересів народів, піднесення їхніх духовних цінностей до рівня міжнародних, загальнозначущих. Водночас це означає залучення всіх народів до скарбниці загальнолюдських цінностей, пріоритетними серед яких є ідеї гуманізму, демократії, прав людини.

За таких умов національна самосвідомість органічно з'єднується і вписується в контекст інтеграційних процесів, перетворюється в діючий чинник не розмежування, а зближення народів, сприяє

становленню єдиної світової цивілізації. На порядок денний вноситься нове завдання – консолідація людства заради виживання перед загрозою глобальних проблем, зберігання світу, усвідомлення себе і виживання як єдиного людського роду. Й інтернаціоналізм дійсний, загальнолюдський, тобто інтернаціоналізм як гуманізм, повинен відіграти в цьому процесі свою інтегративну роль. Мова, по суті, йде про інтернаціоналізм не тільки як про політичну, але і як морально-етичну категорію, загальнонаціональну і загальнолюдську цінність. Саме на цій площині стоять такі людські якості, як братерство, доброта, відкритість, порядність, спроможність зрозуміти і прийти на допомогу, толерантність, відчуття загальної долі, загальної відповідальності за майбутнє. У такому розумінні інтернаціоналізм набуває спроможності являти собою вищий духовний щабель інтелігентності, гуманності й чуйності до культурного, духовного досвіду інших народів.

На перший погляд може здаватись очевидним, що інтереси національностей найкраще захистять власні держави. Але історія розпорядилася інакше. Зараз більше трьох тисяч народів, які населяють нашу планету, проживають менше ніж у 200 державах, більшість із яких поліетнічні. І будь-які спроби привести ці цифри у «відповідність» до стандартів титульної нації могли б викликати (а часто і викликають) міжетнічні та міждержавні конфлікти з катастрофічними наслідками.

5.3. Етноспільноти в соціумі

Найменш вибухонебезпечними є ті поліетнічні країни, які утворилися внаслідок природної міграції їхніх національних груп і в яких сильна централізована влада максимально сприяє розквіту всіх етносів, які там проживають.

Формуючись протягом тривалого історичного періоду в складі певної країни, національні спільноти значною мірою асимілюються з основним етносом у культурному, економічному, політичному та інших аспектах. Часто трапляється, що значна кількість представників тієї чи іншої національної групи належить до цієї меншини лише за походженням чи записом у паспорті. З основним же етносом вони мають спільні рід діяльності, економічне та політичне становище, спосіб життя, менталітет, мову тощо. Як бачимо, утворення етногруп на території певної держави шляхом природної міграції зовсім не є запорукою міжнаціональних

конфліктів. Але конфлікти можуть бути спровоковані як основним етнічним населенням завдяки дискримінації етноспільнот, так і національними меншинами через надмірні вимоги до країни проживання.

Зазнаючи значних утисків, національні групи організуються для протесту і використовують усі доступні методи боротьби для досягнення своїх цілей – від легальних акцій до терору. Керівництво країни даремно намагається придушити такі протести основними методами, часто лише сприяючи посиленню опору. Надмірні поступки, як правило, призводять до того, що етногрупи збільшують свої вимоги, домагаючись серед решти етносів більш привілейованого становища. Подібна ситуація спостерігається сьогодні в деяких країнах Європи і Північної Америки. У США, наприклад, негри з дискримінованої меншини перетворюються на привілейовану частину населення і продовжують посилювати свої вимоги.

Те ж саме, але у витонченішій формі відбувається і з єврейськими національними меншинами. Спекулюючи на трагічних сторінках своєї історії (єврейські погроми, геноцид під час Другої світової війни), користуючись могутньою підтримкою міжнародних сіоністських центрів, єврейські общини намагаються захопити основні позиції в усіх сферах суспільного життя в тих країнах, де вони мешкають. Діяльність їхніх національно-політичних та громадських організацій спрямовується на те, щоб зайняти привілейоване становище в суспільстві, зосередити у своїх руках важелі впливу на суспільне життя: політику, фінанси, управління, культуру, освіту, науку, медицину тощо. Для основних етносів важливо не підпадати під вплив таких етноспільнот. Тут необхідно віднайти «золоту середину». Звичайно, права національних меншин не повинні обмежуватися, але їхні надмірні вимоги, які шкодять основному етносу чи іншим національним меншинам певної країни, потрібно стримувати.

Намагання проросійських сил увести в Україні другу державну мову має антиукраїнське нетолерантне спрямування, дискримінаційний характер щодо етнічних українців й інших національних спільнот України, шкодить суверенітету й міжнародному іміджу країни. Чому росіяни в Україні повинні мати більше прав, користуватися більшою повагою, ніж поляки, євреї, греки, інші народи? Будь-яке намагання виділити росіян серед решти національних меншин України було б не лише несправедливим, але і згубним для країни в цілому. Проросійські національно-політичні рухи, домігшись задоволення своїх вимог

один раз, згодом посилюватимуть їх. А за ними з тими ж претензіями цілком справедливо виступатимуть і решта національних меншин.

Конституцією 1996 р. усім національним спільнотам України надані найширші права, які відповідають принципам сучасного права та моралі, і спроби будь-якої національної меншини одержати додатково ще якісь привілеї буде розцінюватися як посягання на суверенітет країни, як антидержавна діяльність і обмежуватися у відповідності з чинним міжнародним і національним законодавством. Повчальним прикладом і водночас застереженням може бути гіркий досвід сучасної Молдови, від якої російська етнотгрупа відірвала частину території, утворивши так звану Придністровську республіку. Подібні зазіхання небезпечні й поширені також і в Україні, особливо в Криму, на Донбасі та деяких інших регіонах компактного проживання етнічних росіян. Не дивлячись на те, що російська громада не зазнала утисків з боку української держави, росіяни часто-густо демонстративно зневажають закони України, домагаються для себе особливого статусу, прагнуть об'єднатися з Росією або увійти до її складу. За такої ситуації відповідальність за можливі втрати суверенітету України внаслідок активізації національно-політичної діяльності російської меншини повністю покладається на політичне керівництво країни, оскільки його прямим обов'язком є обмеження і ліквідація антидержавницької діяльності будь-яких політичних сил.

Толерантність в етнополітиці, практичній діяльності із урегулювання міжнаціональних суперечок з необхідністю має здійснюватись на певних принципах, серед яких заслуговують на увагу такі:

- верховенство права при вирішенні спірних проблем і встановленні міжнаціональної злагоди й порозуміння;
- терпимість влади на непереслідування ненасильницького опору несправедливості (популярність акції непереслідування за громадянську непокору набула апогею в США під час масового руху проти війни у В'єтнамі або антиукраїнські акції в Криму за приєднання півострова до Росії);
- визнання наявності в суспільстві різних поглядів на етнонаціональні потреби, інтереси та сподівання;
- конкуренція в пошуках етнополітичної істини на шляхах демократії та консенсусу;
- урахування правила: «Не роби іншому того, чого собі не бажаєш».

Етнічна толерантність, таким чином, характеризує суспільну схильність особистості до контактів з представниками інонаціональних груп, ступінь розуміння інших культур, є основою для формування лінії поведінки в життєвих ситуаціях.

У цьому зв'язку варто враховувати думку соціологів США, які виділяють три можливі варіанти поведінки етногруп чи особистісних стратегій:

1. Стратегія ізоляції – настанова на національну замкнутість, створення мононаціонального середовища;

2. Стратегія дискримінації – настанова на забезпечення домінуючої ролі своєї етнічної групи в основних сферах життєдіяльності суспільства;

3. Стратегія інтеграції – готовність до встановлення ефективної рівностатусної взаємодії людей різних національностей.

Саме третій варіант відповідає вищезазначеному принципу. Таким чином, стає очевидним, що зовсім недостатньо вкоренити турботу про гарне право, засноване на толерантності, не піклуючись про вирішення нормативних дилем, що стосуються відносин між людиною, правом та суспільством.

Відомо, що в Європі зростає число мігрантів з мусульманського світу. Схоже на те, що мирне спільне проживання мусульман і християн у Європі, із регулярним зростанням мусульманської громади, завершується. На зміну йому приходять часи більш конфліктного співіснування, що в разі ігнорування вирішення релігійних та етнічних питань з боку влади може істотно загостритись у найближчому майбутньому.

Реальні сутички розпочалися в 2004 р. після вбивства мусульманськими екстремістами відомого голландського режисера Тео ван Гога, якого звинуватили в тому, що він зняв образливу для ісламу кінокартину «Покірна». У фільмі були представлені неприйнятні для мусульман кадри з оголеним жіночим тілом і розписаними аятами з Корану. У результаті на території всієї країни дійсністю стали випадки підпалу мечетей. Рівень ненависті місцевого населення до мусульман дійшов такої межі, що були атаковані деякі мусульманські школи. У свою чергу голландські політики виступили з ініціативами, спрямованими на обмеження ісламської пропаганди в мечетях країни. У відповідь мусульмани почали палити християнські церкви та влаштували демонстрацію проти екстремізму. Одне із ісламських терористичних угруповань за межами країни висловилося про свою готовність нанести по Нідерландах удари, якщо не будуть зупинені гоніння на їхніх одновірців. Депутати парламенту Голландії висунули вимоги

змінити законодавство. Вони вважають, що необхідно заборонити служити в мечетях імамам, які не проходили навчання в Нідерландах.

Реакцією в Німеччині на загострення на ісламському ґрунті в Голландії стала пропозиція від одного з німецьких політиків вимагати від мусульман, що приходять до мечеті, читати молитви лише німецькою мовою. Країна не може миритися з тим, що молитви в мечетях вимовляються мовою, яка не зрозуміла тим, хто не є частиною мусульманської громади.

Наразі мусульманські рухи в європейських країнах набувають рис значного організаційного зростання. Системний характер мусульманських організацій на території держав ЄС, про який вже є підстави говорити, свідчить про те, що наступним кроком стане масштабний похід представників мусульманських громад у владу.

Оптимальним шляхом для держав Європейського Союзу було б направлення мусульманських громад у русло толерантної європейської політичної культури, що, у свою чергу, дозволило б уникнути соціально-політичного відчуження європейських мусульман і перетворення їх на маріонеток в іграх радикальних та екстремістських сил. Проблеми з мусульманами є ідеальним ґрунтом для поширення ідей фашизму, які поступово набирають популярності в країнах ЄС. З огляду на це, нинішня європейська еліта стоїть перед серйозним випробуванням вирішення проблеми суспільного консенсусу, за якого жодна громада в країнах Європейського Союзу не відчувала б себе ображеною.

Використання міжетнічних конфліктів з політичною метою містять небезпеку для «нового» розумного світового ладу. На нашій планеті є 132 країни із населенням понад мільйон чоловік кожна. З них 12 країн етнічно є майже однорідними, у 25 країнах одна етнічна група складає 90% населення, у 31 країні одна етнічна група складає 50%, а в 39 – країнах жодна з етнічних груп не складає більше 50% населення. Ці статистичні дані дуже переконливі й водночас тривожні: етнічно однорідна держава – це виняток. Будь-яка вимога щодо того, що держава має бути етнічно однорідною, є політичною провокацією, що загрожує конфліктом, який з часом може призвести до класичних проблем і загрози міжетнічному миру та безпеці, можливості масових порушень прав людини, вимушених міграцій.

Сплески міжетнічних конфронтацій досягають своїх вершин, коли країни і народи вступають у смугу кризового безладдя як політичного, так і економічного. По-перше, виникає питання: хто винен? Звичайно, чужоземці: євреї, які начебто зайняли всі ключові

місця в бізнесі; «особи кавказької національності», без яких начебто не обходиться жодний злочин; цигани, які нібито тільки і вміють, що красти, танцювати і співати під гітару; москалі, які ніби спричинили численні біди українцям, тощо.

Ідеологія недавнього минулого декларувала створення на 1/6 частині земної суші нової людської спільноти – радянського народу. І здавалося, мета була досягнута: великій спільній культурі слугували люди різних національностей і рас. Ми пишалися досягненнями грузинського кінематографу, українськими співцями, вірменськими художниками, а Расул Гамзатов, Едуардас Межелайтіс, Олжас Сулейменов були для нас аж ніяк не іноземцями. Але радянські часи ніяк не можна назвати періодом міжнаціональної ідилії, тому що не можна стерти із пам'яті переселення цілих народів, стерилізацію національних культур, волюнтаристський розподіл кордонів між республіками.

Виселення цілих народів, ведення позаправової боротьби з космополітизмом, перекроювання на свій манер історії й географії не пройшли безслідно. Тектонічні за своєю силою соціальні зрушення оголили старі проблеми й привели до появи нових. Чи будемо ми такими терпимими і уважними один до одного, щоб зрозуміти: ця проблема не потребує «хірургічного» втручання? Скальпель, устромлений Кремлем у тіло Чечні, лише нашкодив, породивши нове явище – тероризм і страх у країні. І це досить сумне явище. Адже жити нам все одно поряд і разом. Так розпорядилася історія.

Але коли сформований стереотип упередженості до певних національностей, то досить невеличкої іскри, щоб пролунав вибух. Ось один із нетипових, але повчальних прикладів у Москві. Масла у вогонь підлили вісім хуліганів, які на вулиці Юності напали на азербайджанців – торговців квітами. Це сталося 18 квітня 2002 р. Після бійки трьох торговців відправили з тяжкими травмами до лікарні. Тому в суботу біля кожної станції метро та біля всіх ринків було виставлено посилені наряди міліції. Чорношкірі студенти московських вузів суворо виконували рекомендацію Асоціації іноземних студентів у Росії: запастися харчами і з п'ятниці до понеділка не залишати гуртожитків. Багатьом посланцям із заможних країн ці заходи видалися малоефективними, і вони на три дні переселилися до дипломатичних місій своїх держав, де охорону було помітно посилено. Ті студенти, що їх не змогли прийняти посольства, запасалися не лише продуктами, а й бейсбольними битками. Азербайджанські, вірменські, грузинські родини не відпустили своїх дітей до школи. Але хоч, як це не дивно, усі ринки

Москви цього дня працювали, однак особливого напливу покупців не було. Москвичі вирішили відсидітися вдома або на дачах. Усупереч очікуванню субота була відносно спокійною. Та й у ніч із суботи на неділю зафіксовано лише один напад на іноземця: на Арбаті було побито третього секретаря посольства Великобританії. Невідомі, які перетинали пішохідну вулицю на «Мерседесі», вискочили з машини, вдарили дипломата кілька разів по голові й помчали до центру. Міліції затримати їх не вдалося.

До речі, саме 20 квітня того ж року російські газети за якимсь дивним збігом широко розповіли про положення Закону «Про громадянство Російської Федерації». Цей закон містить жорсткіші вимоги до тих, хто бажає стати громадянином Росії: з'явилася вимога про обов'язкове знання російської мови та Конституції країни, про необхідність прожити в Росії п'ять років від дня одержання посвідчення на проживання. Коментуючи положення Закону, преса зазначала, що він має поставити заслін проникненню до країни «всіляких покидьків суспільства». В цьому прагненні бритоголових та законодавців Росії цілком збіглися. Тільки перші віддають перевагу очищенню Росії за допомогою фізичної сили, а другі – силою закону. Чимало спостерігачів у Москві тепер міркують: випадково чи ні коментарі до Закону та детальні розповіді про програмні цілі неонацистських організацій з'явилися в газетах одного й того самого дня і навіть органічно доповнюють одне одного?

З одержанням конституційного права свободи слова ми вільно можемо говорити про свої симпатії та антипатії, починаючи від закидів у бік якихось дій президента чи урядовця і закінчуючи нашою неприязню до представників певних етнічних груп. Але тут ми ризикуємо, сп'янівши від свободи, перейти межі, за якими свобода обертається на вседозволеність. А остання – це шлях до нетерпимості і нетолерантних вчинків та дій.

5.4. Держава та етноси: проблеми толерантності в умовах суперництва і співробітництва

Проблема толерантності державних інституцій та політичних об'єднань, що репрезентують інтереси національних меншин, стала актуальною внаслідок глобальних процесів, пов'язаних з так званим «етнічним ренесансом». Цей феномен виявився реакцією на тенденцію світової культурної уніфікації, призвів до зростання національної самосвідомості та прагнення до збереження

національної своєрідності. Етнос намагається консолідуватися як політична сила, закріпити свої політичні права аж до утворення автономії та незалежної держави.

Етнічний ренесанс – передумова і один із шляхів та засобів вирішення багатьох проблем, що існують у сучасному поліетнічному суспільстві. Цей процес сприяє, по-перше, зближенню ціннісних духовних та культурних надбань різних етнонаціональних спільнот, по-друге, пом'якшенню класового розшарування, протистояння і боротьби, по-третє, встановленню тісних і конструктивних відносин людини з великим деперсоніфікованим суспільством. До цього слід додати і те, що в посттоталітарних суспільствах етнічне відродження допомагає усвідомленню й утвердженню свого етнічного чи національного «Я» або «Ми», а також досягненню й захисту культурно-масових й інших пільг та привілеїв для непривілейованих спільнот на принципах толерантності.

Прийнята Радою Європи Європейська Хартія регіональних мов та мов національних меншин спрямована на захист мов з невеликою кількістю носіїв. Така подія продиктована толерантним усвідомленням того, що «охорона і розвиток регіональних мов або мов національних меншин у різних країнах та регіонах Європи є важливим внеском у розбудову континенту на принципах демократії та культурного розмаїття в рамках національного суверенітету і територіальної цілісності». Країни, що підписали цю Хартію, зобов'язалися «сприяти використанню регіональних мов або мов національних меншин в усній і письмовій формі, у державному та приватному житті і/або заохоченню такого використання».

Історія знає приклади активної реакції меншин на посилення нетолерантної асиміляційної політики. Чи не першими до такої політики вдалися англійська адміністрація в Ірландії та російська влада щодо України, Білорусі та Польщі? У першій половині XIX ст. англійська влада розгорнула масову кампанію винищення ірландської мови, яка проводилася жорсткими методами – аж до перейменування топонімів, покарання учнів за вживання ірландської мови або навіть окремих ірландських слів у межах школи тощо. Вибір такої політики значною мірою зумовлений історично сформованим характером взаємин між ірландцями та Великобританією. Ірландія вважалася найменш лояльною частиною Об'єднаного Королівства, тому влада намагалася позбавити її мешканців національної ідентичності. Показово, що мовна політика щодо Уельсу, населення якого зберегло свою мову, але при цьому не

виявляло активних сепаратистських намірів, була значно ліберальнішою.

Сучасну політику офіційного Лондона щодо Шотландії та Уельсу «можна розцінювати як спробу «превентивного» розв'язання проблеми, яка поки що не є гострою. Націоналістичні настрої у Шотландії ще не настільки сильні, щоб змусити британський уряд застосовувати якісь особливі заходи; в Уельсі позиції націоналістів ще слабші. Лейбористський уряд вирішив зробити «крок на випередження», призначивши референдум про надання автономії для Шотландії та Уельсу. Такий підхід є взірцем демократичного розв'язання національної проблеми. У ситуації, що розглядається, уряд Британії діє не як представник егоїстичних інтересів національної більшості, а намагається врахувати інтереси всіх національних груп, а також переважаючі тенденції суспільного та національного розвитку, властиві Британії та Європі в цілому, виходячи з нової системи цінностей, покладеної в основу соціальної та національної політики європейської спільноти.

Асиміляторська політика колишньої Росії щодо України та Білорусії нагадує політику Англії щодо Ірландії. Відомий указ Катерини II, в якому російській адміністрації цих територій давалася вказівка викоринити в населення України, Білорусії, Смоленщини (остання на той час була переважно білоруськомовною) уявлення про себе як народи, відмінні від великоросів. Найбільша увага приділялася саме Україні, оскільки сепаратистські настрої останньої були найпоширенішими, а з часів Гетьманщини збереглися автономні соціальні та освітні інституції.

Якщо більшій частині Ірландії у 20-х р. XX ст. вдалося вибороти незалежність, то Україна на той час здобула лише формальну державність як республіка у складі колишнього СРСР, де національне відродження (назване згодом «розстріляним») поступилося місцем відновленню асиміляторського державного курсу, який проводився в умовах тоталітарного суспільства.

Саме та обставина, що український етнос, як і інші національності на території колишньої Української РСР, фактично мали статус національних меншин, зумовила відсутність будь-яких національних образ щодо українського народу та держави після здобуття незалежності України. Якщо у свідомості національних меншин й існують якісь національні образи, то вони адресовані колишньому Радянському Союзу: у кримських татар та німців – за депортацію, у поляків, угорців та румунів – за репресії проти національно свідомих представників цих етносів. Характерно, що саме ті національні меншини, у свідомості яких яскраво виявлені ці

історично сформовані образи щодо радянського режиму, лояльніші до самої ідеї української державності, аніж ті меншини, у свідомості яких ці образи майже відсутні.

Разом із тим тоталітарний характер радянського політичного режиму сприяв формуванню особливої соціально-психологічної атмосфери недовіри та ворожості, у тому числі й у сфері міжнаціональних відносин. Атмосфера ворожості, що сформувалася в радянському суспільстві, виявилася наприкінці 80-х рр. саме у вигляді міжетнічних конфліктів, першим з яких був вірмено-азербайджанський, пов'язаний з проблемою територіальної приналежності Нагірного Карабаху. Соціально-психологічна атмосфера дозволила конфлікту поширитися і перетворитися на взаємний геноцид та відкритий військовий конфлікт. До того ж офіційна Москва обрала позицію, яка не сприяла приборканню конфліктної ситуації. Замість того, щоб стати арбітром та посередником у розв'язанні проблеми, радянське керівництво почергово підтримувало то азербайджанську, то вірменську сторони, що, врешті-решт, призвело до недовіри центральній владі як вірмен, так і азербайджанців. Апофеозом такої політики стало введення радянських військових частин до Баку, що спричинило загибель десятків мирних громадян. Не маючи Москву за авторитет, конфліктуючі сторони змушені були шукати посередників в особі міжнародних організацій, зусиллями яких вдалося призупинити бойові дії. Після розпаду Радянського Союзу негативний характер міжнаціональних відносин став дестабілізуючим фактором політичного життя новоутворених держав. Це виявилось в сепаратистських рухах Придністров'я, Абхазії, Чечні, Криму.

Якщо в Чечні та Абхазії ці рухи сформувалися на основі історичної боротьби їхніх народів за самовизначення, то в Придністров'ї та Криму зустрічаємося з феноменом «нових національних меншин», тобто меншин, які виникли у зв'язку з розпадом великої держави. Внаслідок такого розпаду частина переважаючого в певному регіоні новоутвореної держави етносу опинилася в статусі етнічної меншини і відмовляється приймати цей новий для неї статус. Ситуацію в Криму ускладнює присутність ще однієї національної меншини – кримських татар, взаємини якої передусім з російською громадою складаються напружено через негативний історичний досвід цих взаємин.

Таким чином, тоталітарне минуле не сприяє побудові конструктивних міжнаціональних відносин, а також здатності до конструктивної взаємодії державних органів та політичних об'єднань, що репрезентують інтереси національних меншин.

Несправедливе минуле є чинником, який має вияв насамперед в існуванні серед представників певних національних меншин переконань про «історичні образи» щодо них з боку держави, в якій вони проживають.

Дія цього чинника помітна не тільки в нашій країні, але й, наприклад, в Іспанії, яка також порівняно недавно позбулася тоталітарного минулого. Саме в період існування франкістського режиму сформувався ряд проблем взаємодії центрального уряду з регіонами, які виявилися в радикалізації національного руху, особливо на прикладі країни басків. Баскський сепаратизм сягає корінням середньовіччя. У 1894–1895 рр. була утворена Баскська націоналістична партія (БНП), яка і сьогодні залишається однією з найвпливовіших політичних партій у Басконії. Ліквідація франкістським режимом автономії Басконії сприяла значному зростанню націоналістичних настроїв. У 1962 р. група лівих націоналістів виходить з БНП та утворює самостійну політичну організацію «Еускаді та свобода» (ЕТА). На першому з'їзді БТА засновано військовий, політичний, робітничий та культурний фронти боротьби проти режиму. ЕТА самовизначилася як «революційний рух за національне визволення». Його мета – створити самостійну баскську державу, яка повинна увійти до Європейського співтовариства на федеративній основі. Єдиним реальним засобом для досягнення цієї мети в умовах фашистського режиму проголошувалося «революційне контрнасильство». Його тактикою було обрано руйнування створеного національною партією образу баскського народу як миролюбного за природою та використання досвіду Франко – ефективного застосування насильства. На базі політичного крила ЕТА у 1971 р. засновано партію «Ері Батасуна», метою якої було також утворення баскської держави. Коли після смерті Франко в Іспанії розпочалися демократичні реформи, ЕТА зайняла суперечливу позицію. З одного боку, вона проголосила підтримку руху за демократію. Але разом із тим ЕТА вважає збройну боротьбу єдиним засобом досягнення мети. Наприкінці 1976 р. ЕТА відновила терористичну діяльність.

Проведений у жовтні 1975 р. референдум проголосив утворення автономії Басконії. Надання автономії дещо зменшило підтримку ЕТА з боку громадськості, однак у середині 80-х рр. у Басконії розпочалося нове піднесення націоналістичних настроїв, зумовлених нерозв'язаністю проблеми баскської автономії, непослідовною політикою уряду, наявністю гострих суперечностей між ним та національним урядом Басконії як у розумінні ряду положень статуту автономії, так і в способах її реалізації.

У країнах з тоталітарним минулим на міжнаціональних відносинах негативно позначається атмосфера нетолерантності, що зумовлює взаємні, часто завищені претензії влади та національних меншин. Як показали результати соціологічного моніторингу, в Україні спостерігається зростання упередженості у сфері міжнаціональних відносин щодо росіян, євреїв, поляків, румунів, «україномовних» українців. Але йдеться не про посилення національних упереджень, а про те, що відповіді респондентів щодо їхньої наявності стають «щирішими» (тобто адекватними реальним почуттям і відносинам етнічних суб'єктів). Відзначено низький рівень національної толерантності, що ускладнює відносини державних інституцій з національними організаціями.

Передумови виникнення та своєчасне упередження нетолерантності потребують:

а) вивчення і задоволення політичних, культурно-освітніх та інформаційних потреб національних меншин;

б) відповідних заходів щодо повернення і облаштування депортованих народів;

в) формування засад демократичного суспільства, міжетнічного миру і злагоди;

г) повернення до активного суспільно-політичного життя країни історично традиційних етнічних громад, які проживають в Україні.

Для вивчення культурно-освітніх та інформаційних запитів національних меншин відповідним управлінським структурам необхідно:

а) систематично проводити поетапне соціально-психологічне дослідження таких запитів, починаючи з численних і закінчуючи нечисленними етнічними групами, а також депортованими народами;

б) аналізувати результати цих досліджень з метою прогнозування змісту, форм і обсягів задоволення культурно-освітніх та інформаційних потреб цієї категорії громадян України;

в) удосконалювати комплексну загальнодержавну програму оптимального задоволення культурно-освітніх та інформаційних потреб національних меншин і депортованих народів України;

г) постійно вести інформаційний моніторинг як позитивного, так і негативного вияву етнополітичного процесу й повернення та облаштування депортованих народів на Україну.

Для розвитку в Україні засад демократичного суспільства, міжетнічного миру і злагоди необхідно:

а) формувати серед різних соціальних верств і професійних категорій українського суспільства соціальну потребу толерантного

і поважного ставлення до потреб національних меншин і корінних народів;

б) проводити комплексні науково-теоретичні, науково-практичні конференції, семінари, симпозиуми, рекомендації яких обов'язково доводилися б до широких кіл громадськості та владних структур держави для практичного застосування в управлінні суспільством;

в) залучати вчених соціологів, етнополітологів, психологів, економістів, інших спеціалістів до вивчення цих складних проблем з метою вироблення і втілення в національне життя подальших практичних рекомендацій.

Така діяльність має вестися постійно на основі відповідної концепції політичного розвитку України.

5.5. Досвід Ради Європи у формуванні толерантних відносин

Рада Європи намагається привернути увагу до проблеми захисту прав національних меншин одночасно як на правовому, так і на політичному рівнях. На політичному рівні робота організації спрямована на встановлення і збереження клімату довіри та взаєморозуміння між різними групами, які утворюють суспільство. Рада Європи сприяє зусиллям в цій галузі двома способами:

1. Пропонує свою допомогу та поради кваліфікованих експертів органам державної влади з метою підготовки достовірних договорів, розробки національних заходів або політики, що стосується положення тієї чи іншої меншини.

2. Сприяє реалізації експериментальних проектів на низовому рівні, спрямованих на встановлення добрих відносин між меншинами та «місцевою» більшістю.

Продовженням цієї роботи стало створення програми «Заходи щодо встановлення довіри у громадянському суспільстві», в якій були об'єднані заходи превентивного характеру з тим, щоб не допустити переростання напружених ситуацій у серйозні конфлікти. Всі ці заходи мають практичний характер і мають на меті сприяти ліквідації бар'єрів, які роз'єднують громади, дозволяючи людям висловлюватися та довідуватися про конкретні проекти і разом працювати над ними. Такий обмін досвідом вважається ефективним способом, який дозволяє людям краще пізнати та зрозуміти один одного і утримує їх від насильства як засобу вирішення проблем. Найважливіша властивість усіх цих

проектів полягає в тому, що вони здійснюються на умовах партнерства з неурядовими організаціями. Проектами, що реалізуються сьогодні, є міжкультурний центр професійної підготовки та досліджень у Тимішоарі (Румунія) та регіональна двомовна (естонсько-російська) телестудія в Естонії.

Проблема захисту прав національних меншин вимагає також поглиблення координації зусиль Ради Європи з іншими міжнародними міжурядовими організаціями. Зокрема, після того, як ОБСЄ заснувала посаду Верховного комісара в справах національних меншин, Рада Європи налагодила тісні стосунки з ним у виконанні його функцій.

Європа – це багате розмаїття традицій та культур. Падіння «залізної завіси» у 80-х рр., яке дозволило налагодити стосунки між Сходом та Заходом, і майже цілковите скасування прикордонного контролю між державами-членами Європейського Союзу в майбутньому зроблять таке розмаїття ще більш очевидним. Відкритість суспільств та дух толерантності продовжуватимуть процес трансформації цього розмаїття в безцінне багатство народів Європи.

У різні часи історичного розвитку Європи співіснування різних традицій та культур часто перебувало під загрозою. Релігійні переслідування XVI та XVII ст., єврейські погроми у Європі, знищення в концтаборах євреїв, циган, інвалідів під час Другої світової війни, недавні жакливі «етнічні чистки» в колишній Югославії є найгіршими проявами нетерпимості.

Принцип терпимості є гарантією збереження в Європі відкритого і такого, що поважає культурну самобутність, суспільства, до якого ми прихильні. Сприяння терпимості та поваги до інших людей – складова частина роботи Ради Європи з моменту її заснування.

Глави держав та урядів держав-членів Ради Європи під час зустрічі у Відні в 1993 р. підкреслили небезпеку того, що історія має властивість повторюватися, та висловили стурбованість із приводу «сьогоднішнього відродження расизму, ксенофобії та антисемітизму, розвитку атмосфери нетерпимості, збільшення актів насильства (особливо стосовно мігрантів), поведінки, яке принижує людську гідність, а також випадків дискримінації, що його супроводжують». Для того, щоб протидіяти таким загрозам, Рада Європи надала пріоритетного значення антидискримінаційним заходам у всіх сферах своєї діяльності (політичній, освітній, культурній, юридичній, соціальній, на рівні місцевих та регіональних органів влади, з молоддю). Підписанням

Віденської декларації 9 жовтня 1993 р. держави-члени Ради Європи взяли на себе політичні зобов'язання щодо найенергійнішої боротьби з проявами расизму, ксенофобії, антисемітизму і нетерпимості.

У 1994 р. було засновано Європейську комісію проти расизму і нетерпимості (ЄКРН), завданням якої стало посилення правових і політичних гарантій проти будь-яких проявів дискримінації та посилення міжурядового співробітництва в усіх галузях діяльності Ради Європи. Зокрема, перед ЄКРН поставлені такі завдання: робити огляд законодавства держав-членів Ради Європи, практичної політики або інших заходів, спрямованих на боротьбу з расизмом, ксенофобією, антисемітизмом і нетерпимістю, а також оцінювати їхню ефективність; пропонувати здійснення подальших заходів на місцевому, національному та європейському рівнях; давати державам-членам рекомендації загальнополітичного спрямування.

Європейська комісія проти расизму і нетерпимості здійснює моніторинг ситуації щодо проявів расизму і нетерпимості в державах-членах Ради Європи шляхом застосування «покрайнього підходу». Такий підхід передбачає поглиблене дослідження становища в кожній країні-члена Ради Європи як передумову для розробки і висунення конкретних пропозицій. На основі глибокого аналізу ситуації комісія допомагає національним урядам урегулювати певні конфлікти або подолати певні недоліки в цій сфері. Доповіді щодо ситуації в кожній країні оприлюднюються. Вже оприлюднено доповіді ЄКРН по Бельгії, Болгарії, Греції, Данії, Естонії, Ірландії, Іспанії, Італії, Литві, Ліхтенштейну, Люксембургу, Мальті, Нідерландах, Німеччині, Норвегії, Польщі, Португалії, Російській Федерації, Словаччині, Словенії, Сполученому Королівстві, Фінляндії, Франції та Швейцарії. Публікація доповідей є початком постійного і активного процесу обміну думками між ЄКРН та державними органами кожної із держав-членів Ради Європи з тим, щоб знайти рішення проблемам расизму та нетерпимості, які стоять сьогодні перед Європою.

Новим і важливим утворенням у структурі Ради Європи і запровадженій нею системі захисту прав людини є інститут Уповноваженого Ради Європи з прав людини. Інститут Уповноваженого з прав людини, на відміну від Європейського Суду з прав людини, не передбачатиме юридичних функцій, а буде «сприяти вивченню, усвідомленню та повазі до прав людини, втілених у правозахисних інструментах Ради Європи». Серед функцій Уповноваженого визначено, зокрема, «встановлювати можливі недоліки в законодавстві та практиці держав-членів з

точки зору їх відповідності правам людини, визначеним в інструментах Ради Європи, сприяти ефективній імплементації цих стандартів державами-членами та допомагати, за їх згодою, їх намаганням усунути такі недоліки».

Уповноважений має право на свій розсуд і в межах своїх повноважень вчиняти дії за будь-якою інформацією, яку він отримує від будь-яких органів або осіб. Він готує рекомендації, висновки та доповіді, у тому числі подає щорічну доповідь Комітету Міністрів та Парламентській Асамблеї. До його компетенції належить прямий контакт з урядами держав-членів Ради Європи.

Серед перших важливих кроків Уповноваженого РЄ з прав людини слід відзначити здійснення ним ознайомчого візиту до Російської Федерації, включаючи регіон Північного Кавказу. Відповідну доповідь Уповноважений подав на розгляд Комітету Міністрів та Парламентської Асамблеї.

Отже, головне завдання інституту Уповноваженого Ради Європи з прав людини – політичними методами забезпечувати повну і ефективну повагу в усіх державах-членах до вимог правозахисних інструментів Ради Європи (конвенцій, хартії, рекомендацій, резолюцій тощо).

Унікальним і найбільш прийнятним для більшості держав у нинішніх умовах можна назвати досвід Ради Європи. Методи організації не передбачають яких-небудь різких демаршів або руйнівних військових операцій. Рада Європи виходить з того, що країни, які передусім самі зацікавлені в дотриманні високих стандартів, зокрема у сфері прав людини, взаємодіють з організацією на основі взаємної довіри і добросовісності. Тому Рада Європи в першу чергу прагне допомогти своїм учасникам розібратися в тих проблемних ситуаціях, які виникають на території країн-членів організації і входять до її компетенції.

Основним прикладом співпраці Ради Європи з ООН залишається діяльність обох інститутів у Косово. Взаємодія Ради Європи з ОБСЄ зараз також в основному зводиться до здійснення міжнародних домовленостей відносно Косово. Проте представники цих європейських організацій проводять зустрічі для обміну думками і з інших гострих для Європи питань (Молдова, Нагірний Карабах, Чечня).

Цікавим є питання про відносини Ради Європи й України, яка приєдналася до цієї найавторитетнішої організації 9 листопада 1995 р. На сьогодні Україна виконала переважну більшість своїх зобов'язань перед Радою Європи, взятих під час вступу до цієї організації, в тому числі всі свої зобов'язання щодо підписання

багатосторонніх договорів Ради Європи (конвенцій, угод, хартій, протоколів). 16 із 17 міжнародно-правових інструментів Ради Європи, за якими Україна мала зобов'язання щодо ратифікації, набули чинності для нашої держави. Єдиним винятком є Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, і зараз розглядається питання про її ратифікацію.

5 квітня 2000 р. Асамблея провела окреме обговорення питання «Репатріація та інтеграція кримських татар» на основі доповіді лорда Понсонбі (Великобританія), підготовленої за підсумками його ознайомчою візиту до Києва та Автономної Республіки Крим. Метою цієї доповіді було привернення уваги країн-членів Ради Європи до гуманітарного становища кримськотатарського народу. В результаті Асамблея ухвалила Рекомендацію № 1455 (2000 р.) щодо репатріації та інтеграції кримських татар, в якій дала відповідні настанови Комітету Міністрів РЄ, а саме: посилити діалог з міжнародними організаціями в справі допомоги кримським татарам; запросити Україну приєднатися до Банку розвитку Ради Європи та доручити останньому вивчити можливість надання допомоги кримським татарам, зокрема у вирішенні проблем їхнього облаштування та соціальної інфраструктури; запросити Євросоюз посилити свою участь у проектах допомоги кримським татарам і закликати держави-члени РЄ надати ефективну допомогу Україні на дво- та багатосторонньому рівнях через їхню участь у реалізації цільових проектів, спрямованих на вирішення проблем кримських татар; закликати Росію, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан провести двосторонні переговори з Україною з метою спрощення процедур надання громадянства України кримським татарам.

Асамблея також запросила уряд України та регіональні органи влади Автономної Республіки Крим вивчити досвід інших країн-членів Ради Європи стосовно представництва національних меншин у світлі відновлення та гарантування прав кримських татар щодо навчання кримськотатарською мовою та використання їхньої мови у приватних та офіційних справах.

20 червня 2000 р. відбувся робочий візит до Ради Європи Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової. На засіданні Керівного комітету Ради Європи вона виступила з доповіддю, в якій поділилася з високими експертами своїми думками про сучасні проблеми захисту прав людини в Європі і, зокрема, в Україні. Особливий наголос у доповіді було зроблено на проблемі запобігання порушенню прав людини, яке має сьогодні глобальний характер. Ніна Карпачова підкреслила, що саме Рада Європи має необхідний потенціал для створення такого нового

механізму. Увага європейських експертів була привернута також до необхідності реального втілення в життя принципів рівноправності та недискримінації. Доповідь українського Омбудсмена була позитивно сприйнята в Раді Європи і впливатиме на підвищення міжнародного іміджу України. Активна дискусія за підсумками доповіді засвідчила велику зацікавленість європейських експертів до ситуації щодо прав людини в Україні.

Отже, стосунки з Радою Європи стають все вагомим чинником розвитку внутрішніх етнополітичних процесів та правової системи в Україні.

Конструктивного значення набула активна діяльність Ради Європи щодо захисту прав національних меншин. Рамкова конвенція про захист національних меншин та Європейська хартія регіональних мов або мов меншин є важливими інструментами Ради Європи, які розгорнуто та конкретизовано формулюють основні засади й основні права етнічних меншин і сприяють їхньому активному включенню у всі сфери суспільного життя. Заходи організації в цій сфері мають велике значення і є вагомим внеском у запобігання етнічних конфліктів і сприяють встановленню безпеки на континенті.

Запитання і завдання

1. Як Ви розумієте толерантність в етнополітиці.
2. Проблеми етнотолерантності в електоральному процесі.
3. Наведіть приклади етнотолерантності у вашому колективі.

Рекомендована література

1. Декларація принципів толерантності // Віче. – 2002. – № 11. – С. 12-13.
2. Нейган В. Толерантність і міжнародний правопорядок // Політична думка. – 1995. – № 2-3. – С. 4-13.
3. Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К.: Фонд «Європа XXI», 2002. – 312 с.
4. Толерантність у поліетнічному суспільстві: питання теорії і практики. – К.: Фонд «Європа XXI», 2003. – 156 с.

ТЕМА 6.

ЕТНІЧНИЙ ВИМІР МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

6.1. Причини та особливості еміграції з України

Здається, зовсім недавно закінчилися нелюдські випробування комуністичним експериментом над багатостраждальним українським народом. Спочатку нас винищували у громадянській та Вітчизняній війнах, депортували до Сибіру і на Північ, морили голодом. І ніхто до цього часу не підрахував, скільки ж втрачено в такий спосіб наших людей. Здебільшого слід погодитись з думкою, яка побутує: це комусь і дотепер вигідно, щоб ми не знали правди. Достовірно й те, що цифра наших втрат сягає не одного десятка мільйонів чоловік. Але на цьому наші втрати зі здобуттям незалежності не припиняються.

Стає гірко, образливо за народ, нашу країну, коли усвідомлюєш, що минуло стільки років од часу здобуття незалежності, а й досі живемо й працюємо у глибокій, затяжній системній кризі. За часів президентства Л. Кучми Україну поглинула глибока системна криза у всіх галузях життєдіяльності: політичній, економічній, соціальній, екологічній, духовній. Незважаючи на гучні запевнення можновладців про райдужні зміни в економіці, реально в Україні рік у рік знижувався рівень як промислового, так і сільськогосподарського виробництва. На 2003 р. ВВП на душу населення в Україні складав 600 дол. Це в чотири рази менше, ніж у Росії. У Німеччині цей показник дорівнює 25 тис. дол., у Польщі – 4,5 тис., в Болгарії – 1,55 тис. дол. За рейтингом ООН, за рівнем ВВП на душу населення Україна посідала 102-ге місце в світі (2003 р.).

Починаючи з 1998 р., в Україні призупинилося падіння і спостерігається зростання виробництва. Але темпи розвитку були занадто повільні і не змогли вивести країну на рівень досягнень передових держав. Чи був прогрес у політиці, яка мала суттєво впливати на економіку? Розкрадання, корупція, бюрократизм, «касетні» та «кольчужні» скандали перетворили Україну в державу з несприятливим інвестиційним кліматом. Якщо порівняти польську економіку, то за останнє десятиріччя західні інвестори вклали в неї 40, а до нашої лише 4 млрд дол. США. Постійна міжпартійна боротьба, виснажливі змагання за президентський трон чи крісло прем'єра, безкінечні зміни міністрів та уряду в цілому аніскільки не додають авторитету нашій країні у світі.

Жодна із майже сотні партій так і не змогла здобути підтримку в народі. Це тому, що кожна з них відстоює не інтереси народу, а суто власні чи корпоративні інтереси. За таких умов, очевидно, минуть не роки, а десятиліття, аж поки світова спільнота визнає Україну стабільною і демократичною державою.

Тривала системна криза, так звані ринкові перетворення, які здійснювались часто людьми безпринципними й ненажерливими, довели до відчаю мільйони тих, хто чекав кращого у вільній Україні. Зупинилась донедавна могутня промисловість, доведено до вимирання село, заростають бур'янами родючі землі, мільйони людей опинилися на межі виживання і жебрацтва, – і в той же час купка людей, привласнюючи державне майно в ході «прихватування», розпродуючи за безцінь заводи й рухоме майно держави, казково збагачувалась. За міжнародними стандартами більшість населення бідує, а частина попросту недоїдає. І це під зловісні демонстрації купання в розкошах і марнування ресурсів країни невеликою купкою нуворишів. «Як могли нібито цивілізовані люди пограбувати собі подібних, кинути їх у новий голодомор і злидні, та ще й хизуватись цим зі сторінок привласнених ЗМІ ситими пиками, лізти у владу», – запитують люди.

Важка праця робітників, яким «пощастило» ще десь заробляти копійку, стреси та невпевненість у завтрашньому дні службовців, пияцтво, паління та наркотики призвели до скорочення середньої тривалості життя чоловіків на десять років порівняно з жінками, і тепер вона коливається в межах 63 років.

Однією із ознак кризового стану країни є низька народжуваність; за рівнем життя Україна посідає одне із останніх місць у світі. Відбувається безпрецедентне, як для минулого часу, скорочення тривалості життя (на 2003 р. 108-ме місце в світі). До основних причин зниження народжуваності вчені-демографи відносять соціально-економічні – ті, що пов'язані з рівнем життя людей, насамперед із сферою праці. Ціна робочої сили у нас фактично дорівнює нулю. У заробітку працюючих не закладено коштів, яких би вистачило на утримання двох і більше дітей, тобто аби підтримувався хоча б щорічний баланс померлих і народжених дітей. Заробітна плата працівника промисловості на одну годину становить в Україні лише 3 грн. 26 коп. або 0,6 дол. США, що вдвічі менше, ніж у Чехії, та в 53 рази менше, ніж у Німеччині. Офіційний рівень безробіття у 2002 р. становив понад 11% (3 млн осіб). Розмір середньомісячної заробітної плати у нас нижчий за рівень цілковитих злиднів (4 дол. на особу за добу, за оцінками ООН).

Вражаюча соціальна нерівність і несправедливість у розподілі доходів та багатств стали джерелом політичної нестабільності, гальмом відродження та підтримки постійного економічного ефективного зростання й належного добробуту населення. Усе це є показником того, що політична система ще не відповідає тим умовам, які б робили її ефективною, а владу – легітимною.

В Україні як не було, так і немає поки що єдиної всеукраїнської ідеї побудови та розвитку держави. Така безвихідь цілком влаштовує владу, яка сплелася з тіньовими структурами нашого суспільства. Нехтуючи такими загальнолюдськими цінностями, як порядність, чесність, патріотизм, владоможці цинічно занижували в сотні разів вартість державної власності, скуповуючи її практично за безцінь. А щоб загальнолюдська мораль не заважала розкратити державу, її просто зневажали, ігноруючи закони. Чи є можливість у найближчому майбутньому відродити справедливість? Утім, спершу запитаймо, чи зацікавлені в цьому тіньові структури? Звичайно, ні.

Вражають результати «реалізації» програми Л. Кучми щодо подолання бідності в нашій країні. Тільки за офіційними даними понад 13 млн населення відноситься до категорії бідних. Поряд із жахливою екологічною ситуацією бідність негативно позначається на здоров'ї людей. Щорічно наша спільнота недораховується внаслідок смерті майже 400 тис. осіб. Смертність удвічі перевищує народжуваність. У бідній країні злиденна й медицина, дедалі більше хворих на гепатит, туберкульоз, онкологічні та венеричні хвороби.

Разючим показником недовіри до кучмівської влади є те, що мільйони українців змушені тікати, залишаючи Україну в пошуках заробітку, і поневірятись в якості нелегальних емігрантів чи біженців. За неофіційними даними, понад 7-8 млн наших співвітчизників (а це принаймні четверта частина незатребуваних продуктивних сил суспільства) вимушені чекати кращої долі за межами держави. Наших нині можна зустрічати повсюди: на збиранні цитрусових у Греції, на нафтових платформах Норвегії, на будівництві хоромів для «нових руських» у Підмосков'ї чи елітних готелів у донедавна забороненій гулагівській зоні екзотичних Соловецьких островів, на газоносних родовищах Сибіру. За даними, приведеними Уповноваженим Верховної Ради з прав людини Н. Карпачовою наших мігрантів перебуває у Польщі понад 300 тис., в Італії та Чехії – по 200 тис., мільйони їх в Росії. Біля 90% наших заробітчани з вищою освітою.

З утворенням ЄСР і вільним рухом робочої сили й капіталів наші провідники сподівалися, що спільний ринок з Росією допоможе

випровадити за межі України на заробітки та постійне проживання всіх незадоволених олігархічним режимом.

Найгострішою проблемою Н. Карпачова назвала втрату висококваліфікованої робочої сили. Якщо на підготовку одного фахівця з вищою освітою Україна витрачає 20 тис. доларів, то в разі його міграції інша держава збагачується на 200 тис. доларів. Перспектива розвитку будь-якого суспільства проглядається насамперед через призму науки й освіти. Саме тут – мозок нації, її майбутнє. А Україна тим часом за роки реформ втратила дві третини наукового потенціалу – через закриття наукових закладів, вплив кращих фахівців за кордон. Майже 6 тис. докторів наук та кандидатів наук іммігрували до США, Росії, Ізраїлю, Німеччини, щороку понад 90 тис. кваліфікованих спеціалістів з вищою освітою виїждять на чужину в пошуках заробітку. Наприклад, у 2004 р. за межами країни працювало майже 30% вітчизняних вчених. За оцінками експертів, таким чином країна щорічно втрачає до 1 млрд доларів США, а за 15 років тільки в Сполучених Штатах Америки запатентовано понад 10 відкриттів, зроблених на основі здійснених в Україні наукових досліджень.

Втрата інтелекту неминуче призводить до великих суспільних збитків. Утім, в нас це стало традицією. За часів царизму і пізніше до метрополій виїжджали для самореалізації найталановитіші земляки від Миколи Гоголя та Івана Козловського до Сергія Корольова – можна подати незліченну низку славетних імен. На жаль, таке «відсмоктування» конкурентоспроможних на ринку праці людей з високими якісними характеристиками досягло небачених масштабів саме за часів незалежності.

У статті «Всі дороги ведуть до Риму» Л. Рибенко на сторінках газети «Літературна Україна» від 9 вересня 2004 р. розповіла про безрадісну картину становища заробітчач, які на майдані італійської столиці демонстрували маленьку Україну: «Стояла довжелезна шеренга жінок з табличками на грудях – «Шукаю роботу». Досить було глянути на обличчя, щоб зрозуміти, що особливий надії на успіх вони не мали... Волаючи безвихідь: «Роботу! Будь-яку!». І ще спостерігала – переважно це були обличчя інтелігенток середнього віку...».

Сором й ганьба тим політикам і можновладцям усіх рівнів державного управління, хто «вболіває» за долю українського народу та його інтереси, про заробітки наших жінок. Доведені до безвиході сотні тисяч жінок дітородного віку нині шукають відради в західних та близькосхідних борделях. Квіт нації, молоді вродливі українки, котрі, коли й повертаються із заморських наймів, то вже, напевно,

втрачать потяг до гармонійного подружнього життя, ніколи не забезпечать суспільство майбутнього повноцінним потомством.

Ми нарешті засудили сталінський геноцид проти українського народу початку 30-х рр. минулого століття. І правильно зробили. Але тепер треба засудити й геноцид сьогоднішній, чи знову чекатимемо 70 років? Адже за 12 років (1991-2003 рр.), слушно зауважує віце-президент Академії економічних наук України М. Білопольський, населення України скоротилося на 12 млн чол. (4 млн померли, 8 млн виїхали за кордон)

А виїхали найбільш працездатні, молоді й енергійні люди, котрих нам так бракує для відродження народного господарства. Із втратою такої потужної робочої сили Україна щорічно втрачає як мінімум 10 млрд валюти. А найстрашніше те, що ми цих людей можемо втратити назавжди. Не можна не погодитись також із думкою О. Рогожина, який на сторінках газети «Зеркало недели» від 23 березня 2003 р. пише: «Видно, комусь дуже не хочеться, щоб в Україні працювали енергійні люди, які багато в чому розібралися за кордоном. Легше управляти убогими, пригнобленими, лінивими, які тільки п'ють та скаржаться на життя. Так спокійніше».

На міжнародній конференції «Права людини в Україні» (2002 р.) підкреслювалось, що трудова еміграція з нашої країни сприймається тепер як питання національної безпеки. Більшість українців-нелегалів зіштовхується за кордоном зі шкідливими, часто рабськими умовами праці, стає жертвами злочину або опиняється у в'язниці: як бачимо, щоб упасти в песимізм, безнадію, не треба вже багато зусиль (неукраїнська влада вже постаралася) – саме безпросвітне і безнадійне життя підштовхує на покірне згасання безхребетної нації. Залишити Батьківщину бажають найпотрібніші їй громадяни. Фонд «Демократичні ініціативи» та Київський міжнародний інститут соціології у 2004 р. здійснили соціологічне опитування щодо прагнення українців емігрувати. З'ясувалося, що бажає емігрувати третина населення України. Найбільше охочих емігрувати до Росії і Німеччини (7-8% до кожної із цих країн), потім до Канади та США (приблизно 4% до кожної). Близько 60% залишилися б в Україні, – певною мірою цей показник можна вважати одним із індикаторів рівня патріотизму. Тоді можна сказати, що жінки більш патріотичні, ніж чоловіки, сільські мешканці «більш патріотичні», ніж міські. Зі зростанням віку «патріотизм» збільшується, а зі зростанням рівня освіти – зменшується. Таким чином, найбільш схильні до еміграції молоді люди з вищою освітою (тобто ті, хто найбільш потрібен для розбудови сучасного українського суспільства). Серед респондентів

до 30 років з вищою освітою висловили бажання емігрувати близько 66%. «Народна газета» від 3 березня 2004 р., коментуючи цю нерадісну статистику, робить висновок: «Ще кілька років урядування, подібного до кучмівського, і жити в Україні не хотітиме ніхто».

Сучасну еміграцію з України відносять до четвертої хвилі. Інститут досліджень діаспори (м. Київ) провів «круглий стіл» на тему «Четверта хвиля міграції», на якому було сказано, що кожний четвертий емігрант виїжджає до Росії. Так само четверта частина емігрантів осідає за кордоном назавжди. Хто саме і куди їде – питання не другорядне і залишається здебільшого невідомим. На цьому зібранні було повідомлено географічний характер мігрантів: мешканці Волинської та Рівненської областей беруть курс на Білорусь, Чернігівської і більшості східних областей – на Росію, а постачальниками дешевої робочої сили для областей Чехії, Словаччини, Португалії, Іспанії Італії, Греції тощо є переважно прикарпатські області.

Процес еміграції з України має свої особливості. Розглянемо цю проблему на прикладі Канади. Чи навчила історія нащадків? Дослідники поділяють еміграцію до Канади на чотири хвилі. Щороку 7 вересня канадці українського походження відзначають як день приїзду перших двох українських емігрантів за кордон. Це були Василь та Іван Пилипіві із села Небелів, що тепер на Івано-Франківщині. 1891-й рік вважається роком початку масової імміграції українців до Канади, яка тривала до 1914 р. і привела за океан понад 200 тис. українців. Переважну більшість становили вихідці з Галичини, Буковини та Закарпаття – земель, що входили до складу Австро-Угорської імперії. Вони осіли в основному в степах Західної Канади, де потрібні були хлібороби і дешева робоча сила, а також і лісоруби, і шахтарі. Головні причини виїзду за океан – перенаселення, безземелля і безробіття.

Людей приваблювала обіцянка канадського уряду надати 64 гектари землі за 10 доларів. Щоб отримати сертифікат на підтвердження власності, потрібно було викорчувати, виорати і засіяти 14 гектарів упродовж 3 років; одночасно належно збудувати хату і мешкати на своїй ділянці. В іншому разі іммігранти втрачали право на землю. Більшість з них приїжджали цілими родинами. Отож, мали змогу зберегти мову, традиції та обряди. Всюди виростили православні та греко-католицькі церкви, народні доми і читальні «Просвіти».

Основна маса іммігрантів не вміла читати й писати. Але вони були національно свідомими людьми. Заснували українські школи

для дітей. 1907 р. побачила світ перша українська газета в Канаді – «Червоний прапор», 1910 р. українські вчителі почали видавати часопис «Український голос», який і досі виходить у Вінніпегу. Канадський уряд пішов назустріч іммігрантам: створив на їх прохання двомовні англо-українські школи, які діяли до 1914 р. Нині за океаном відзначають великий внесок перших українських поселенців у розбудову Канади. Вони розорали сотні тисяч гектарів цілини для вирощування ярої пшениці (озимину в континентальному кліматі не сіють). Іммігранти привезли з собою українську пшеницю, яка була схрещена з канадською. Оскільки новий сорт дозрівав за 88 днів, то майже виключалася небезпека вимерзання. Наслідок спричинив економічний бум в Канаді на початку XIX ст.

Після перерви, викликаной Першою світовою війною, з 1920 р. по 1930 р. до Канади ринула друга хвиля українських іммігрантів. Цього разу прибули не тільки селяни, а й робітники, представники інтелігенції, ветерани армії Української Національної Республіки. Після розпаду Австро-Угорської імперії Галичина була окупована Польщею, Буковина – Румунією, Закарпаття – Чехословаччиною. Тут українців також спіткали тяжкі економічні умови, які ще не раз призводили до масового вїзду за океан. З другою хвилею прибуло понад 67 тис. чоловік. Вони оселилися не лише у степах Західної Канади, а й у великих містах східної частини країни, де знаходили роботу на фабриках та заводах.

Починаючи з 1947 р., Канада ще кілька разів відчиняла двері для іммігрантів з Європи. Тоді сотні тисяч українців перебували в таборах для біженців та військовополонених у Німеччині, Австрії, Бельгії, Великобританії. Серед них було чимало «гастарбайтерів» – людей, вивезених з України під час Другої світової війни на примусові роботи в нацистську Німеччину; значну частину становили колишні вояки УПА, ветерани української дивізії «Галичина», яким вдалося прорватися на Захід й уникнути ліквідації радянськими спецслужбами. Після закінчення Другої світової війни більшість із них категорично відмовилася повертатися на батьківщину. Ще свіжі були в пам'яті великий голодомор 1932-1933 рр. й сталінські чистки 1937-1939 рр., в яких загинули мільйони українських селян, робітників та інтелігенції. Людей третьої хвилі української міграції канадський уряд вважав політичними біженцями. Серед них було багато вихідців із Східної України.

Третя хвиля тривала з 1947 по 1953 р. Упродовж цього короткого часу до Канади прибули 37 тис. українських іммігрантів,

а в Сполучені Штати Америки – 180 тис. Цього разу серед прибульців була велика кількість інтелігенції та науковців. Вони сприяли розвиткові українського політичного, громадського та релігійного життя в діаспорі.

Цих іммігрантів об'єднувала відданість ідеї незалежності України і відновлення української суверенної держави. Вони постійно виступали проти русифікації української мови та культури. Різко протестували проти ув'язнення чи фізичного нищення українських дисидентів. Водночас радянська влада гостро виступала проти представників цієї української діаспори, називала їх зрадниками батьківщини, націонал-фашистами. Українська діаспора створила в Канаді сильну громадську та релігійну спільноту – Конгрес українців Канади, який є членом Світового конгресу українців.

А з 1980 р. почали приїжджати в Канаду представники четвертої хвилі українських іммігрантів. Спочатку прибули майже 10 тис. українців з Польщі. А під час горбачовської відлиги чимало українців скористалося можливістю відвідати родичів у Канаді. Багато хто з них задекларував себе біженцем і залишився за океаном.

Четверта хвиля дуже відрізняється від трьох попередніх. Після того, як Україна стала незалежною, Канада не надає українським іммігрантам статус біженців. Воно і зрозуміло: тепер українці можуть легально виїжджати за океан, якщо задовольняють умовам канадської імміграційної служби. Посольство цієї країни в Києві інформує: з 1985 по 2000 р. з України прибуло майже 30 тис. іммігрантів. Більшість людей подалася в дорогу через скрутні економічні умови, що настали після розвалу Радянського Союзу. Основна їх маса має вищу освіту або технічну спеціальність, володіє англійською мовою, що дає змогу знайти роботу в Канаді. Прибульці намагаються одразу влитися в канадське суспільство і не знаходять спільної мови з представниками старої імміграції. У багатьох із них світогляд залишається радянський, а їхня розмовна мова – російська. Четверта хвиля викликала шок у старої української діаспори, оскільки вона не очікувала такого байдужого ставлення до української мови, культури і традицій.

Та, незважаючи на всі непорозуміння між поколіннями, нова імміграція поступово знаходить себе. Відроджується в неї любов до своєї мови і культури. Вона починає зближуватися зі старою імміграцією. Представники нової хвилі вже роблять поважний вклад в українське громадське і культурне життя в Канаді. Чимало нових іммігрантів працює в українських об'єднаннях і установах у

галузі освіти, культури, релігії, спорту та бізнесу. Їх внесок не тільки зміцнює українську діаспору в Канаді, а й забезпечує її майбутність у XXI ст.

Трудова імміграція четвертої хвилі має певні особливості. По-перше є група найзахищеніших емігрантів, які постійно або тимчасово перебувають на законних підставах на території іноземної держави та мають відповідний дозвіл на працевлаштування. Ці громадяни України працевлаштовані на основі двосторонніх договорів і угод про працевлаштування, укладених з Україною певними державами. По-друге, значна частина громадян України набула статусу легально працюючих, наприклад, у Греції, Португалії та ін. після прийняття в цих країнах національного законодавства, яке дало змогу оформити працевлаштування на законних підставах значній частині нелегальних мігрантів. Такі особи мають можливість реалізувати свої права на пристойну винагороду за працю, право на медичне обслуговування тощо. По-третє, нелегальні емігранти, які в країні перебування юридично практично не захищені і не мають зв'язків з Батьківщиною, оскільки вони виїхали з неї нелегально і уникають контактів з її представниками. Таких емігрантів більшість, а їх безправна праця «бажана» і вигідна для роботодавців країн перебування.

І ще, чому із західноукраїнських земель найбільше трудових емігрантів, навіть серед військових-контрактників у зарубіжних бойових формуваннях? Тому що це найбідніший край нашої держави. Хмельницька область, наприклад, – одна з найбідніших в Україні. Середня зарплата тут – 367 гривень /2004р./ борги із зарплат – одні з найвищих у державі – 52 млн, з них 33,5 млн гривень в агропромисловому комплексі. І ті гастарбайтери чи військові ідуть туди не задля романтики – ідуть заробити кошти. Вони інакше не мають де заробити – на рідній землі і в рідній країні. Чи варто запитувати, чому ці люди подалися в далекі і чужі землі? Напевно, слід запитувати інших і про інше. Чи може називатися демократичною й цивілізованою держава, в якій її громадяни не можуть і не мають можливості заробити на пристойне життя?

Попри все українець має залишатися патріотом. Прикладом слугують попередники. Юні канадці, діти українських батьків, здебільшого були не тільки україномовними (перша, рідна мова в дитинстві – українська), а й справжніми українофілами: вони знали нашу історію, культуру, сповідували традиції, співали пісні. Їм було справді важко, у школі вони, окрім усіх інших обов'язкових предметів, вивчали те, що належить знати канадським дітям про

Канаду. А ще ж довкола них панувало англомовне середовище. Англійська ставала мовою щодення, але батьки не здавалися, українська лишалася домашньою мовою, нею і в ній жили українські родини. Надія Яцик, донька відомого канадського мільйонера-мецената й культуролога, який вклав мільйони доларів в українське національне відродження, згадує: «Сотні тисяч батьків постійно говорили українською вдома та везли своїх дітей в українські школи. Найголовнішою метою наших батьків було зберегти рідну українську мову й українську ідентичність поза кордоном України». Тож, чи зможе сучасний зденаціоналізований українець виявити такі палкі патріотичні почуття до своєї батьківщини? Час покаже.

Як уже говорилося, соціально-економічні негаразди спонукають українців шукати кращої долі за межами своєї Батьківщини. Особливо це стосується наших жінок, толерантність для яких має свій відтінок в іноетнічному середовищі, зокрема, йдеться про шлюб на тлі ілюзії. Відомо, що найбільшим скарбом нашої країни є жінки – працьовиті, гарні, освічені. Це давно визнано і в нас, і за кордоном. Проте багато наших берегинь залишаються багатством непоміченим. Нерідко їхні марні спроби влаштувати особисте життя супроводжуються порадою: «Шукай іноземця, хіба не бачиш: перевелися в нас чоловіки». Та чи завжди інтершлюб є синонімом щастя?

Складність шлюбу з іноземцем полягає в тому, що доводиться розв'язувати багато проблем і витратити сил, оскільки в цьому разі потрібно налагоджувати стосунки не тільки із супутником життя, а й з його оточенням, мовою, традиціями, ментальністю населення його країни. Чимало людей із власного досвіду знають, скільки суперечок з приводу проведення весіль, виховання дітей тощо виникає навіть у вихідців із різних регіонів України або сільських та міських мешканців. Що вже казати про тих, хто виріс зовсім у різних умовах.

Тому тим жінкам, які збираються провести подружнє життя з іноземцем, важливо, на наш погляд, мати наступне уявлення про своє майбутнє. Насамперед, не від'їжджати за кордон, зовсім не знаючи мову народу, серед якого планується проживання, – для цього має бути мінімальний словниковий запас до 200-300 слів. А буде ще краще, коли перед виїздом буде пройдено курс вивчення потрібної вам мови. Оскільки після того, як ви перетнете кордон, може скластися така ситуація: ви мовою не володієте, отже, вас потрібно буде возити на курси, можливо, кудись далеко, а чоловік працює, і в нього не буде на це часу. Ви мусите добре знати, куди

їдете. Обов'язково дізнайтеся, чи не воює ця країна, які в ній закони, де розташоване українське посольство або консульство. Надзвичайно важливо вивчити історію, культуру, моральні цінності народу, до якого належить ваш обранець. Усе, що пов'язано з різницею в ментальності, зазвичай сприймається важко, і треба знати, із чим саме доведеться зустрітися. Наприклад, ваш чоловік – протестант, для нього законом є відвідування церкви щонеділі, йому подобається жити аскетично, замкнено. Чи приймаєте ви такий спосіб життя? Це може видатися казуїстикою, але на нашій планеті й досі є місця, де після смерті чоловіка його дружина переходить у спадок братові померлого або й за життя не заборонено помінятися дружинами з кимось іншим. Чи, скажімо, вийти на вулицю й тричі повторити: «Я розлучаюся» – достатній аргумент для того, щоб вважати себе вільним і незалежним від дружини. Про деякі особливості життя своєї країни наречений вам може не сказати, тому що для нього це норма: він завжди так жив, так живуть всі, хто його оточує, але для вас це може стати категорично не прийнятним.

Виникає проблема міжнародних шлюбних агентств. Чи варто користуватися їх послугами? Так, у Харкові можна на видних місцях прочитати оформлений за кращими зразками реклами плакат. Зв'язуючись з цими агентствами, ви дуже сильно ризикуєте, адже відомо, що тепер жінок часто вивозять за кордон з аж ніяк не гуманними намірами. Якщо ви маєте справу з такого роду посередниками і з вами нічого поганого не трапилося, вважайте – пощастило. Але й відсотків 90 ймовірності, що на вас чекає якась прикра несподіванка: приїхавши, ви зустрінете ще кілька дружин свого майбутнього чоловіка чи його родичів, налаштованих категорично проти вашого шлюбу, або ще гірше: вас кудись продадуть, забравши документи. Навіть наважившись на таку ризиковану поїздку, ви мусите мати із собою гроші на квиток додому. І не віддавайте свій паспорт нікому.

Не варто також спокушатися на твердження, що нібито шлюби з іноземцями щасливіші від наших. Більшість фахівців цієї проблеми, офіційних державних установ цього напрямку називають міжетнічні шлюби з виїздом за кордон не більш вдалим, а більш ілюзорними. Місцеві сімейні союзи у нас на виду: ось сусідка з сусідом... А що відбувається за морями-океанами, ніхто не бачить, поїхали – й кінці у воду. Колишні наші громадяни не вважають за потрібне, приїхавши додому в гості, скаржитися на погане життя, вони вважають, що ця справа нікому не потрібна. Ці жінки приїздять гарно одягнені, з фотографіями біля автомобіля або

фешенебельних будинків (часто чужих) і хочуть, щоб усі думали, що все у них добре. За цим не завжди ховається істинне благополуччя.

І ще. Такий шлюб, якщо він невдалий, важче розірвати з певних причин. Проживши чимало років за кордоном, адаптувавшись до обставин, – і повернутися в Україну, де все втрачено. Не їхати ж на порожнє місце? А ось дітей варто направляти в українські навчальні заклади, та й самим не забувати свої рідні краєвиди, періодично приїздити в гості.

Утім в імміграції активно діючого населення України життєво зацікавлена Російська Федерація. Пошлемося на думку експерта РФ Є. Примакова, висловлену в газеті «День» від 7 грудня 2002 р. Він проблему стрімкого зменшення населення Федерації назвав однією з головних загроз. Через народжуваність, яка стрімко знижується, і падіння тривалості життя людей, – значною мірою викликане поганим харчуванням, повсюдно поширеним палінням і зловживанням алкоголем, населення Росії зменшується майже на мільйон осіб на рік. Мало робиться (якщо взагалі робиться) для того, щоб впоратися з демографічною кризою, і її не можна врегулювати тільки за рахунок збільшення народжуваності, хоч це, без сумніву, важливий чинник.

Більше того, криза посилюється через нерівномірний розподіл населення по території Росії, з густотою практично близькою до нуля на Далекому Сході та в Сибіру. Вакуум ніколи не зберігається надовго. Але чим може Росія дозволити собі контрольовану і продуману імміграцію? Зрештою, у США щороку додається по мільйону громадян із Латинської Америки, головним чином з Мексики, а населення Італії щорічно збільшується на 90 тис. чоловік за рахунок вихідців з Африки.

Відмінність у підходах зводиться до наявності чи відсутності диплома – диплома про освіту. Коли добре освічений кваліфікований іноземець емігрує до США, він або вона можуть сподіватися на відносно швидке отримання громадянства. З другого боку, іноземці, які не володіють досить розвиненими навичками, повинні старанно попрацювати декілька років для того, щоб отримати довідку про постійне проживання. У Росії подібна градація відсутня.

Заселення Сибіру українцями склалося історично і нині вважається доцільним; інакше східні регіони будуть все більше засвоюватись вихідцями з Азії, особливо з Китаю, що неминуче призведе до подальших ускладнень зі зростаючою могутністю Китайської держави. Перед українцями, як і в минулому, стоїть

проблема створення могутньої Росії, але не на користь своїй Батьківщині.

Не зайве зупинитися на становищі наших співвітчизників-нелегалів, зокрема, в Росії. Журналіст Віктор Тимошенко з цього приводу провів цікаве журналістське дослідження і розповів на сторінках газети «Голос України» від 5 листопада 2002 р. під рубрикою «Пригоди «гастарбайтерів» у Росії». На 2002 р. у Москві налічувалося близько півтора мільйона громадян із 124 країн світу. З них 80% – з Туреччини, В'єтнаму, Китаю, Афганістану, колишньої Югославії. Частка нелегалів з країн СНД становить лише 20%. Цивілізовані турки і югослави зводять незрівнянні палацові ансамблі та замки в столиці, прикриваючись відповідним рішенням московського уряду і маючи захист з боку дипломатів своїх країн. «Дахом» для решти є місцеві корумповані чиновники та військові всіх без винятку силових відомств. Кільцеві дорожні магістралі, ремонти теплотрас, міський транспорт, будівництво об'єктів «соцпобуту», дач, приватних маєтків, базари, торгівля товарами широким асортиментом, продуктами, дешевим турецьким одягом – це робота, зокрема, й наших співвітчизників-українців.

Для того, щоб офіційно надати «гастарбайтерів» роботу, московському роботодавцю потрібно викласти на папері відповідне прохання і направити його до найнижчої ланки міської влади – до управи чи префектури, які, у свою чергу, підготують прохання до галузевого комітету, а потім до Міжвідомчої комісії, очолюваної віце-мером Москви. Тамтешні чиновники вимагають від робітників і роботодавців купу довідок, зокрема й страхових медичних полісів, відрахувань до бюджету. Процес офіційного наймання робітників-мігрантів триває 2-3 місяці. Крім міліції, митниці, прикордонників і податківців, українця, котрий хоче заробити грошей у сусідній дружній державі, на вокзалі чи в аеропорту чекає чиновник міграційного обліку та контролю, який, дізнавшись, що ви їдете не в гості до рідної сестри, а на роботу, в від вас десятки документів, довідок, заповнених суворо за формою.

Звісно, через це вся іноземна робоча сила в Москві перебуває «в тіні». І подобається це, передусім, роботодавцям і чиновникам, які «суворо» стежать за виконанням нових законів. І якщо процедура реєстрації в російській столиці спрощена, то ситуація з робітниками-іноземцями стає дедалі складнішою, навіть непередбачуваною. Українця-роботягу може кожен образити: не заплатити за роботу зовсім, оштрафувати і помістити до «клітки» міліцейського відділення до «з'ясування особи». Ну й під завісу, вже

на вокзалі, коли передчуваєш зустріч з рідною Батьківщиною, вокзальний рекет відбере останні зароблені «зелені».

До речі, про «зелені». Російська митниця не дозволить громадянину України вивезти з Росії американські долари, євро, динари, песе – коротше кажучи, все, що не є російськими дерев'яними рублями. Такий закон прийняла Державна дума для «нерезидентів» країни. Рублі, будь ласка, вези – понад сто мінімальних зарплат, але іншу іноземну валюту ти мусиш залишити в Росії.

Якщо буде створено в межах ЄЄП тільки зону вільної торгівлі за російських, тобто в 2-3 рази нижчих за світові, цін на нафту, газ, вугілля, то Україна залишиться без значної частки доходів від транспортування російської нафти, газу, електроенергії, за 2-3 роки знищить вугільні шахти (адже російське та казахське вугілля значно дешевше нашого) тощо. Будуть втрачені можливості експортувати свою продукцію до країн, що є членами Світової Організації Торгівлі, бо товари, виготовлені з використанням дешевих енергоносіїв, матимуть меншу собівартість. Зменшення експортних можливостей наших підприємств не уникнути. Наших безробітних, кількість яких потроїться після масового закриття підприємств, приймуть підприємства Росії. Тоді прибутки від роботи наших громадян на російських підприємствах поповнятимуть не наш бюджет, а російський і використовуватимуться для поліпшення освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення, розвитку культури й науки Росії, а не України. Все це сприятиме денаціоналізації й змосковцненню України, втраті її суверенітету.

У жовтні 2003 р. у Російській Федерації вступили у дію поправки до Закону про громадянство Російської Федерації. Ці поправки закону спрямовані на спрощення порядку отримання російського громадянства окремими категоріями людей, зокрема тими, які народилися на території СРСР, громадян колишнього СРСР, які прибули до Росії з держав, що входили до складу Радянського Союзу, а також осіб, які закінчили середні спеціальні або вищі навчальні заклади в Російській Федерації та які є нині громадянами держав, що входили до складу СРСР. Максимально спрощена процедура отримання російського громадянства пропонується також для ветеранів Великої Вітчизняної війни. Федеральний закон встановлює можливість отримання російського громадянства громадянам держав, що входили до складу СРСР, які проходять не менше трьох років військову службу за контрактом у Збройних силах РФ тощо. Під дію нових поправок підпадають за ознаками

народження і навіть за ознаками освіти значна кількість мешканців таких регіонів, як Крим, які є сьогодні територією іншої держави та населені громадянами не Російської Федерації.

Російське нововведення розраховане передусім не тільки на людей, котрі вже проживають у самій Росії, а й населення регіонів, схожих за низкою особливостей із Кримом – Придністров'я, Прибалтики, Північного Казахстану, Північної Грузії, деяких регіонів Середньої Азії, Білорусі. Відомо, що за межами РФ проживало в часи СРСР біля 25 млн етнічних росіян, які й тепер суттєво впливають на етнополітичні процеси країн близького зарубіжжя. Мета спрощеного отримання громадянства – перенесення впливу на сусідні держави зі сфери психологічної до політико-правової. Поправки до вищезазначеного закону мають більше імперсько-політичний підтекст, сутність якого полягає в посиленні дестабілізаційних аспектів у сусідніх країнах, заручниками яких постає російське етнічне населення, яке в них проживає. Але чи зможе Росія забезпечити мільйони своїх співвітчизників, які будуть повертатися на свою батьківщину? Сумнівно. Адже стан соціально-економічного розвитку РФ не спроможний дати пристойну роботу, належний добробут новоприбульцям. Лідер Конгресу російських громад Криму С. Шувайников, коментуючи цей закон, заявив: «Кампанія з отриманням російського громадянства в інших країнах – це не де-юре, а де-факто нібито-референдум про довіру Росії. Але той, хто залучається до неї, є політичним провокатором».

6.2. Проблеми української діаспори

Українці, незалежно від того, де вони проживають, становлять невід'ємну частину українського етносу. Тому, створюючи необхідні умови для відродження і демократичного розвитку національних меншин в Україні, українська держава вперше в історії отримала можливість проявити піклування про українську діаспору і прагне того, щоб відповідні держави адекватно реагували на ці процеси.

Термін «діаспора» (грец. – «розсіяний») означає розселення значної частини представників народу (етноспільноти) за межами країни його походження. Діаспори утворюються переважно шляхом насильницького виселення, загрози геноциду, дії соціальних, економічних та політичних факторів, а в окремих випадках – під впливом кліматично-природних катаклізмів.

Українська діаспора класифікується на східну (в країнах колишнього Радянського Союзу) і західну. Остання протягом десятиліть зберігала свою національну ідентичність і в умовах відірваності від історичної Батьківщини продукувала значні культурні цінності. Лише з набуттям Україною незалежності вони долучаються до загальних здобутків української культури. Утім, східна діаспора, на відміну від західної, сьогодні мало вивчається і потребує більшої уваги з боку науковців та Української держави в цілому.

Останнім часом представників українського етносу, які постійно мешкають за межами нашої держави і мають громадянство іншої країни, називають «закордонними українцями». Закордонний українець – це особа, яка проживає за межами України, має українське етнічне походження, зберігає українське культурно-мовне самоусвідомлення і не є громадянином України. Тут чітко і справедливо відзначається принаймні чотири принципові положення, які еднають зарубіжну діаспору з етнічною Батьківщиною, сприяють усвідомленню українцями себе як єдиного етносу. По-перше, українське походження – це належність особи або її предків по прямій лінії до української національності та визнання нею України Батьківщиною свого походження. По-друге, культурно-мовне усвідомлення – знання людиною історичного та сучасного надбання України, володіння українською мовою в обсязі, достатньому для спілкування, а також робота в громадській або релігійній організації української діаспори. По-третє, організація української діаспори – офіційно зареєстроване в іноземній державі об'єднання громадян цієї країни або осіб без громадянства української національності чи українського етнічного походження, які проживають за межами України. По-четверте, правовий статус закордонного українця – визначення в законодавстві України прав, свобод та обов'язків українців, які проживають за межами України і не мають громадянства України.

Політико-правове врегулювання проблем діаспори буде сприяти подоланню сформованому у радянські часи стереотипу, про закордонних українців Заходу як «прислужників імперіалізму», «буржуазних націоналістів», адже замовчувалися реалії, завдяки яким вони зберегли відчуття спорідненості до українського походження, маючи на чужині все необхідне для національно-культурного розвитку (українські школи, вузи, культурні та релігійні центри та ін.), не були обмежені в правах щодо економічної й політичної діяльності, у тому числі й у вищих ешелонах влади і управління. Нині вони надають суттєву допомогу

в питанні зміцнення зв'язків України із зарубіжними країнами, розв'язання проблем українського відродження на етнічній Батьківщині.

Численні громади української діаспори в США, Канаді, Аргентині, Австралії, Західній Європі багато зробили і роблять для своєї праматері України з метою досягнення та зміцнення її незалежності як засобами впливу на свої уряди, спрямовані на підтримку молодой української держави, так і безпосередньо матеріальною і духовною допомогою.

Східна діаспора українців на території колишнього Радянського Союзу нараховує, за офіційною статистикою (1989 р.), до 7 млн чол. Якщо ж урахувати, що за різних обставин багато українців у документах були змушені зазначити іншу національність, то справжня кількість їх є більшою. У багатьох регіонах українці живуть компактно, деякі географічні місцевості мають відповідні неофіційні назви, як, наприклад, «український екватор», що йде через Кубань, казахську цілину, Алтай аж до Примор'я. У 20-ті р. XX ст. на Північному Кавказі мешкало понад 3,2 млн українців, або 37,1% людності регіону. Тут функціонувало близько 600 українських шкіл. На Далекому Сході українці склали більшість населення цього регіону і були об'єднані у 24 національні райони, з яких складалося національно-державне об'єднання «Зелена Україна» (Зелений Клин). У роки радянського тоталітаризму українців східної діаспори було позбавлено прав на національний розвиток, насильно асимільовано й русифіковано.

За сучасних умов українці, розкидані по всьому світу, одержують державну підтримку, а покращення відносин із діаспорою має стати національним пріоритетом. Стаття 12 Конституції України проголошує, що держава дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців поза межами країни. У Верховній Раді України на обговоренні знаходяться декілька проектів Закону «Про закордонного українця», в яких накреслені заходи щодо розширення можливостей більш тісних контактів між етнічною батьківщиною та зарубіжним українством. За короткий термін українці східної діаспори утворили в багатьох місцях національно-культурні центри, подекуди отримують допомогу з боку держав, на території яких проживають. Національно-культурні товариства Росії об'єдналися у федерацію. Уперше за всю історію українсько-російських відносин «Об'єднанням українців Росії» та Міністерством у справах національностей розробляються основні напрямки федеральної програми державної підтримки української культури в цій країні. Програма покликана сприяти реалізації

національно-культурних потреб та громадських прав етнічних українців, які мешкають на території Росії. Згідно з російським законодавством тут утворена національна культурна автономія українців на підставі їх добровільної самоорганізації з метою самостійного вирішення проблем збереження самобутності, розвитку мови, освіти, мистецтва. Українці на російських просторах створили свої осередки.

Нині, з утвердженням незалежної України, йде поступовий процес відродження уявлень етнічних українців – колишніх громадян Росії – про свою етнічну Батьківщину. Українців у четвертому чи п'ятому поколінні (перші поселенці прибули до Сибіру двома пароплавами з Одеси через Сінгапур та Нагасакі в 1883 р. з Лівобережної України) живуть у цих краях добре інтегрованими у російське суспільство і мають викривлене пропагандою Росії уявлення про Україну або досі мислять категоріями СРСР. Інколи говорять про її незалежність як тимчасове явище.

Але все-таки процес пішов. Українці Далекого Сходу мають б громадських організацій, близько 20 колективів художньої самодіяльності, лише одну українську радіопередачу (м. Спаськ-Дальній), одну газету, один недільний клас (на Камчатці). З України сюди ще недостатньо поступає певна частка літератури, інколи приїздять представники, від яких наші земляки дізнаються про справи у новій державі. Етнічні українці Росії живо цікавляться питаннями повернення чи поїздки в Україну, висловлюють претензії до владних структур.

Найбільше нарікань на українські владні інстанції стосується оформлення документів і набуття українського громадянства, бездіяльності посольства України в Росії (яке, за словами С. Остапа – прес-секретаря Української всесвітньої координаційної ради, – у кращому разі відповідає через кілька місяців або, в гіршому, просто ігнорує звернення громадян, які проживають за кордоном), висловлюють непорозуміння факту відсутності консульства України на Далекому Сході, адже такі мають, наприклад, Німеччина та Великобританія, але хоча німців та англійців у регіоні значно менше, ніж українців. Українська влада мусить розробити механізм, за яким українська діаспора Росії отримувала б різнопланові новини, довідкову та історичну літературу. Важливо задовольнити попит далекосхідних українців, які прохають відкрити тут консульство України, ввести курс українознавства в Далекосхідному університеті, відкрити Українську церкву Київського патріархату у Владивостоці, налагодити передплату періодики тощо.

Турботою української національно-культурної федерації є пробудження національної свідомості українців, розвиток освіти і культури українською мовою, відновлення та збереження пам'яток української історії та культури на теренах РФ. На державному рівні ставиться питання про задоволення таких потреб українців в Росії, які відповідно мають росіяни в Україні.

Розкуто і дружньо посилюють свою національно-культурну ідентифікацію українські громади в Прибалтиці. Влада Латвії, Литви та Естонії законодавчо зробила багато для пробудження й зростання національної свідомості українців. У 2002 р. почала функціонувати Ризька середня україномовна школа в складі 12 класів, що нараховували 327 учнів, які виборюють право відвідувати Україну під девізом «Наша земля – Україна», активно беруть участь у Міжнародному конкурсі з української мови імені П. Яцика. У Литві користується популярністю телевізійна програма українською мовою «Трембіта», яку за допомогою уряду створює українська громада. Газета «Голос України» від 4 листопада 2002 р. повідомляла, що різноманітна тематика програми є не лише способом дізнатися про життя своїх співвітчизників на етнічній Батьківщині, але й засобом збереження української мови й культури українців Литви.

У зв'язку з цим на державному рівні важливо прискорити прийняття закону «Про закордонного українця», проект якого перебуває на розгляді у Верховній Раді. Цей документ має визначити статус закордонного українця, тобто наявність в особі предків українського походження по прямій лінії, його національну й мовну ідентичність; правовий статус, порядок в'їзду та перебування в Україні, зокрема, з метою навчання і навіть працевлаштування або одержання притулку чи громадянства та ін. Турбота української держави про зарубіжних українців буде сприяти поліпшенню іміджу України, а український етнос буде переконаний, що в нього є власна держава, завдяки якій він не лише захищений, але й почувається рівним серед світового співтовариства.

Необхідна також посилена увага за виконанням Програми «Українська діаспора», розробленої Державним комітетом у справах національностей та міграції. Головною метою програми є створення надійного та ефективного механізму міжнародно-правового захисту інтересів зарубіжних українців, розв'язання комплексу проблем їх національно-культурного розвитку. Серед принципів реалізації цієї програми варто відзначити:

- безумовне дотримання міжнародних документів про права людини й національних меншин;
- непорушність територіальної цілісності та невтручання у внутрішні справи країн розселення українців;
- захист прав української національної меншини в контексті загально визнаних прав людини;
- державне регулювання процесів співробітництва з діаспорою;
- задоволення її різноманітних потреб.

Основними напрямками державної етнополітики щодо реалізації програми є: внесення до різного типу міжнародно-правових документів положень про всебічний захист і підтримку українців у країнах їхнього розселення; укладання двосторонніх угод про задоволення потреб зарубіжних українців у галузях освіти, науки, культури, інформаційного та пенсійного забезпечення, туризму, спорту, добровільного повернення в Україну тощо.

У своїй політиці щодо української діаспори наша держава неодмінно керується загально визнаними нормами міжнародного права, зокрема, принципом непорушності територіальної цілісності і невтручання у внутрішні справи інших держав, невикористання української діаспори у якості п'ятої колони з метою досягнення своїх інтересів.

Ефективним засобом забезпечення прав національних меншин в Україні, як і зарубіжних українців, є укладання двосторонніх (міждержавних, міжвідомчих) угод з країнами, які мають етнічно споріднене з меншинами України населення. Такі угоди дають можливість обом країнам впливати на окремі питання існування «своїх» етнічних меншин у сусідній країні. Підписані угоди про співробітництво з питань міжнаціональних відносин України зі спорідненими за функціями відомствами Угорщини, Республіки Молдова та Литовської Республіки вже дають позитивні результати. Аналогічні угоди діють майже з усіма країнами, що утворилися на теренах колишнього Радянського Союзу.

Оперативно ставити й розв'язувати питання національних відносин допомагає діяльність міжурядових двосторонніх комісій з питань забезпечення прав національних меншин. Наприклад, позитивною виявилась робота двосторонньої українсько-словацько-угорської комісії з питань національних меншин. Такі ж інституції працюють і з деякими іншими державами.

6.3. Імміграція в Україну і питання громадянства

Як зазначає О. Піскун, проблема біженців і вимушених переселенців є однією з найголовніших в СНД, на теренах якої зареєстровано 2,7 млн біженців, вимушених переселенців, внутрішньо переміщених осіб. Автор відокремлює 5 основних факторів, які визначають сучасні міграційні процеси: 1) дестабілізація соціальної ситуації, що супроводжувала розпад СРСР (етнічні конфлікти, зростання національних чинників у розвитку самостійних країн і громадянські війни); 2) глибока економічна криза, стрімкі темпи інфляції і, як наслідок, різке падіння життєвого рівня; 3) дія важелів ринкових відносин, приватизаційні процеси, комерція та ринок праці; 4) помітна регіональна різниця в рівні соціально-економічного та політичного життя, соціальної стабільності та національної терпимості; 5) лібералізація життя, політика «відкритих дверей» та зміна правових підходів до міграції.

Зі зростанням міжнаціональної напруги на колишньому пострадянському просторі, кількості етноконфліктних зон та військових дій збільшується потік вимушених переселенців та біженців до України, продовжується повернення колись репресованих українських жителів. Дослідники вказують на декілька сучасних імміграційних течій в Україну.

Перша течія – це добровільне повернення етнічних українців, а також репатріантів – кримських татар, вірмен, німців, поляків та інших, які раніше з різних причин вибули з України, зокрема внаслідок етнополітичних репресій. Відомо, що примусові переселення сталінщиною за національною ознакою здійснювалися в таких жорстких умовах, які невідомі світові. Фактично мав місце етноцид стосовно цих етноспільнот. Масове повернення депортованих на історичну Батьківщину, розв'язання проблем їхнього облаштування, адаптації та інтеграції в українське суспільство не мають аналогів у міжнародній практиці. До того ж Україна самотужки розв'язує вкрай не прості та фінансово місткі проблеми облаштування депортованих. Однак із наростанням системної кризи в другій половині 90-х рр. кількісний показник цієї течії зменшився. Але проблема цим не вичерпується. Репресовані та незаконно виселені в інші регіони колишнього Радянського Союзу в минулому в місцях поселення вклали свою частку праці в економічне зростання, пустили глибоке коріння, брали участь у створенні нових незалежних держав. Один із варіантів розв'язання цієї складної проблеми – договірні стосунки зацікавлених країн,

згідно з якими слід ставити питання про відшкодування і виплату компенсації країні, куди виїздить емігрант, або самому переселенцю.

Друга течія – втікачі з «гарячих точок», де палають етнічні конфлікти та війни, а також із місць порушення прав людини та територій націй, де є вияви ксенофобії, етноциду, негативного ставлення частини населення країни або окремих його груп, до певних етноменшин.

Третя течія – перебування в Україні іноземців, які приїхали колись на навчання або на роботу за міждержавними угодами СРСР і з різних причин не можуть, а подекуди й не хочуть повернутися додому й шукають у нас притулку.

Четверта течія – транзитна, здебільшого нелегальна міграція на Захід. Щороку державний кордон України перетинають мільйони осіб (скажімо, у 1995 р. – 79,7 млн). Наша територія інтенсивно використовується для нелегального транзиту мігрантів «третіх країн» контрабанди наркотичних речовин, зброї, людей. Серед затриманих порушників на кордонах України ця категорія осіб постійно зростає, і кількісно вона нараховує десятки тисяч, ускладнюючи криміногенну ситуацію і посилюючи міжетнічну напругу.

П'яту групу іммігрантів становлять особи, які в'їжджають до нашої країни для працевлаштування. В основному це представники народів Середньої Азії, Кавказу, де наявний надлишок робочої сили.

З урахуванням проблем міграції у 1996 р., відповідно до Закону України «Про біженців», була розпочата процедура розгляду заяв шукачів притулку про надання їм статусу біженця в Україні.

Різні форми міграції людей із країн їхнього поселення породжують складні проблеми міжнаціональних відносин і вимагають посиленої уваги з боку управлінських структур. В етнополітиці має бути враховано, що, утворюючи етногрупи, мігранти прагнуть, по-перше, знайти в країні поселення кращу долю, активно включитися в її політичні соціально-економічні відносини, по-друге, зберегти своє національне буття, яке можливе лише завдяки різновидам самовизначення етноспільнот, створених відповідним законодавством.

Пріоритетними в міграційному контексті для державного управління в Україні є питання, пов'язані з поверненням в Україну етнічних українців, які з різних причин опинилися за її межами. Шляхом виправлення етнічних деформацій, що виникли унаслідок депортацій ряду національних груп у роки тоталітарного режиму, важливо сприяти цьому процесові насамперед за допомогою

закріплених у законодавстві спрощених процедур для добровільного повернення та набуття громадянства України цими категоріями осіб.

З часу отримання незалежності Україна сприяє поверненню таких людей на Батьківщину, постійно надаючи кошти як для облаштування депортованих, так і на розв'язання їхніх культурно-освітніх проблем. Затверджена урядом у першій половині 90-х рр. програма першочергових заходів щодо розселення й облаштування кримських татар, інших етноспільнот, повертаються, виконується з великими труднощами. Це пов'язано з обмеженими фінансовими ресурсами, можливостями виділення земель для влаштування житла й компактного помешкання, а також працевлаштування цих людей та інтеграції в українське суспільство. У розв'язанні цих питань беруть участь уряди відповідних держав. Так, ФРН будує для німців України селища та створює відповідну інфраструктуру. Туреччина для кримських татар споруджує будівлі в Криму, надає фінансову допомогу репатрійованим.

З метою вирішення питань міграції Україна має спиратися на систему законодавчих, адміністративних, організаційних та фінансових заходів держави і недержавних організацій, спрямованих на регулювання міграційних потоків, що проходять через кордони держави, на подолання негативних наслідків стихійної міграції, запобігання вимушеним переміщенням населення, захист прав мігрантів, інтеграцію іммігрантів в українське суспільство, встановлення і зміцнення зв'язків з українською діаспорою.

В основі міграційної політики мають бути такі принципи:

- право національних етноменшин на самовизначення в тій чи іншій формі;
- забезпечення прав людини і прав національного колективу (етноспільноти) в їх організаційній єдності;
- право на вільне пересування і вибір місця проживання в своїй країні;
- право залишати країну проживання і повертатися до своєї країни;
- право шукати притулку від переслідування в інших країнах і користуватися цим притулком;
- право на громадянство, а також право на його зміну;
- право на забезпечення специфічних потреб осіб, які належать до національних меншин.

Питання громадянства, його набуття та припинення має важливе значення для етнополітичної сфери. Державні органи

управління з цього питання, спираючись на чинне законодавство, постійно аналізують стан справ, роблять відповідні висновки та проводять заходи.

Серед проблем громадянства, яким приділяють особливу увагу органи державного управління, найголовнішими є:

- набуття громадянства військовослужбовцями українського походження, які прибули з країн близького зарубіжжя на свою етнічну Батьківщину;

- розв'язання питань набуття громадянства України депортованими в минулому особами та їхніми нащадками, які повернулися до України;

- посилення уваги до тих, хто виїжджає за кордон, зокрема до висококваліфікованих фахівців – науковців, працівників освіти тощо. Вихід із громадянства України порівняно з набуттям його характеризується вищим відсотком висококваліфікованих робітників (22,1 проти 17,0), викладачів (3,1 проти 2,5), студентів (3,7 проти 2,1);

- виїзд значної кількості неповнолітніх разом із батьками на постійне проживання за кордон;

- необхідність посилення переговорного процесу й підписання угод щодо спрощеного порядку зміни громадянства між Україною та Росією і деякими країнами СНД. Так, протягом 1995-1999 рр. в Україну приїхали на постійне місце проживання 91 тис. російських громадян, які здебільшого є вихідцями з України. Крім того, російське громадянство мають понад 11 тис. депортованих осіб та їх нащадків. Зазначені особи стикаються з проблемами зміни громадянства, передусім з оплатою процедури припинення російського громадянства. Росія мотивує це тим, що, згідно з Конституцією РФ (ст. 62), допускається подвійне громадянство;

- високий рівень незаконної міграції, зумовлений відсутністю належної законодавчої бази, що регулювала б процеси в'їзду в Україну на постійне проживання іноземців та осіб без громадянства, зокрема відсутністю механізму квотування імміграції в Україну.

Варто використовувати досвід розвинутих країн, таких як США, де громадянство надається трьом категоріям іммігрантів: членам сімей американських громадян, особам, що мешкають постійно у цій країні, та особам, професійні навички яких користуються попитом на ринку праці. Знання мови – ключ особистого успіху, надійний індикатор адаптації іммігрантів в політичну націю. Цього не можна сказати про Україну, державна мова якої для іммігранства майже не обов'язкова.

Реалізація нової редакції Закону «Про громадянство України», що була прийнята Верховною Радою 18 січня 2001 р., поступово набуває темпу. У загальній етнічній структурі серед прийнятих до українського громадянства переважають представники національностей країн СНД – росіяни (25,3%), азербайджанці (13,3%), вірмени (13,1%). Що стосується українців, то їх абсолютна більшість; як вихідці з України, вони набувають українського громадянства через спрощену процедуру.

Освітній рівень повнолітніх осіб, прийнятих до громадянства України, досить високий: вищу і незакінчену вищу освіту мають 29,8%, середню спеціальну – 37,7%, середню загальну – 30,2%. Загалом кількість осіб, яких прийнято до громадянства України, майже на 34% перевищує кількість осіб, громадянство яких припинено.

6.4. Нелегальна імміграція та її етнополітичні наслідки

Як відомо, святе місце порожнім не буває, і наші міста, навіть села, потроху освоюють вихідці із країн Азії, Близького Сходу й Африки, люди іншої ментальності, традицій і релігії. Вони згуртовані здебільшого родинними та релігійними зв'язками і впливаються не в робітничі колективи, а в сферу послуг, зокрема торгівлю. Хто сьогодні контролює продовольчі та речові ринки? Турки, в'єтнамці, вихідці з Кавказу та Середньої Азії тощо. Почуваючи себе тут господарями, вони зверхньо ставляться до наших реалізаторів – дівчат і жінок. Потрапивши в Україну різними шляхами, про що йшлося в попередній главі, вони поступово витісняють із торговельних майданчиків корінних підприємців, проникають у владні структури або «впливають» на можновладців та стають господарями торговельних майданчиків та базарів.

Нелегальна міграція в Україну здійснюється переважно через Росію, є також канали через Молдову, Білорусь тощо. За 2001 р. серед 2497 затриманих на території Закарпаття нелегалів за національним складом переважали афганці – 54,5%, а також 16% індійців, 12% вихідців із Шрі-Ланки, 4,5% – із Пакистану, 4% – Китаю.

Характер і динаміка нелегальної міграції значною мірою залежить від організації контролю на державних кордонах. Від часів «залізної завіси» Україна має традиційно досить укріпленій західний кордон, який практично став східним кордоном Європейського Союзу (представники Єврокомісії висловлюють

наміри зробити більш жорстким прикордонний і візовий режим Шенгенської зони, в зв'язку з чим в Україні поширюється занепокоєння, пов'язані із створенням нової «залізної завіси» на її західних кордонах). У той же час незавершеним є процес договірно-правового оформлення українсько-російського і українсько-білоруського державних кордонів на Сході та Півночі. Через ці ділянки кордону, а також через кордон з Молдовою в Україну йде найбільший потік організованих нелегальних угруповань.

Відомо, що в країнах Європейської співдружності іноземці й нелегали нині виробляють близько 16% ВВП і їхня кількість коливається в межах 15-20 млн. Щороку до цих країн вливається 250-300 тис. мігрантів, адже дешеві послуги і безправ'я мають неабиякий попит і зиск. Тому, незважаючи на нашу бідність, і до України прибудуть ще бідніші і злиденніші за нас, з усіма своїми «принадами»: низькою культурою, іншим світосприйняттям, екзотичними хворобами та звичками. Від них уже потерпають у західних країнах, і це там час від часу спричиняє заворушення проти навали іноземців. Українці можуть перетворитися на меншість у власному домі, як сталося з індіанцями Америки, ескімосами Канади, народами Північної Росії, аборигенами Австралії.

За прогнозами Ради з вивчення продуктивних сил НАН України, приток мігрантів з третього світу в середині XXI ст. щороку буде сягати до 300-400 тис. і в 2040 р. в Україні їх буде проживати до 50 млн чоловік. Українці на своїй власній етнічній території можуть стати не лише меншістю, але й стануть на зразок індіанців в Америці – шароварною екзотикою. За найсприятливіших умов для створення переселенської країни (а для цього в нас уже дещо робиться, скажімо, зліквідовано національність у паспорті, інститут прописки), у наступні роки число іноземців зросте до 9 млн чол. Отаке безрадісне майбутнє України бачать учені!

Отже, така перспектива для українського етносу, якщо не приймати термінових заходів, спрямованих на збереження й зростання чисельності українців на своїй землі, виглядає як припинення згубного процесу депопуляції. Одним із заходів мають бути, наприклад, переорієнтація в економіці, що має технологію на рівні світових зразків, трудових ресурсів на чоловіків з гарантією оплати вартості виробленої ними продукції не менше 60-70%, звільнення жінки від усіх видів важкої й шкідливої для здоров'я праці. Держава має сприяти поверненню в країну діаспори, вдосконалення громадянства України, заохоченню молодих сімей мати трьох і більше дітей. Головне – не допустити розпорошення нації світом.

Звичайно, хочемо ми того чи ні, а міграційні процеси нас не обминуть – вони, як і в усьому світі, наростатимуть. Але важливо цей процес регулювати в напрямку прогресу. Так, нещодавно парламент Німеччини ухвалив закон про імміграцію. Це викликане необхідністю залучення в економіку країни до півтора мільйона працівників із-за кордону, передусім програмістів та інженерів. Серед них отримують таке право біля 20 тис. спеціалістів з України.

Зрештою, і нам доведеться в такий спосіб приймати іноземців. Цей процес чітко окреслює наше правове поле, зокрема. Закони «Про громадянство України», «Про імміграцію» та ін. Чи готові ми, українці, до співіснування з іноземцями, які стають громадянами України? Відповідати стверджувально на це запитання було б передчасно. Вже понад десять років після набуття незалежності ми ніяк не зберемося докупити, не об'єднаємо свої зусилля для побудови кращого життя. Але іншого шляху немає, якщо ми хочемо бути великим за європейськими мірками народом. Нас біля 40 мільйонів! Українці настільки багато втратили за минулі століття, що ще одного випробування – імміграцією – ми вже можемо не витримати. Дев'ятий вал імміграції може поглинути нас або завдати нації непоправної шкоди.

У зв'язку з тим, що проблема правового регулювання імміграції в Україну є новою для нашої держави, розроблено й прийнято в новій редакції Закони України «Про громадянство України», «Про біженців», «Про міграцію». Ці закони отримали високу оцінку міжнародних експертів. Зокрема, Закон «Про громадянство України» експертами ОБСЄ визнано найкращим серед країн СНД та одним із кращих у Європі.

Сьогодні у світі інтенсифікуються міграційні процеси. Більше 100 млн осіб проживає нині поза межами країн свого громадянства. З явищем міграції, і особливо нелегальної, тісно пов'язані:

- 1) зростання злочинності;
- 2) поширення небезпечних захворювань;
- 3) соціальні конфлікти та інші негативні наслідки;
- 4) загроза тероризму.

З огляду на останні події у світі можна прогнозувати, що потік мігрантів у найближчі роки збільшиться. Тому встановлення чітких підстав, що дають право на в'їзд і перебування іноземців та осіб без громадянства в Україні, в тому числі підстав для отримання дозволу на імміграцію, надання статусу біженця, набуття та прийняття до громадянства України, має важливе значення.

Імміграція в Україну має ще один аспект складнощів. Як повідомляла газета «Зеркало недели» від 3 лютого 2002 р. країни

Європейської співдружності фактично стають країнами емігрантів. Цей статус у свій час мали США. У столиці Норвегії, наприклад, кожен п'ятий мешканець за походженням – іноземець, у голландському Роттердамі питома вага серед населення досягає 44, 8% мігрантів. 41% усіх мігрантів у західноєвропейських державах за своїм походженням є неєвропейцями. Але європейці жорстко регламентують правила набуття громадянства, одним із головних – це знання мови країни, що приймає. Українська мова для іноземців, які виборюють право бути громадянином України, має бути в центрі уваги нашої влади й громадськості.

У Законі України «Про імміграцію» дано визначення імміграції, встановлено перелік документів, які подаються для надання дозволу на імміграцію, визначено підстави для відмови в наданні дозволу на імміграцію та підстави для скасування дозволу на імміграцію. Закон встановив вичерпний перелік осіб, які можуть іммігрувати в Україну. Для частини з них передбачено преференції у вигляді надання дозволу на імміграцію поза квотою. Перелічимо їх:

– один із подружжя, якщо другий із подружжя, з яким він перебуває в шлюбі понад два роки, є громадянином України;

– діти і батьки громадян України; особи, які є опікунами чи піклувальниками громадян України або перебувають під опікою чи піклуванням громадян України;

– особи, які мають право на набуття громадянства України за територіальною ознакою;

– особи, імміграція яких становить державний інтерес для України. Тобто це близькі та рідні громадян України та вихідці з території України.

Імміграція в нашу державу передбачає також й інші категорії іммігрантів, а їх сім:

1) діячі науки та культури, імміграція яких відповідає інтересам України;

2) висококваліфіковані спеціалісти й робітники, гостра потреба в яких є відчутною для економіки України;

3) особи, які здійснили іноземну інвестицію в економіку України іноземною конвертованою валютою на суму не менше 100 тис. доларів США, зареєстровану в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України;

4) особи, які є повнорідними братом чи сестрою, дідом чи бабою, онуком чи онукою громадян України;

5) особи, які раніше перебували в громадянстві України;

6) батьки, чоловік (дружина) іммігранта та його неповнолітні діти;

7) особи, які безперервно проживали на території України протягом трьох років з дня надання їм статусу біженців в Україну чи притулку в Україні, а також їхні батьки (чоловіки) дружини чи неповнолітні діти, які проживають разом із ними.

Дозвіл надається в межах квоти імміграції, яку встановлює Кабінет Міністрів України на кожний рік. Крім цього, законодавством встановлено ряд обмежень, що не дають можливості «небажаним» особам іммігрувати в Україну.

Серед проблем попередження незаконної міграції слід відзначити наступні. По-перше, Україна сьогодні фізично не має можливості повністю перекрити більш як три тисячі кілометровий державний кордон. Це пов'язано з небажанням або зволіканням урядів деяких держав, зокрема Росії, Білорусії та Румунії, встановити чіткі лінії розмежування з нашою країною та зобов'язаннями України мати «прозорі» кордони в орбіті країн СНД. Це уможливило, не без потурання і сусідніх країн, проникнення незаконних мігрантів. По-друге, необхідне прискорення руху до Європейської Співдружності, оскільки Україна, межуючи з ЄС, стає «відстійником» незаконних мігрантів, яких європейці будуть не пропускати на кордонах з нашої країни. По-третє, переправленням мігрантів-нелегалів займаються добре організовані міжнародні злочинні угруповання, які мають розгалужені мережі практично в усіх країнах за ланцюгом «постачальник» – країни транзиту – «отримувачі» й успішно змагатися з якими можливо лише спільними зусиллями країн об'єднаної Європи. Зрештою, відсутність єдиного центру в нашій державі, який би координував боротьбу з цим явищем. На сьогодні інформацію від усіх відомств, що мають відношення до цієї категорії іноземців, збирає й узагальнює Держкомнацміграції, а інформацію правоохоронного характеру – МВС, безпосередньо займається затриманням незаконних мігрантів Держкомкордон. Міграційними питаннями опікуються вісім міністерств та інші органи виконавчої влади.

На думку керівників прикордонного відомства, контрабанда людьми набула високого рівня організованості, а дедалі зростає втягнення громадян і в Україні, і в сусідніх державах у протиправну діяльність, пов'язану з кордоном, вже досягло статусу «кримінальної епідемії». Бізнес на пособництві нелегальним мігрантам для дедалі більшої частини місцевого населення, яке потерпає від безробіття, стає постійним та головним засобом існування.

6.5. Політико-правові заходи запобігання нелегальній міграції

Характерно, що переважна більшість нелегальних транзитних мігрантів, які прямують через Україну далі на Захід, потрапляють в Україну законним шляхом, а вже потім, використавши свій статус чи туриста, чи студента вузу, чи запрошеного на ділову зустріч бізнес-партнера та ін., переходять на нелегальний стан і вчиняють спроби незаконним шляхом потрапити на Захід (чи, врешті, знаходять свої ніші, щоб нелегально осісти в Україні). Тому особливо важливою є роль системи профілактично-превентивних дій щодо легального в'їзду, яка була запроваджена і діє.

За оцінками експертів, кількість нелегальних мігрантів, що перебуває на території України, сягає 500 тис. осіб, хоча точними даними до реформування прикордонної служби і налагодження відповідного централізованого контролю оволодіти немає можливості.

Про міграційні наміри нелегальних іноземців також немає достовірних даних. В останні роки помітною є тенденція до того, що все більша частина нелегалів осідає й облаштовується в Україні надовго або й назавжди. Характерною для українських експертів є думка, що після подій 11 вересня 2001 р. у США в недалекому майбутньому Україна може стати для більшості нелегальних мігрантів вже більш бажаною як країна кінцевої мети, ніж як країна транзиту. М'який клімат, поступове поліпшення соціально-економічних умов, відсутність національної та расової дискримінації, корумпованість певної частини чиновників і низькооплачуваних працівників правоохоронних органів, великі можливості тіньового бізнесу, нарешті, відсутність реальної загрози опинитися в центрі нападу міжнародного тероризму – усе це не може не приваблювати нелегалів до України. Тим більше, що контроль для в'їзду до країн Шенгенської зони, яка невдовзі стане західною сусідкою України, буде все більш ретельним і жорстким.

Характерним також є те, що серед державних службовців та експертів правоохоронних органів домінує виключно негативне ставлення не лише до незаконного перебування іноземців в Україні, що абсолютно необхідно і цілком справедливо, а й до можливої перспективи для України стати багатокультурною країною, причому не в традиційному українському контексті (з багатовіковими традиціями співжиття різних національних спільнот), а в безпосередньому сусідстві з прибульцями з інших цивілізацій. Думка про невідворотність майбутнього співіснування в Україні

корінного населення з представниками далеких цивілізацій і про оптимальні політичні, адміністративні, правові, соціальні, культурні, виховні норми і форми цього невідворотного явища займає лише поодиноких науковців, дослідників, врешті публіцистів, представників неурядових громадських організацій, але не працівників, аналітиків правоохоронних органів, державних лідерів. Перспектива виникнення в українських містах африканських, арабських, гіндустанських етнічних кварталів практично не має в превалюючій в Україні офіційній і громадській думці інших відтінків асоціацій, крім криміногенних.

Отже, Україна не має достатніх фінансових ресурсів, щоб позбутися півмільйона нелегальних іноземців, і водночас об'єктивно та суб'єктивно не готова і до «міграційної амністії» та натуралізації в Україні принаймні незначної частини з них.

Сучасна напружена і багато в чому непрогнозована міжнародна обстановка, перспектива багаторічних бойових дій у країнах походження нелегальних мігрантів, не виключено, можуть destabilізувати сучасну ситуацію нелегальної міграції і контрабанди людьми навколо та в самій Україні в бік її загострення.

Перш за все, потребує узгодження правова база з регулювання міграційних процесів та інформаційна база країн походження, країн транзиту та країн кінцевої мети нелегальних мігрантів. Потребують подальшої реалізації наміри країн Євросоюзу та США надати Україні матеріально-технічну допомогу в облаштуванні її кордонів. Нарешті, необхідне розуміння з боку високих службовців у країнах Заходу, що Україна та її громадяни не є джерелом терористичної діяльності, а тому співробітництво з Україною в протидії нелегальній міграції не має супроводжуватися відгородженням її від Західної Європи.

Висновки й пропозиції. Четверта хвиля еміграції істотно відрізняється від попередніх: якщо раніше на заробітки їхали із Західної України безземельні малограмотні або зовсім неграмотні селяни, то нині їдуть освічені люди в усі заможні країни; на відміну від минулого, коли край був поневолений Австро-Угорщиною та Польщею, нині вони покидають незалежну державу, яка стала мачухою для багатьох із них; якщо тоді селян гнало на заробітки безземелля, то нині землі вистачає. Але праця на ній може хіба що прогудувати, а на всі інші потреби сім'ї селяни заробити не можуть. Реформування земельних відносин призвело до зростання відсотку безробітних та руйнування сільського етносередовища. Суспільство вразила набагато серйозніша хвороба, ніж дехто вважає, її тимчасовість або канал притоку капіталів, вона загрожує нашому

майбутньому, отже, терміново мусимо шукати ліки від неї. Головне – прискорення економічних реформ і пожвавлення підприємницької діяльності, зупинення вимирання українських сіл!

А чи підрахував хтось, скільки заробітчан повертається додому в домовинах... Місцеві ЗМІ рясніють співчуттями: загинув у Португалії, Польщі, не повернувся з Італії... Сивіють батьки, страждають діти. А скільки сімей розпадається, не витримавши розлуки. У країні різко поповзла вгору крива інфекційних захворювань...

Залишаються й інші гострі проблеми, такі як відсутність правового і соціального захисту мігрантів, втрата державою частини трудового потенціалу і генофонду, насильство над мігрантами, яке нерідко закінчується трагічно...

Молодь закінчує школу, ставлячи питання, куди йти працювати. В одній із шкіл восьмикласникам запропонували написати твір про свою найбільшу мрію. Більш як половина підлітків написали, що мріють ... виїхати за кордон. Отже, заробітчанство – ганьба для держави, біда для нації, безперспективність незалежницького розвитку.

Але трудова зарубіжна еміграція бажає змін на краще в Україні. Своє національно-патріотичне відношення вони виявили на президентських виборах 2004 р. За В. Ющенка вони віддали 59,52%, а за В. Януковича – виразника кучмівського режиму, що обумовив їх еміграцію, – 38,50%. Причому голоси за провідного кандидата віддала українська еміграція переважно в СНД, Росії, зокрема. Не виключено, що тут діяв активно адмінресурс.

До позитивних наслідків міграційної проблеми слід віднести набуття нашими громадянами досвіду передових технологій, організації праці, раціонального використання робочого класу й дозвілля, створення побутових умов і функціонування сфери послуг, запозичення норм демократичних цінностей і політичної культури, які конче потрібні для розвитку нашої країни. Унаслідок притоку від емігрантів коштів Україна отримує додаткові фінанси. Так, від заробітчан Тернопільської області щороку надходить близько 100 млн дол., що становить у середньому 4-6 тис. дол. США на одну особу щорічно. Як зазначає Н. Карпачова, українці, які виїхали за кордон, заробляють щомісяця понад 2 млрд грн., або близько 400 млн дол. Більша частина цієї суми повертається в Україну. Без сумніву, це дає конкретні доходи не лише сім'ям цих українських заробітчан, а й державі в цілому, зокрема зменшується рівень бідності, збільшується ємність внутрішнього ринку, пожвавлюється виробництво. Після повернення з-за кордону українські громадяни

частину зароблених коштів витрачають і на відкриття власної справи, забезпечуючи роботою себе, своїх рідних та створюючи робочі місця для інших.

Отже, для дотримання виїзно-в'їзного балансу Україні необхідно активно нарощувати свій економічний потенціал, збільшуючи привабливість країни. А поки що різниця між якістю життя в нас та в країнах, куди їздять на заробітки українці, значна. Якщо та сама Португалія за рівнем скорегованого ВВП на душу населення в списку ООН займає 30-те місце, то Україна – 102-ге поряд із Гватемалою та Суринамом (2003 р.).

Для нас важливо, щоб потік біженців і нових емігрантів піддавався правовому регулюванню, інакше він перетвориться на стихію з усіма негативними наслідками. Україна досі не ратифікувала Конвенцію ООН 1951 р. про статус біженців і її протокол від 1967 р. А саме в цих документах розроблені критерії, згідно з якими тій чи іншій особі надається чи не надається статус біженця. Конвенція ООН 1951 р. вимагає, щоб країна, яка прийняла біженців, захищала права людей, які змушені покинути свою Батьківщину. А ключовим моментом тут є вимога не повертати біженців в рідні пенати в разі, коли їм там загрожує смертна кара, тюремне ув'язнення та інші репресії, якщо вони, звичайно, не пов'язані з військовими злочинами або кримінальними діяннями.

Ще гостріше стоїть питання нелегальної міграції. Зважаючи на темпи та масштаби поширення тероризму в світі, наше суспільство вже найближчим часом зіткнеться з необхідністю ефективного захисту державного кордону. Нелегальна міграція продовжує становити серйозну загрозу національній безпеці нашої держави, адже нелегальні мігранти несуть із собою не тільки потенцію радикального екстремізму, а й можуть виступити як переносники небезпечних захворювань. Дотримуючись у цілому гуманістичних принципів, наша держава має поставити надійні перепони на шляху нелегальній міграції, аби не перетворитися на відстійник для нелегальних мігрантів.

Українська діаспора розкидана по всьому світі. Але вона сподівається, що її Батьківщина стане могутньою, заможною і справді українською за духом, за міжнародним авторитетом і покликанням. Тоді, по-перше, припиниться відтік людей у пошуках кращої долі, і вони будуть виїздити за кордон лише як туристи чи з метою навчання та запозичення досвіду; по-друге, не всі повернуться в рідні місця, але ті, хто залишиться за межами України, будуть із гордістю говорити, що вони – українці, будуть інтегровані у певні суспільства, утворять авторитетні громадські

організації чи стануть певними діячами і будуть провідниками життя українського зарубіжжя; по-третє, українська держава не лише буде активно підтримувати свою діаспору, а й отримає велику підтримку своїх земляків у країнах їхнього помешкання. Так має поширюватись україноцентризм, але спочатку він повинен вирішити внутрішні нелегкі проблеми.

Запитання і завдання

1. Чому на сьогодні ми є свідками масової еміграції з України громадян нашої держави?
2. Як позначається еміграція з нашої країни на міжнаціональній сфері України?
3. Які можливі наслідки еміграції в Україну людей неукраїнської національності?
4. Які правові заходи здійснює Російська Федерація щодо імміграції в свою країну?

Рекомендована література

1. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: Енциклопедія / За ред. Ю. І. Римаренка. – К.: Довіра, 1998. – 911 с.
2. Піскун О. Основи міграційного права: Порівняльний аналіз: Навчальний посібник. – К.: МП «Леся», 1998. – 360 с.
3. Захист прав національних меншин в Україні: Збірник нормативно-правових актів. – К.: АНКАОУ, 2003. – 288 с.

ПІСЛЯМОВА

Незалежна Україна крокує шляхом розбудови демократичної правової держави. Здобуття незалежності створило принципово нову етнонаціональну ситуацію. Закладено наукове і правове підґрунтя для розвитку громадянського суспільства, в якому представники всіх національностей мають широкі можливості для задоволення своїх соціальних і етнокультурних інтересів. Етнонаціональне відродження України має під собою таку важливу основу як етнічний ренесанс. Ось чому, відштовхуючись від багатоманітних форм існування людства, потрібно зосередити увагу на етнічній сфері його життєдіяльності, на етнонаціональних аспектах розвитку людства з тим, щоб дати відповідь на запитання – як прискорити освоєння життєдатних основ дійсно національного, максимально використати багатющі можливості етнонаціонального фактору, невичерпний потенціал етнонаціонального розвитку?

Такий підхід дає змогу визначити етнонаціональну сферу важливим чинником, що з одного боку дає державі можливість вкоренитись в життєдайність етносу (нації), а з іншого боку – сприяє національному поступу, що має яскраво виражену державницьку спрямованість, піднімає національні цінності до меж вседержавних, всенаціональних. Отже, заповнюється суттєва прогалина в наших уявленнях щодо етнонаціональної, етнополітичної сфери, заснованих на нових підходах, зокрема, цивілізаційно-гуманістичному мисленні, позбавлених різного роду ідеологем, міфологем та політологем. Вперше етнос (нація), держава та її зрештою особа розглядаються у цілком новій парадигмі їх життєдіяльності та процесі суверенізаціяції та самоорганізаціяції.

В умовах системної економічної кризи, яку переживає зараз Україна, далеко не завжди виконуються обов'язки держави перед етнічними групами, відсутні кошти на підтримку національно-культурних товариств, облаштування раніше депортованих, видавничу та освітню діяльність. Досить вагомий вплив, далеко не завжди сприятливий, на міжетнічну ситуацію справляє зовнішньополітичний фактор. Гармонізація міжетнічних відносин, попередження можливого їх загострення, виникнення конфліктів вимагають постійного врахування цих обставин як у правовій так і в політичній діяльності держави.

Не слід вважати, що вирішено всі питання правового становища та захисту національних меншин. На жаль, в жодному Законі не має програми державної етнополітики, не визначені наукові принципи управління етнічними процесами в Україні на базі відродження нації, етнічних груп; не визначені особливості, методи та засоби соціально-економічного, політичного і правового регулювання міжетнічних відносин, їх гуманізації. Недооцінка та ігнорування етнічних цінностей, невміння та небажання регулювати етнічні інтереси провокують конфліктні ситуації і про це необхідно пам'ятати всім, перш за все нашим законодавцям.

Декларативність вітчизняного законодавства обумовлює ще одну слабкість української етнополітики. Проголошуючи загальні принципи, часто не враховуються конкретні особливості окремих етносів, регіонів, рівня та характеру їх проблем. Разом з тим, як показав досвід державного будівництва, врахування цих особливостей є умовою успіху у справі гармонізації міжетнічних відносин.

Характер і спрямованість етнонаціональної політики Української держави мають визначатися стратегічним курсом на реформування суспільства, якісне оновлення всіх його сторін, національних відносин зокрема. Принципи цієї політики можуть включати безумовне дотримання прав представників будь-якої національності. Вкрай необхідно передбачити багатоваріантний шлях розвитку етноспільнот у руслі національної ідеї, загальнодержавницького й національного інтересів, визнати істину, що суб'єктом етнонаціональних прав є всі етноспільноти, які населяють Україну.

Хоча на Україні і зберігається відносна стабільність міжетнічних відносин, існують обставини, які можуть їх загострити: поглиблення економічної кризи, сепаратистські тенденції, спрямовані проти територіальної цілісності України, послаблення влади – можуть спровокувати конфлікти на етнічному ґрунті і навпаки, надійною гарантією проти міжетнічних конфліктів є сильна процвітаюча демократична держава. Успішні економічні реформи, динамічний розвиток економіки, укріплення національної державності, подальша демократизація суспільного життя і побудова громадянського суспільства забезпечать всім громадянам незалежно від їх етнічної належності пристойне, безпечне і вільне життя.

ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1

Тема. Поняття «етнонаціональна політика»

План:

1. Зміст і особливості етнонаціональної політики.
2. Функції та принципи етнонаціональної політики.
3. Суб'єкти етнонаціональної політики.

Теми рефератів

1. Національно-патріотична легітимність влади.
2. Спільне та відмінне в етнонаціональній політиці України та РФ.
3. Управління етнонаціональною сферою: принципи, механізм і правова база.

Рекомендована література

1. Даль Р. Демократия и её критики. – М.: РОССПЕН, 2003. – 576 с.
2. Картунов О.В. Вступ до етнополітології: Науково-навчальний посібник. – К., 1999. – 300 с.
3. Майборода А.Н. Теория этнополитики в западном обществоведении: структура и принципы. – К.: Наукова думка, 1993. – 228 с.
4. Політологія: Навчальний посібник для вузів/ Упоряд. та ред. М. Сазонова. – Х.: Фоліо, 1998. – Гл. VII, VIII, XXIII.
5. Римаренко Ю., Шкляр Л.Є., Римаренко Ю.І. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. – К.: НАН України, 2001. – 264 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 2

Тема. Становлення етнонаціональної політики в Україні

План:

1. Перші кроки втілення етнополітики в УНР.
2. Суперечливість етнонаціональної політики в УРСР.
3. Стратегія етнонаціонального розвитку незалежної України.

Теми рефератів

1. Національне питання в IV Універсалі УНР.
2. Позитивне й негативне в національній політиці УРСР.
3. Національне питання в світлі перепису населення України в 2001 р. про національний склад нашої країни.

Рекомендована література

1. Антонюк О.В. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. – К.: Довіра, 1999. – 284 с.
2. Євтух В.Б. Етнополітика в Україні: Правничий та культурологічний аспекти. – К.: Фенікс, 1997. – 215 с.
3. Слюсаренко А.Г., Томенко М.І. Історія української конституції. – К.: Знання, 1993. – 191 с.
4. Калініченко В.В. Рибалка І.К. Історія України. Ч. III: 1917-2003. – Х.: ХНУ, 2004. – 628 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 3

Тема. Етнонаціональна сфера в сучасній Україні

План:

1. Особливості етнонаціональних відносин в Україні.
2. Етнодемографічний та етномовний склад населення України (за переписами 1989 та 2001 рр.).
3. Політико-правова база та засади етнонаціональної політики України.
4. Становлення і розвиток законодавчої бази національної політики протягом 90-х рр. ХХ ст.

Теми рефератів

1. Національні проблеми в Україні в світлі перепису населення у 2001 р.
2. Національна політика УНР.
3. Законодавство України з мовної політики.

Рекомендована література

1. Ребкало В.А., Обушний М.І., Майборода О.Л. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні: досвід, проблеми, перспективи. – К.: УАДУ, 1996. – 116 с.
2. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення // Урядовий кур'єр. – 2002. – 28 грудня.
3. Куць О.М. Мовна політика в державотворчих процесах України. – Х.: ХНУ, 2004. – 275 с.
4. Захист прав національних меншин в Україні: Збірник нормативно-правових актів. – К.: АНКАОУ, 2003. – 288 с.
5. Міжнаціональні відносини та національні меншини України: стан, перспективи / За ред. Р. Чілачави. – К.: Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004. – 384 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 4

Тема. Питання етномультікультуралізму в Україні

План:

1. Розмаїття національно-культурного розвитку.
2. Питання участі етнospільнот у політичному житті.
3. Кримські татари в кінці 90-х рр. ХХ ст.: національно-культурна чи територіально-національна автономія?

Теми рефератів

1. Політична участь і діяльність етнospільнот в Україні.
2. Етнospільноти України в міждержавних відносинах.
3. Російська етнospільнота в україно-російських відносинах.
4. Етномультікультуралізм як вимір демократії.

Рекомендована література

1. Етнічні спільноти України: Довідник / Ін-т етнічних, регіональних та діаспорознавчих студій. –К.: Фенікс, 2001. – 252 с.
2. Захист прав національних меншин в Україні: Збірник нормативно-правових актів. – К.: Держкомнаціміграції, АНКОУ, 2003. – 288 с.
3. Колісник В.П. Національно-етнічні відносини в Україні: Теоретичні засади та конституційно-правові аспекти: Монографія. – Х.: Фоліо, 2003. – 240 с.
4. Куць О.М., Лісничий В.В. та ін. Етнонаціональні чинники державотворення. – Х.: УАДУ, 2002. – 108 с.
5. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
6. Про національні меншини в Україні: Закон України від 25 червня 1992 року № 2494-ХІІ // Відомості Верхової Ради України. – 1992. – № 16. – С. 528.
7. Мультикультуралізм и трансформація постсоветских обществ. – М.: РАН, 2002. – 356 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 5

Тема. Толерантність як вимір етнонаціональної політики

План:

1. Толерантність як загальнолюдська цінність.
2. Толерантність в етнонаціональній сфері.
3. Етнospільноти в соціумі.
4. Держава та етноси: проблеми толерантності в умовах суперництва і співробітництва.
5. Досвід Ради Європи у формуванні толерантних відносин.

Теми рефератів

1. «Декларація принципів толерантності» ООН (1991 р.) і питання міжнаціональних відносин в Україні.
2. Проблеми етнотолерантності в ЗМІ.
3. Етнотолерантність у політичному житті.

Рекомендована література

1. Декларація принципів толерантності // Віче. – 2002. – № 11. – С. 12-13.
2. Нейган В. Толерантність і міжнародний правопорядок // Політична думка. – 1995. – № 2-3. – С. 4-13.
3. Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К.: Фонд «Європа ХХІ», 2002. – 312 с.
4. Толерантність у поліетнічному суспільстві: питання теорії і практики. – К.: Фонд «Європа ХХІ», 2003. – 156 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 6

Тема. Етнічний вимір міграційних процесів

План:

1. Причини та особливості еміграції з України.
2. Проблеми української діаспори.
3. Імміграція в Україну і питання громадянства.
4. Нелегальна імміграція та її етнополітичні наслідки.
5. Політико-правові заходи запобігання нелегальній міграції.

Теми рефератів

1. Українське законодавство щодо міграційних процесів.
2. Проблеми подвійного громадянства.
3. Питання українських заробітчан в Росії.
4. Наслідки міграційних процесів для етнодемографічного розвитку України.
5. Правовий статус іммігрантів у країнах Заходу.

Рекомендована література

1. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: Енциклопедія / За ред. Ю.І. Римаренка. – К.: Довіра, 1998. – 911 с.
2. Піскун О. Основи міграційного права: Порівняльний аналіз: Навчальний посібник. – К.: МП «Леся», 1998. – 360 с.
3. Захист прав національних меншин в Україні: Збірник нормативно-правових актів. – К.: АНКАОУ, 2003. – 288 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 7

Тема. Проблеми щодо дотримання прав національних меншин в Україні

План:

1. Принцип недискримінації – основа забезпечення прав національних меншин.
2. Порушення соціально-економічних прав національних меншин.
3. Відновлення прав та облаштування депортованих за національною ознакою осіб.
4. Недопущення розпалювання міжнаціональної ворожнечі - обов'язок держави.
5. Проблеми етнічної та мовної самоідентифікації громадян України.
6. Зв'язки національних меншин з етнічною Батьківщиною та перешкоди у їх відносинах з країнами походження.
7. Проблеми збереження історичної та культурної спадщини національних меншин.
8. Недопущення дискримінації національних меншин на релігійному ґрунті.

Теми рефератів

1. Збереження історичної спадщини національних меншин в Україні.
2. Збереження культурної спадщини національних меншин в Україні.

Рекомендована література

1. Захист прав національних меншин в Україні: Збірник нормативно-правових актів. – К.: АНКАОУ, 2003. – 288 с.
2. Міжнаціональні відносини та національні меншини України: стан, перспективи / За ред. Р. Чілачави. – К.: Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004. – 384 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 8

Тема. Основні напрями сприяння забезпеченню та захисту конституційних прав національних меншин

План:

1. Удосконалення просвітницької роботи серед представників національних меншин.
2. Підвищення ролі засобів масової інформації в захисті прав національних меншин.

3. Посилення відповідальності за порушення прав національних меншин.

4. Реагування влади на скарги щодо порушення прав національних меншин.

Теми рефератів

1. Просвітницька робота серед представників національних меншин.

2. Засоби масової інформації в захисті прав національних меншин.

Рекомендована література

1. Захист прав національних меншин в Україні: Збірник нормативно-правових актів. – К.: АНКАОУ, 2003. – 288 с.

2. Міжнаціональні відносини та національні меншини України: стан, перспективи / За ред. Р. Чілачави. – К.: Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004. – 384 с.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Державна ідея – це визнання невід’ємного права нації на самовизначення й пошук оптимальних форм державотворення.

Державна мова – мова, що обслуговує суспільство в офіційному спілкуванні і виступає одним із символів державного і національно-культурного суверенітету.

Емігранти – громадяни, які добровільно чи вимушено виїхали зі своєї держави в іншу країну з причин політичного, економічного або релігійного характеру, маючи на меті постійне чи короткотривале проживання. Політичним емігрантам звичайно надається право притулку.

Етнічна асиміляція (від лат. *assimilation* – уподібнення) – результат об’єднувчих етнічних процесів, результатом яких є певні зміни в етнічній структурі країн. Суть етнічної асиміляції полягає в тому, що групи однієї етнічної належності, контактуючи з іншим народом, та більш чисельним або розвинутим у соціально-економічному і культурному відношенні, і особливо потрапивши в середовище цього народу, сприймають його мову та культуру й поступово зливаються з ними, вважають себе представниками цього етносу.

Етнонаціональна ідентичність – сукупність взаємопов’язаних і взаємообумовлених етнічних чинників, які, з одного боку, є підставою для віднесення окремої особи або ж групи людей до певної національності, а з іншого, – їх відокремленості від іноетнічних або ж національних спільностей.

Етніцизм – напрям у світовому суспільствознавстві, переважно в соціології і політології, який фокусує увагу на ролі етнічної ідентичності, етнічної приналежності людей в історичних процесах.

Етнічна міграція (від лат. *migratio* – переселення, переміщення) – переміщення людей, етносів, їх частин або окремих представників, пов’язане зі зміною постійного місця проживання або з поверненням на нього.

Етнічна психологія, етнопсихологія – виявляє себе в якостях соціально-психологічних настроїв етністоричного характеру, психокультурних укладів і норм життя етносів, народів, їхніх психоетнічних та соціопобутових орієнтацій, а також звичаїв та традицій психоспецифічної забарвленості.

Етнічна соціологія, етносоціологія – галузь, теоретико-суспільствознавчого знання, яка вивчає загальносоціологічні закономірності та форми суспільного (соціального) життя етносів,

народів як сукупних історичних суб'єктів, їхніх індивідуальних та групових представників – окремих осіб та спільностей – в конкретних, ситуативних та адекватно-феноменальних проявах.

Етнічна спільність, етноісторична спільність, етнос – стійка, стала група людей, що історично склалася як певна цілісність. За статистикою ЮНЕСКО, світ нині населяє близько 4 тис. етносів, народів, із яких лише трохи більше 800 є націями; лише 250 етносів мають держави (останні створюються, як правило, народами на стадіях нації та, їх кількість за ступенями світового політичного процесу часом дуже коливається).

Етнічна територія – місце проживання основної частини етносу, територія, де представники даного народу живуть змішано або в невеликому змішанні з іншонаціональними групами, утворюючи великі однорідні в етномовному відношенні ареали.

Етнічний «нарцисизм» – один із аспектів ставлення людини до своєї етнічної приналежності і як такий може розглядатися в контексті підвищеної етнічної ідентичності.

Етнічний бізнес – термін, котрий не має чіткого наукового визначення, але нерідко вживаний в публіцистиці, де його зміст означає таку підприємницьку діяльність, яка за своїм характером пов'язана з розвитком етнічних сфер життєдіяльності.

Етнічний конфлікт – крайня форма загострення і зіткнення національних інтересів націй, етнічних груп довкола національного питання.

Етнічний кордон – історико-політологічне та етнографічне поняття, що визначає умовні межі території розселення та проживання етнічних і етнографічних груп в національній державі.

Етнічний центризм, етноцентризм – схильність представників якогось етносу оцінювати всі життєві прояви, історичні феномени і людську сутність крізь призму цінностей та орієнтацій свого народу (племені, народності, нації), своєї національності взагалі, розглядаючи останню як якийсь еталон.

Етнічні почуття – виступають як сплав історичної, екологічної, моральної свідомості окремої особи та цілих народів.

Етнонаціоналізм – термін використовується для захисту норм і цінностей своєї групи.

Етнонаціональне відродження – характеризує собою відродження, відбудову в новій обстановці, «повернення» в життя (реанімацію) діючих стійких цінностей та позитивних ціннісних орієнтацій етносу в його висхідному бутті.

Етнополітика – сфера суспільного життя в багатонаціональних державах, до якої відносяться політичні взаємостосунки державної

нації («нації-держави») з етнічними групами всередині держави, а також етнічних груп між собою. Зіткнення інтересів цих основних суб'єктів етнополітики концентрується навколо питання розподілу влади, соціальних і матеріальних благ, а також збереження етнічної ідентичності груп.

Етнополітичні відносини – соціально значущі зв'язки між людьми, що виникають з приводу реалізації етнічних (національних) інтересів засобами політичного впливу, найбільш вагомим з яких є державна влада.

Етнополітична ситуація в Україні – сукупність процесів, що відбувають політичну активізацію української нації та етнічних груп в Україні, а також взаємовідносини між окремими етнічними спільнотами.

Етнополітичне передбачення – складовий і обов'язковий елемент планування і здійснення національної політики.

Етнополітичний простір України – просторове розміщення на території Української держави основних центрів етнополітичної активності.

Етнополітична свідомість – різновид індивідуальної та колективної свідомості, що виникає внаслідок поширення етнічних за змістом й походженням цінностей на сферу відносин влади і управління справами суспільства.

Етнополітологія, етнічна політологія – наука про сутність, характер і форми існування й розвитку етносів (націй та етнонаціональних груп), їх роль і місце в історії людської цивілізації та політичному житті суспільства, про їх взаємовідносини з державою та її органами.

Етноцид – різновид національної політики, спрямованої проти конкретної національності, має на меті її повне зникнення.

Еміграція – переселення, вимушене чи добровільне переміщення людей зі своєї вітчизни в іншу країну.

Інтеграція етнічна (від лат. *integration* – поповнення, відновлення) – одна зі сторін процесу розвитку людського суспільства, пов'язана з об'єднанням в ціле раніше різноетнічних частин та елементів.

Ідентичність національна – ототожнення себе індивідумом із певною етноспільнотою чи нацією (визнання її базових цінностей, прагнення до спільних дій).

Іредентизм – рух етноспільноти за возз'єднання власної етнічної території, що знаходиться під владою інших держав (українці в минулому, нині – курди).

Комплекс малоросійства – умовний термін, що походить від слова «Малоросія» – офіційної назви України в Російській імперії – для позначення комплексу меншовартості, неповноцінності українців у порівнянні з державними націями.

Контрреволюційні нації – термін, що являє собою прояв антинаукового підходу до розгляду сутності націй та національних відносин, безпідставне навішування ярлика «реакційності» на націю в цілому.

Корінна національність – нація або народність, яка історично склалася і проживає на даній території.

Ксенофобія (гр. *xenos* – чужий, *phobos* – фобія, страх) – 1) нав'язливий страх перед незнайомими особами; 2) ненависть, нетерпимість до кого-небудь, чого-небудь чужого, незнайомого, незвичного.

Мігранти – особи, що перетинають державні або адміністративно-територіально кордони з метою зміни місця проживання.

Мова міжнаціонального спілкування – мова, що використовується у багатонаціональній державі для спілкування між різними етносами.

Мовна політика (в Україні) – сукупність ідеологічних постулатів та практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мови в певному напрямку.

Мовне виховання – цілеспрямоване прищеплення дорослими дітям ряду гуманістичних цінностей, пов'язаних із мовою, зокрема розуміння ролі мови для людини; мислення рідної мови в контексті культури свого народу; вимогливість до культури власного мовлення, естетична потреба в художньому слові.

Національні меншості – історично-конкретна форма етнічної спільності, яка утворилася при відриві частини висхідної спільноти в результаті зміни кордонів, а також міграції частини даної національності за межі національно-державного утворення, де вона мешкає в інонаціональному оточенні. Національною меншістю визнається група людей, які мають спільні етнічні, релігійні та мовні характеристики, їх кількість складає менше половини населення держави.

Національна меншовартість – забуття національної ідентичності, втрата гордості за свою націю, індіферентне ставлення до національних здобутків.

Національне виховання – цілеспрямований, систематичний, регульований виховний процес, що має на меті утвердження у

свідомості нації, народу етнічної (національної), культурної, мовної єдності, своєї національної неповторності, вагомості.

Націократія – режим панування нації у власній державі.

Націоналізм – світогляд, доктрина і практика, притаманні будь-якій нації, відданість якій перевершує інші відданості (Е. Сміт).

Націонал-комунізм – ідейно-політичні течії в національно-визвольному русі, які боротьбу за соціалізм ставлять у залежність від розв'язання завдань цього руху.

Націонал-комунізм український – узагальнююча назва політичних течій і напрямів в Україні та поза її межами, що поєднували ідеї комуністичної перебудови суспільства і повного національного визволення України та створення суверенної української держави. Постав в Україні раніше, ніж в інших країнах. Як певна політична сила існував з кінця 1917 по 1933 р.

Національна гідність – невід'ємний атрибут національного життя і найбільш характерна ознака національної незалежності національної гідності ґрунтується в розумінні значущості всього позитивного в національному житті народу, а в цьому позитивному – того, що створюється нацією і що вона одержує в процесі міжнаціонального спілкування.

Національна гордість – соціально-психологічна категорія, яка виражає патріотичне почуття відданості, любові й поваги до власної країни та народу на основі врахування їх реального внеску в світову культуру та цивілізацію.

Національна держава – держава, утворена відповідною нацією в результаті здійснення нею прав на політичне самовизначення.

Національна ідеологія – сукупність ідей та уявлень щодо інтересів «своєї» нації і шляхів їх забезпечення й реалізації.

Національна ідея – уява етноспільноти про власні цінності, перспективи розвитку, поступу до омріяної мети. Це дороговказ для нації, її ідеологія.

Національна самоповага – морально-етична оцінка нацією своїх власних вчинків, моральних якостей, мотивів.

Національна свідомість – різновид свідомості соціальної спільноти, групи, що ґрунтується на уявленнях про соціальні вартості, норми, визначальні для віднесення особистості до тієї чи іншої нації, тобто до спільноти національної.

Національна свідомість українців – сукупність уявлень про соціальні вартості та норми, що є визначальними для віднесення особистості до національної спільноти українців, включає в себе ознаки відмінності українського «Ми» від інших «Не ми».

Національне самовизначення – це універсальний принцип розв’язання національного питання.

Національний ідеал – сукупність уявлень про найдосконалішу модель національно-соціального устрою того чи іншого народу, яка найповніше відповідає його традиційним культурно – психологічним настановам і забезпечує його подальший розвиток.

Національний інтерес – реалізація природного права народу на гідне існування, важлива детермінанта національного відродження і прогресу. Він набуває особливої гостроти в момент нагальної потреби задовольнити нарешті спрагли національні потреби, максимально використати багатющі національні ресурси. Виступав і виступає зараз у ролі дійової, рушійної сили історії, бо полягає в реалізації права народу на самостійне існування, включеність у світову цивілізацію.

Національність – належність людини до тієї чи іншої етнічної спільноти – нації або народності; сукупність осіб однієї національної належності.

«Нація – держава» – це поняття пов’язано з таким підходом, коли розуміється, що нація без своєї держави, уряду, законодавства – це не нація, а подібність її.

Українська повстанська армія (УПА) – збройно-політичні формування, що діяли на Україні з більшою чи меншою інтенсивністю з 1942 по 1953 р..

Шовінізм – походить від імені наполеонівського французького солдата по імені Шовін, який був фанатичним прихильником завойовницької, загарбницької політики Наполеона–Бонапарта. Отже, поняття «шовінізм» – це неодмінний атрибут імперіалізму, учаднілої ідеології завойовників і пануючих над іншими, а не патріотичний спротив поневолюваних.

ЛІТЕРАТУРА З КУРСУ «ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ»

1. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Український РСР» / Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна, О.В. Кресін, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка. (керівник). За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 2.
2. Закон Української РСР «Про зайнятість населення» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1991. – № 14.
3. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1991. – № 22.
4. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1991. – № 25.
5. Закон України «Про освіту» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1991. – № 34.
6. Закон України «Про загальну середню освіту» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1999. – № 28.
7. Закон України «Про громадянство України» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1991. – № 50.
8. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1997. – № 23.
9. Закон України «Про освіту» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1996. – № 21.
10. Закон України «Про об'єднання громадян» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1992. – № 34.
11. Закон України «Про національні меншини в Україні» // Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. М. І. Панчук та інші. – К.: Наукова думка, 1996.
12. Закон України «Про друковані засоби масової інформації» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1993. – № 1.
13. Закон України «Про вибори народних депутатів України» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1993. – № 48.
14. Закон України «Про вибори депутатів і голів селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1994. – № 8.
15. Закон України «Про вибори народних депутатів України» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1997. – № 44.

16. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1998. – № 7.

17. Закон України «Про вибори Президента України» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1999. – № 14.

18. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1994. – № 10.

19. Закон України «Про біженців» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1994. – № 16.

2. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1997. – № 24.

21. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1999. – № 20.

22. Закон України «Про Автономну Республіку Крим» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1995. – № 11.

23. Закон України «Про особливості участі громадян України з числа депортованих з Криму у виборах депутатів місцевих Рад в АР Крим» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1995. – № 15.

24. Закон України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1998. – № 29.

25. Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1999. – № 5-6.

26. Проект Закону України «Про концепцію державної етнопонаціональної політики України» // Міжнаціональні відносини та національні меншини України: Стан, перспективи. – К.: Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004.

27. Декларація про державний суверенітет України / Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К., 1997. – Ч. 2.

28. Декларація прав національностей України / Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К., 1997. – Ч. 2.

29. Про державний суверенітет України: Декларація Верховної Ради України від 16 липня 1990 р. № 55-X11 // Відомості Верховної Ради України (далі – ВВР України). – 1990. – № 31.

30. Декларація прав національностей України: Декларація Верховної Ради України від 1 листопада 1991 р. №1771-XII // ВВР України. – 1991. – № 53. – Ст. 799.

31. Декларація Гельсінської зустрічі на найвищому рівні (10 липня 1992 р.) // Політика і час. – 1993. – № 5. – С. 64-73;

Декларація Гельсінської зустрічі на найвищому рівні (10 липня 1992 р.) // Політика і час. – 1993. – № 6.

32. Декларація про шляхи розширення та поглиблення україно-узбецького співробітництва від 20 червня 1995 р. // Політика і час. – 1995. – № 7.

33. Декларація про поглиблення співробітництва і партнерства між Україною і Естонською Республікою (24 травня 1995 р.) // Політика і час. – 1995. – № 7.

34. Декларація про перспективи розвитку співробітництва між Україною і Республікою Грузія і спільних підходів щодо питань міжнародних відносин (9 січня 1995 р.) // Політика і час. – 1995. – № 2.

35. Декларація Лиссабонського Самміта // Международные акты о правах человека: Сб. док. – М., 1998.

36. Віденська Декларація // Права людини в документах Ради Європи / Упор. Т. Яблонська. – К., 1996.

37. Ашгабатська декларація про розвиток співробітництва і зміцнення довіри у відносинах між державами-учасницями Співдружності Незалежних Держав від 24 грудня 1993 р. (неофіційний переклад) // Політика і час. – 1994. – № 2.

38. Декларація о соблюдении суверенитета, территориальной целостности и неприкосновенности границ государств-участников Содружества Независимых Государств (16 апреля 1994 г.) // Політика і час. – 1994. – № 6.

39. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Республікою від 19 листопада 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 49.

40. Угода між Російською Федерацією і Україною про подальший розвиток міждержавних відносин (23 червня 1992 р.) // Політика і час. – 1992. – № 7-8.

41. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою від 29 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 9.

42. Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною і Республікою Білорусь (17 липня 1995 р.) // Політика і час. – 1995. – № 8.

43. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Казахською Радянською Соціалістичною Республікою від 20 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 32.

44. Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Казахстан (20 січня 1994 р.) // Політика і час. – 1994. – № 3.

45. Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою (6 грудня 1991 р.) // Політика і час. – 1992. – № 4.

46. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Турецькою Республікою (4 травня 1992 р.) // Політика і час. – 1992. – № 6.

47. Українсько-турецьке спільне комюніке (27 листопада 1996 р.) // Політика і час. – 1996. – № 12.

48. Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18 травня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 43.

49. Спільна декларація Президента України і Президента Республіки Польща від 25 червня 1996 р. // Політика і час. – 1996. – № 7.

50. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Естонською Республікою (26 травня 1992 р.) // Політика і час. – 1992. – № 7-8.

51. Договір про основи міждержавних відносин, дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Узбекистан (25 серпня 1992 р.) // Політика і час. – 1992. – № 9-10.

52. Договір про дружні відносини і співробітництва між Україною і Республікою Болгарією (5 жовтня 1992 р.) // Політика і час. – 1992. – № 11-12.

53. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Туркменістаном (10 жовтня 1992 р.) // Політика і час. – 1992. – № 1-12.

54. Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Молдова (23 жовтня 1992 р.) // Політика і час. – 1992. – № 11-12.

55. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Азербайджанською Республікою від 9 грудня 1992 р. // Політика і час. – 1993. – № 1.

56. Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між Україною і Республікою Грузія (13 квітня 1993 р.) // Політика і час. – 1993. – № 5.

57. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Литовською Республікою від 8 лютого 1994 р. // Політика і час. – 1994. – № 3.

58. Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Чеською Республікою (26 квітня 1995 р.) // Політика і час. – 1995. – № 6.

59. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Латвійською Республікою (23 травня 1995 р.) // Політика і час. – 1995. – № 7.

60. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Киргизькою Республікою (19 червня 1996 р.) // Політика і час. – 1996. – № 7.

61. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Грецькою Республікою (11 жовтня 1996 р.) // Політика і час. – 1996. – № 12.

62. Спільна декларація про основи відносин між Україною і Федеративною Республікою Німеччиною від 9 червня 1993 р. // Політика і час. – 1993. – № 7.

63. Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Вірменія (14 травня 1996 р.) // Політика і час. – 1996. – № 6.

64. Хартія Українсько-Американського партнерства, дружби і співробітництва (22 листопада 1994 р.) // Політика і час. – 1995. – № 1.

65. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України // Відомості Верховної Ради України. – К., 1997. – № 10.

66. Концепція державної і етнонаціональної політики України. Проект // Архів Ком-ту ВР. – 2002.

67. Європейська хартія регіональних мов та мов меншин // Бюлетень центру інформації та документації Ради Європи в Україні. – К.: ЦІДРЕУ, 1988.

68. Паризька Хартія для нової Європи // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упор. Ю.К. Качуренко. – К., 1992.

69. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин (29 червня 1992 р.) // Відродження. – 1990. – № 2. – С. 30-34; Яремчук Р. Міжнародний захист меншин // Політика і час. – 1997. – № 10.

70. Рамкова конвенція про захист національних меншин // Відродження. – 1998. – № 5.

71. Заключний акт НБСЕ // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упор. Ю.К. Качуренко. – К., 1992.

72. Пакт стабільності в Європі (20-21 березня 1995 р.) // Політика і час. – 1995. – № 5.

73. Меморандум Совета глав государств Содружества Независимых Государств «Основные направления интеграционного развития Содружества Независимых Государств» (21 октября 1994 г.) // Політика і час. – 1994. – № 12.

74. Меморандум о поддержании мира и стабильности в Содружестве Независимых Государств (10 февраля 1995 г.) // Політика і час. – 1995. – № 3.

75. Меморандум про подальше зміцнення відносин дружби і співробітництва між Україною і Республікою Казахстан та реалізацію досягнутих домовленостей (11 серпня 1994 р.) // Політика і час. – 1994. – № 9.

76. Угода між Україною та Республікою Узбекистан в галузі культури (10 листопада 1994 р.) // Політика і час. – 1994. – № 12.

77. Документ Копенгагенского совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ // Международные акты о правах человека: Сб. док. – М., 1998.

78. Документ Московского совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ // Международные акты о правах человека: Сб. док. – М., 1998.

79. Питання Ради представників громадських організацій національних меншин України: Указ Президента України від 22 липня 2000 р. № 908/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 3. – Ст. 22.

80. Решение Будапештского Саммита СБСЕ // Международные акты о правах человека: Сб. док. – М., 1998.

81. Основи законодавства України про культуру // Відомості Верховної Ради України. – К., 1992. – № 21.

82. Конституція України // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К., 1997. – Ч. 2.

83 Андропов Ю.В. Избранные произведения. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1983.

84. Акт проголошення незалежності України / Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К., 1997. – Ч. 2.

85. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // УІЖ. – 1999. – № 3-4.

86. Абетка етнополітолога. – К.: Школяр, 1996.

87. Бистрицький Є. Конфлікт культур і філософія толерантності // Політична думка. – 1997. – № 3.

88. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Передмова й коментар В.В. Кравченка. – Х.: Дельта, 1993.

89. Берлін І. Націоналізм // Зустрічі. – 1991. – № 2.
90. Бекіров Н. За правом на самовизначення // Політика і час. – 1995. – № 5.
91. Бжежинський З. В Україні – вибух самосвідомості: // День. 2004. – 22 квітня.
92. Бердяев Н. Судьба России. – М.: МГУ, 1990.
93. Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 9. – Травень.
94. Гулыга А. Формула российской культуры // Молодая гвардия. – Етнополітологія. Розділ І. Етнополітологія: концептуальний вимір 16161995. – № 11.
95. Грушевський М. Вільна Україна. Статті з останніх днів (березень-квітень 1917). – К., 1917.
96. Гельнер Э. Пришествие национализма. Мифы нации и класса // Путь. – 1992. – № 1.
97. Довженко О. П. Кіноповість, щоденник. – К.: Рад. письменник. – 1990. – 416 с.
98. Дорошенко Д. Історія України: 1917-1923. – К.: Освіта, 1993.
99. Даль Р. Демократия и ее критики. – М.: Росспэн, 2003.
100. Декларація принципів толерантності // Віче. 2002. – № 11.
101. Етнополітика в Україні: Етнічний довідник. – У 3-х ч. – К.: ЕРІДЕ УАННП, 1997. – Ч. II.
102. Загальна Декларація прав людини // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упор. Ю.К. Качуренко. – К., 1992.
103. Звернення Президента України Л.Д. Кучми до українського народу у зв'язку з днем пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій // Слобідський край. – 2002. – 26 листопада.
104. Куц Ю. Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект: Монографія. – Х.: ХарРі УАДУ, 2002.
105. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. – ч. III: 1917-2003 р.: Підручник. – Х.: ХНУ, 2004.
106. Кримські татари – проблеми і турботи // Голос України. – 2000. – 26 листопада.
107. Куць О.М., Лісничий В.В.. Етнонаціональні чинники державотворення: Монографія. – Х.: Вид-во ХарРі УАДУ «Магістр», 2002.
108. Каррі Д.П. Конституція Сполучених Штатів Америки: Посібник для всіх. – К.: Веселка, 1993.
109. Конституции зарубежных государств: Учебное пособие. – 2-е изд., исправл. и доп. – М.: Изд-во БЕК, 1997.
110. Каменка Юджин Політичний націоналізм. Еволюція ідей // Націоналізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 200.

111. Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – К.: Право, 1996.
112. Кисла А. Кримські татари. Незбіг векторів етнополітичного розвитку // Віче. – 2004. – № 1.
113. Кримські татари: «Національна меншина» або «корінний народ»: Матеріали «круглого столу»: Юридичний аспект питання. – К.: Український незалежний центр політ. досліджень, 1999.
114. Куць О.М., Куць Ю.О. Етнополітичні аспекти розбудови української держави. – Х.: Березіль, 1999.
115. Кива А. Другая Россия // Российская газета. – 1994. – 2 января.
116. Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. – К.: Століття, 2002.
117. Кравчук Л.М. До толерантності ми ще не доросли // Віче. – 2002. – № 11.
118. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. Консерватизм. Націоналізм. Правопорядок і революція // Політологічні читання. – 1993. – № 4.
119. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол. Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996.
120. Націоналізм: Антологія / Упор. І. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2001.
121. Національні відносини в Україні у ХХ столітті: 36. документів і матеріалів / Упор.: І. Курас, М. Панчук. – К.: Наукова думка, 1994.
122. Німці в Україні: 20-30 рр. ХХ ст.: 36. документів держ. архівів України. – К.: Ін-т нац. відносин і політології НАН України, 1994.
123. Новоженець Р. Народовбивство голодом // Українське слово. – 2003. – 4-10 грудня.
124. Надолішній П.І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики: Монографія. – К.: УАДУ, 1998.
125. Національна еліта та інтелектуальний потенціал України. – Львів: Мін. освіти, 1996.
126. Нейган В. Толерантність та міжнародний правопорядок // Політична думка. – 1995. – № 2 – 3.
127. Основи етнодержавознавства: Підручник / За ред. Ю.І. Римаренка. – К.: Либідь, 1997.
128. Обращение к гражданам Украины всех национальностей // Правда Украины. – 1991. – 31 августа.
129. Основы политологии: Краткий словарь. – М.: МГУ, 1993.

130. Політологія: Навчальний посібник для вузів / Упоряд. та ред. М. Сазонов. – Х.: Фоліо, 1998.
131. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию: Учебник для студентов высших учебных заведений. – Изд. 3-е. – М.: Аспект Пресс, 1996.
132. Програма Коммунистической партии Украины; Устав Коммунистической партии Украины. – К.: Коммунист, 1996.
133. Проблеми соборності України в ХХ столітті. – К.: Ін-т нац. відносин і політології НАН України, 1994.
134. Піскун О. Основи міграційного права: порівняльний аналіз: Навчальний посібник. – К.: Леся, 1998.
135. Політологія: Энциклопедический словарь. – М.: МГУ, 1993.
136. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. // Урядовий кур'єр. – 2002. – 28 грудня. – №244.
137. Ребкало В.А., Обушний М.І., Майборода О.М. Етнонаціональні проблеми в сучасній Україні: Досвід, проблеми, перспективи. – К.: Вид-во УАДУ, 1995.
138. Радугіна Т. Скоропадський та українська держава 1918 р.: здобуття та втрати // Вісник УАДУ. – 2001. – № 3.
139. Рудакевич О. Суверенітет української нації – головна політична проблема посткомуністичної України // Розбудова держави. – 1996. – № 5.
140. Рукомеда Р. За принципом доміно // День. – 2004. – 8 грудня.
141. Субтельний О. Україна: Історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука. – К.: Либідь, 1993.
142. Стратегія етнонаціональної політики України // Урядовий кур'єр. – 2000. – 3 серпня.
143. Стріха М. Хто затягує кримський вузол // Самостійна Україна. – 2004. – 1-7 березня.
144. Смит Энтони. Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализма / Пер. с англ. А.В. Смирнова и др. – М.: Праксин, 2004.
145. Свідзинський А. Проблеми формування нації та держави в сучасній Україні // Розбудова держави. – 1997. – № 10.
146. Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К.: Фонд «Європа ХХІ», 2002.
147. Соловйов Е. Толерантність як новоевропейська універсалья // Політична думка. – 1993. – № 3 – 4.
148. Стисла філософська енциклопедія. – М.: Прогресс-Энциклопедия, 1944.

149. Трощинський В., Шевченко А. Пошуки згоди і миру в сімействі // Віче. – 1997. – № 10.
150. Третій Універсал Української Центральної Ради // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К.: Знання, 1993.
151. Тузла: З ким маємо справу? // День. – 2003. – 31 серпня.
152. Толковый словарь русского языка. – М.: Рос. словари, 1994. – Т. 4.
153. Тамм А.Є., Ріяка В.О. Роль Ради Європи у забезпеченні прав людини на сучасному етапі: Навчальний посібник. – Х.: Нац. юр. академія, 2002.
154. Толерантність у поліетичному суспільстві: питання теорії і практики. – К.: Фонд «Європа XXI», 2003.
155. Товт М.М. Тенденції розвитку законодавства України щодо забезпечення прав національних меншин // Права людини в Україні. – К., 1993. – Вип. 2.
156. Україна в ХХ ст. (1900-2000): Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.Ю. Король та інші. – К.: Вища школа, 2000.
157. Четвертий Універсал Української Центральної Ради // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К.: Знання: 1993.
158. Чирко В.В. Національні меншості на Україні в 20-30 рр. // УІЖ. – 1990. – № 1.
159. Чех Мирослав. Чому про націоналізм? // Зустрічі. – 1991. – № 2.
160. Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К.: Криниця, 1999.
161. Шелест Д.С., Юрченко М.М. Політико-правові основи етнодержавотворення в Україні. – Одеса, 1999.
162. Шекин Г.В. Теория социалистического управления: Монография. – К.: МАУП, 1996.
163. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3-х т. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1.
164. Ян Э. Государственное и этническое понимание нации: Противоречие и сходство // Полис. – 2000. – № 1.
165. Яремчук Р. Міжнародний захист меншин // Політика і час. – 1997. – № 9.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

Л. М. Хрящевська

**ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА
В УКРАЇНІ
В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

*Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Українською мовою

Верстка – Н.М. Ковальчук

Підписано до друку 25.01.2016. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 12,09. Тираж 100. Замовлення № 0116-213.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.